

2016 | 1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESETŐJE

■ TARTALOMBÓL

- *ERDŐ PÉTER*
SZENT ERZSÉBET KANONIZÁCIÓS ELJÁRÁSA
ÉS A KORABELI EGYHÁZJOG
- *GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS*
A MEZŐVÁROSI INGATLANFORGALOM
SZOKÁSJOGA A 14–16. SZÁZADI
ZEMPLÉN MEGYÉBEN ÉS KÖRNYÉKÉN
- *DAVID PAPAJÍK*
V. LÁSZLÓ MAGYAR ÉS CSEH KIRÁLY
HALÁLÁNAK OKA
- *OVIDIU GHITTA*
SIMON TOMÁNYI GÖRÖGKATOLIKUS
LELKÉSZ ÖSSZEÍRÁSA 1773-BÓL
- *GORECZKY TAMÁS*
PÁNSZLÁVIZMUS OROSZORSZÁGBAN
AZ 1880-AS ÉVEKBEN
- *KECSKÉS D. GUSZTÁV*
AZ 1956-OS MENEKÜLTEK SVÁJCI
BEFOGADÁSA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESEITŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 1. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Erdő Péter: Szent Erzsébet kanonizációs eljárása és a korabeli egyházjog	1
Gulyás László Szabolcs: A mezővárosi ingatlanforgalom szokásjoga a 14–16. századi Zemplén megyében és környékén	23
Goreczky Tamás: Pánszlávizmus Oroszországban az 1880-as években	
Burián István moszkvai osztrák–magyar főkonzul jelentéseinek tükrében	63
Kecskés D. Gusztáv: Az 1956-os magyar menekültek svájci befogadása	85

MŰHELY

David Papajik: V. László magyar és cseh király halálának oka	115
Ovidiu Ghița: Egy szabálytalan összeírás tanulságai.	
Simon tományi görögkatolikus lelkész összeírása 1773-ból	127
Pap József: Eger választópolgárai a 19. század közepén	149
Dömötörfi Tibor: A német nemzetiségi és faji politika Magyarországon a II. világháború idején	165

Szent Erzsébet kanonizációs eljárása és a korabeli egyházjog*

I. A probléma

Árpád-házi Szent Erzsébet születésének 800. évfordulója alkalmából 2007-ben, sőt az azt megelőző években is sok szó esett szentté avatásának eljárásáról.¹ Kultuszát jelentős szerzők a dinasztikus szentkultuszok típusának keretében vizsgálták.² Mások fennmaradt életrajzainak irodalomtörténeti kérdéseit és hatását kutatták.³ Felmerült többek között az a törekvés is, hogy a konkrét ügyet annak a fejlődésnek az összefüggésében tanulmányozzák, amely a kanonizációs eljárás történetében éppen abban a korban, vagyis a 12. század végén és a 13. század első évtizedeiben végbement. Az erre vonatkozó újabb kutatások eredményeinek meghatározó és nagyszabású összefoglalása Otfried Krafft 2005-ben megjelent kötete⁴ volt. Ebben Szent Erzsébet ügyéről sajtóosan a pápai oklevelek és a kanonizáció kapcsolatának szempontjából esik szó. A Szent Erzsébet szentté avatási eljárásával kapcsolatos dokumentumok értékes gyűjteménye Lino Temperini kötete,⁵ amely az olasz fordításban közölt források-

* A jelen tanulmány az alábbi tanulmány jelentősen bővített változata: A szentté avatási eljárás a XIII. században. Árpád-házi Szent Erzsébet ügye a kor eljárásjogának összefüggésében. Kánonjog 10. (2008) 9–23., vö. Péter Erdő: Il processo di canonizzazione di Santa Elisabetta d'Ungheria: un caso speciale nel contesto dello sviluppo generale della procedura. In: „Iustitia et Iudicium”. Studi di diritto matrimoniale e processuale canonico in onore di Antoni Stankiewicz. I–IV. A cura di Janusz Kowal–Joaquín Llobell. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2010. (Studi giuridici 89.) III. 1449–1475.

1 Vö. Gábor Klaniczay: Il processo di canonizzazione di Santa Elisabetta. Le prime testimonianze sulla vita e sui miracoli. In: Atti del Congresso Internazionale „Il culto e la storia di Santa Elisabetta d'Ungheria in Europa”. 18–19 novembre 2002. Istituto Storico „Fraknói”, Roma, 2005. (Accademia d'Ungheria in Roma, Annuario 2002–2004, Studi e documenti italo-ungheresi) 220–232.

2 Főként Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Balassi, Bp., 2000. Ld. még alább a 9. jz.-et.

3 Így Ottó Gecser: Lives of St. Elisabeth: their Rewritings and Diffusion in the Thirteenth Century. Analecta Bollandiana 127. (2009) 49–107.

4 Otfried Krafft: Papsturkunde und Heiligsprechung. Die päpstlichen Kanonisationen vom Mittelalter bis zur Reformation. Ein Handbuch. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2005. (Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. Beiheft 9.)

5 Santa Elisabetta d'Ungheria nelle fonti storiche del Duecento. Biografia e spiritualità. Atti del proceso di canonizzazione. Le fonti storiche del Duecento. Ed. Lino Temperini. Messaggero, Padova, 2008. (Testimoni nel tempo/Scritti) (= Temperini).

hoz terjedelmes bevezetést fűz, elősegítve ezzel a szövegek helyes értelmezését. Hasonló – bár kevésbé terjedelmes – forrásgyűjtemény jelent meg magyarul már 2001-ben J. Horváth Tamás és Szabó Irén szerkesztésében,⁶ franciául Jacqueline Gréal fordításában 2007-ben,⁷ angolul pedig Kenneth Baxter Wolf fordításában és magyarázatával.⁸ Az alábbiakban a szentté avatási eljárás fejlődésére vonatkozó újabb kutatások⁹ alapján kíséreljük meg megvilágítani Szent Erzsébet ügyének azokat a vonásait, amelyeket egyes szerzők különösnek vagy akár szabálytalannak tekintenek.

1235. június 1-jén IX. Gergely pápa Perugiában levelet (*litterae*) adott ki *Gloriosus in maiestate* kezdettel. Ennek az okmánynak az irodalmi műfaja – bár a szakirodalomban szentté avatási bulla néven szokás emlegetni¹⁰ – még nem bulla a szó szaknyelvi értelmében. A szentté avatási ügyeket lezáró pápai okirat csak 1450-től fogva készül rendszeresen bulla formájában.¹¹ Egyesek ezt a levelet azonosítják Árpád-házi Erzsébet ünnepélyes kanonizálásának intézkedésével. Azoknak a pápai leveleknek a tartalma, amelyek IX. Gergely korában a kanonizációs eljárást lezárták, a kanonizálás megtörténtének és más körülményeknek (így az új szent életrajzának és ünnepe dátumának) a közlése volt. Ezeket a leveleket Otfried Krafft joggal minősíti az eljárás utolsó mozzanata, az ügynevezett *publicatio* integráns részének.¹² Néha ezeket a leveleket több példányban készítették és általános formulával a címzettek sokaságához vagy különböző konkrét címzettekhez intézték.¹³ Az egyes példányok tartalmuk részletei tekintetében nem mindig teljesen azonosak. Szent Erzsébet ügyében is különböző példányok maradtak fenn az

6 Magyarország virága. 13. századi források Árpád-házi Szent Erzsébet életéről. Szerk. J. Horváth Tamás–Szabó Irén. Szent István Társulat, Bp., 2001. (Középkori Keresztény Írók 3.)

7 Sainte Elisabeth de Hongrie: Documents et sources. Trad. Jacqueline Gréal. Editions Franciscaines, Paris, 2007.

8 The Life and Afterlife of St. Elisabeth of Hungary. Testimony from Her Canonization Hearings. Translated with commentary by Kenneth B. Wolf. Oxford University Press, Oxford, 2010.

9 Ezek összefoglalásához ld. *Gábor Klaniczay*: Efforts at the Canonization of Margaret of Hungary in the Angevin Period. *The Hungarian Historical Review* 2. (2013) 313–340. (főként: 313–315.); *Uő*: Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 209–242.; *Uő*: Procès de canonisation au Moyen Âge. Aspects juridiques et religieux – Canonization Processes in the Middle Ages. Legal and Religious Aspects. École française de Rome, Rome, 2004. (Collection de l'École française de Rome 340.); *Uő*: The Mendicant Orders in East-Central Europe and the Integration of Cultures. In: *Hybride Kulturen im mittelalterlichen Europa. Vorträge und Workshops einer internationalen Frühlingsschule – Hybrid Cultures in Medieval Europe. Papers and Workshops of an International Spring School*. Hrsg. Michael Borgolte–Bernd Schneidmüller. Akademie Verlag, Berlin, 2010. 245–260. (főként: 252–254.)

10 Vö. pl. *Sz. Jónás Ilona*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Akadémiai, Bp., 1986. (Életek és Korok) 146.; Temperini 195.

11 *Krafft, O.*: i. m. (4. jz.) 1036.

12 Uo. 1034.

13 Vö. *Otfried Krafft*: Kommunikation und Kanonisation: Die Heiligsprechung der Elisabeth von Thüringen 1235 und das Problem der Mehrfachausfertigung von päpstlichen Kanonisationsurkunden seit 1161. *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte* 58. (2004) 27–82.

említett *Gloriosus in maiestate* kezdetű levélből, amely általános formulával fordul minden lehetséges címzetthez, ám ismert – mégpedig csak a pápai Regiszterből – egy másik, hosszabb levél is, amely a *Iesus filius Sirach* szavakkal kezdődik¹⁴ és szintén a szentté avatás publikációját tartalmazza.¹⁵

Maga a kanonizáció 1235. május 27-én, Pütkösd napján történt nagy ünnepélyességgel. Ez volt az utolsó szentté avatás IX. Gergely pápa életében.¹⁶

A korabeli források sajátos terminológiai fegyvellemmel fogalmazzák az eseménnyel kapcsolatban. Albericus, a francia trois-fontaines-i ciszterci apátság szerzetese krónikájában ezt írja: „Pütkösd napján a pápa úr kanonizálta Szent Erzsébetet, a néhai Thüringiai Lajos örgróf özvegyét”.¹⁷ Az *Erfurti Krónika* pedig így beszél: „Ebben az évben Pütkösd napján a pápa a legnagyobb ünnepélyességgel kanonizálta boldog Erzsébetet, a magyar király lányát és Lajos örgróf feleségét.”¹⁸ A pütkösdői szentté avatást ismertető további forráshely magának IX. Gergely pápának az életrajza, mely a kanonizáció szertartása keretében elmondott pápai beszédről is megemlékezik. Eszerint miután a pápa „mély értelmű beszédét, mely a *Vas admirabile opus excelsi* szavakkal kezdődött, befejezte, [Erzsébetet] a szentek jegyzékébe iktatta”.¹⁹ A pápai homíliáról megjegyzendő, hogy az a kanonizálás fontos részét alkotta. IX. Gergely pápa Szent Erzsébet kanonizációs szertartása során mondott beszédének formájával és tartalmával szoros kapcsolatban állt ugyanennek a pápának a *Iesus filius Sirach* szavakkal kezdődő, fent említett levele.²⁰

A június 1-jén, vagyis az ünnepélyes kanonizáció után kiadott pápai levél viszont, melynek szövege fennmaradt, Erzsébetet nem szentté avatja, hanem az érsekekkel, püspökökkel és az egyházak más elöljáróival közli, hogy boldog Erzsébet,

14 Gregorius IX, *Iesus filius Sirach*, 1235. június 7. (Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV. Ed. August Potthast. Berlin, 1874. [uny. Graz, 1957.; = Potthast] nr. 9933.); kiadta pl. Leonhard Lemmens: Zur Biographie der heiligen Elisabeth Landgräfin von Thüringen. Mitteilungen des Historischen Vereins der Diözese Fulda 4. (1901) 2–6.; *Lucas Wadding*: Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum. I–XXV. 3. kiad. Ad Aquas Claras, 1931–1934. II. 447–449., olaszul: Temperini 199–203.

15 *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 397–401.

16 Uo. 385.

17 Ad a. 1235: In die pentecostes canonizata est a domno papa sollempniter sancta Elizabeth, vidua Ludovici Thoringie quondam lantgravii relictæ, regis Hungarie Andree filia – Chronica Alberici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata. Ed. Paulus Scheffer-Boichors. Hannover, 1874. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 23.) (reprint 1963) 937.; vö. Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Szent István Akadémia, Bp., 1937–1938. I. 32.

18 Hoc anno in die pentecostes papa cum maxima solennitate beatam Elisabeth filiam regis Ungariae ac Ludovici landgravii uxorem canonizavit – Vindemiae literariae, hoc est veterum monumentorum ad Germaniam sacram praecipue spectantium collectio. I–II. Ed. Johannes Fridericus Schannat. Weidmann, Fuldae–Lipsiae, 1723–1724. I. 96.

19 Hanc post profundi sermonis decursum, cui tale dedit initium *Vas admirabile opus excelsi* [...] in sanctorum catalogo sociavit – Rerum Italicarum scriptores ab a. 500–1500. I–XXV. Ed. Lodovico Antonio Muratori. Mediolani, 1723–1751. III/I. 580.

20 Vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 1047.

aki királyi leszármazott és Tübingia kegyes örgrófnéja volt, a szentek jegyzékébe már felvételt nyert, és meghagyja nekik, hogy ünnepét november 19-én ünnepeljék és ünnepeltessék meg.²¹ E rendelkezés tartalma tehát nem a szentté avatás, hanem ennek közlése és az új szent kultuszának nem pusztán ajánlása, hanem elrendelése. A levél ezért tipikus példa a szentté avatás *publikációjának* arra a formájára, amelyet kötelező erejű szavakkal fogalmaztak meg.²²

Ezzel a kanonizációval kapcsolatban azonban egyes kortársak részéről kifogások merültek fel. Ezért került sor még 1235-ben egy olyan irat megfogalmazására, mely éppen az eljárás szabályszerűségét védelmezte. Ezt a szöveget egyesek a nagy kánonjogásznak, Peñaforti Szent Rajmundnak tulajdonítják,²³ aki IX. Gergely pápa híres dekretálisgyűjteményét, az 1234-ben megjelent *Liber extrát* szerkesztette.²⁴

Ahhoz, hogy Szent Erzsébet kanonizációját helyesen tudjuk értékelni, főbb vonalaiban át kell tekintenünk az abban a korban alkalmazott szentté avatási eljárást. A konkrét ügyben követett eljárás ugyanis ebben az összefüggésben helyezkedik el.

II. A szentté avatás rendje a 13. században

1. A közvetlen előzmények: III. Sándor pápa rendelkezése és az azt körülvevő fejlemények

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a dekretális jogban, legalábbis annak teljesen kifejlődött szakaszában, vagyis 1234 után a *kanonizáció* a pápa olyan végérvényes döntését jelentette, amellyel kinyilvánítja, hogy Isten valamely szolgája az örök dicsőségbe jutott, és *elrendeli*, hogy nyilvános kultusszal ünnepeljék.

A „formális” kanonizáció egy szabályos eljárás lezárásaként kimondott döntés kihirdetésével (*promulgatio*) történt. Az ezzel „egyenértékű” (*aequipollens*) kanonizáció pedig olyan határozat kibocsátásával, melyet a rendes eljáráson kívül hoztak, és amely tudomásul vesz vagy törvényesít valamely nagyon régi kultuszt, mely a szentség hírének egyhangú elismerésére és az illető személy által művelt csodák megalapozott hírére épül.²⁵

21 Potthast nr. 9929.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Universitatis, Buda, 1829–1844. (= CD) III/2. 444–448.

22 Vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 1044.: 14. jz.

23 Processus et ordo canonizationis beate Elyzabet propter quorundam detractones et calumpnias. In: Quellenstudien zur Geschichte der hl. Elisabeth, Landgräfin von Thüringen. Ed. Albert Huyskens. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, Marburg, 1908. (= Huyskens) 142–146., magyarul: Magyarország virága i. m. (6. jz.) 189–194., vö. pl. *Puskely Mária*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Kairo, Bp., 2007. 111. Vö. Temperini 189–194. (olasz fordítás, a Peñaforti Rajmundnak való tulajdonítás említésével).

24 Vö. *Stephan Kuttner*: Raymund of Peñafort as Editor: The 'Decretales' and 'Constitutiones' of Gregory IX. Bulletin of Medieval Canon Law 12. (1982) 65–86. – Mégis kevésbé valószínű, hogy a szöveg szerzője Szent Rajmund volt, ld. alább és vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 385.

25 Vö. *Raoul Naz*: Causes de béatification e de canonization. In: Dictionnaire de droit canonique. III. Ed. Raoul Naz. Walzer, Paris, 1942. 10–37. (különösen: col. 10.).

A dekretális jog fejlődésének kiteljesedésekor a kanonizációnak hét hatását lehetett már megkülönböztetni: 1. akit kanonizáltak, azt beírták a szentek jegyzékébe és mindenki köteles volt őt szentnek elismerni; 2. nevét nyilvános imádságokban hívták segítségül, és már nem volt szabad imádkozni érte; 3. tiszteletére oltárokat és szentélyeket lehetett építeni; 4. saját szentmiséje és zsolozsmája lehetett; 5. ünnepnapot szenteltek tiszteletére; 6. szobrokat és képeket lehetett készíteni róla glóriával és diadémával; 7. ereklyéit templomokban kihelyezték és nyilvánosan tisztelték.²⁶

Ez a teljes fegyelem azonban hosszú folyamat eredménye volt. A 12. század folyamán eleinte pápai ajánlásokkal találkozunk II. Kallixtus (1119–1124) és III. Jenő (1145–1153) részéről, amelyek arra vonatkoznak, hogy a – szentté avatásuktól akkor még a mai technikai pontossággal meg nem különböztetett – *boldog-gá avatások* kérdéseit csakis zsinaton tárgyalják, sőt lehetőleg általános zsinaton (*concilium generale*).²⁷ Később azonban III. Jenő magát zsinat közbelépése nélkül is illetékesnek tekintette a kanonizációra. Ezt figyelhetjük meg Henrik császár szentté avatása ügyében.²⁸

Később III. Sándor pápa (1159–1181) maga kanonizálja Szent Edvárd angol királyt, Becket Szent Tamást és Clairvaux-i Szent Bernátot.²⁹ Ez azonban nem volt teljes mértékben újdonság a szentté avatások történetében. Már XV. János pápa 993. június 11-én maga avatja szentté Ulrich augsburgi püspököt. Az ezt kihirdető pápai levelet³⁰ számos történész a legkorábbi olyan ismert intézkedésnek tekinti, ahol a pápa kanonizációt promulgál. Azonban ebben az okmányban még nem szerepel a kanonizáció kifejezés. Azzal ilyen értelemben először Udalrik konstanzi püspök II. Kallixtus pápához írt egyik levelében találkozunk.³¹

III. Sándor pápa uralkodása alatt azonban egy botrányos eset fordult elő. Egy egyházmegyében oltárra emeltek egy személyt, és a nép tiszteletére ajánlották, később azonban kiderült róla, hogy éppenséggel nem tartozott a legtisztelreméltóbbak közé (részegségében gyilkolták meg). Ezen a botrányon felindulva III. Sándor pápa elrendelte, hogy vessenek véget ennek a kultusznak, és dekrétumban mondta ki – olyan szavakkal, melyek egyetlen egyedi esetet tartottak szem előtt, de amelyek új szabályozás alapját képezték –, hogy „még ha az illető révén csodák történének is, nem volna szabad őt a Római Egyház tekintélye nélkül szentként tisztelni”.³² Erről a pápai rendelkezésről a modern történészek

26 Vö. *Franz Xaver Wernz*: *Ius decretalium*. III/II. Typ. Polyglotta, Romae, 1905. nr. 360. skk.

27 Vö. *Naz, R.*: i. m. (25. jz.) 11.

28 Uo.

29 Vö. uo.

30 *Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. I–II. Ed. Philippe Jaffé. 2. kiad. Veit, Lipsiae, 1885. (= JL) 3848. (február 3.).

31 Vö. *Naz, R.*: i. m. (25. jz.) 12.

32 JL 13546. Kivonatát ld. X 3.45.1 „Illum ergo *hominem* non praesumatis de cetero colere, quum, etiamsi per eum miracula *plurima* fierent, non liceret vobis ipsum pro sancto absque auctoritate Romanae ecclesiae *publice* venerari”: *Corpus Iuris Canonici*. II. Ed. Aemilius Friedberg. Tauchnitz, Lipsiae, 1881. 650.

különféle elméleteket vallottak.³³ Egyesek szerint csupán egy korábban is fennálló fegyelem megerősítése volt, sokan mások a formulában minden boldoggá és szentté avatási ügy teljes körű fenntartását látták az Apostoli Szentszéknek. XIV. Benedek pápa szerint – aki a kánonjog és az egyházi jogtörténet kiváló művelője volt – a fenntartás már korábban is létezett a kanonizációt illetően. III. Sándor dekretálisa a boldoggá avatásra szóló felhatalmazást is fenn kívánta tartani a Szentszéknek.³⁴ III. Sándor rendelkezése után is előfordultak azonban olyan esetek, amikor püspökök avattak boldoggá valakit a saját hatáskörükben, noha III. Ince pápa 1200. április 3-án kiadott *Cum secundum* kezdetű bullájában³⁵ megújította III. Sándor tilalmát. Egyesek azt állították, hogy III. Sándor csupán azt tiltotta meg a püspököknek, hogy az új boldoggá avatottaknak saját misét és zsolozsmát rendeljenek, egyebekben azonban nem alakította át a korábbi egyházfegyelmet. Még olyanok sem hiányoznak, akik azt vallották, hogy Sándor pápa bullája után sem volt tilos a püspököknek az általuk boldoggá avatottak számára mise- és zsolozsmaliturgiát kiadni, ám ezt csakis saját egyházmegyéjük részére teheték.³⁶

Az 1180-as években mindenesetre a pápai legátusok még hangsúlyozzák, hogy a kanonizációhoz különleges megbízásra van szükségük az általános pápai legátusi megbízaton kívül.³⁷ Stephan Kuttner már felhívta a figyelmet arra, hogy

33 Vö. pl. *Théodore Ortolan*: Béatification. In: Dictionnaire de théologie catholique. II. Ed. A. Vacant–E. Mangenot–É. Amann. Letouzey et Ané, Paris, 1932. II. 493. skk.; *Uő*: Canonisation dans l'Église romaine. Uo. 1626. sk.; *Hippolyte Delahaye*: Sanctus. Société des Bollandistes, Bruxelles, 1927.; *Ludwig Hertling*: Materiali per la storia del processo di canonizzazione. Gregorianum 16. (1935) 170. skk.; *Stephan Kuttner*: La réserve papale du droit de canonisation. Revue historique de droit français et étranger, IVe serie 17. (1938) 172–228. (ugyanaz in: *Uő*: The history of ideas and doctrines of canon law in the Middle Ages. Ashgate, London, 1980. [Variorum collected studies 113.] VI. Retractationes 7–11.); *Eric Waldram Kemp*: Pope Alexander III and the canonization of Saints. Transactions of the Royal Historical Society, 5. ser. 27. (1943) 13–28.; *Uő*: Canonization and authority in the western Church. Oxford UP, Oxford, 1948.; *Renate Klauser*: Zur Entwicklung des Heiligsprechungsverfahrens bis zum 13. Jahrhundert. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, kanonistische Abteilung 40. (1954) 85–101.; *Jacobus Schlafke*: De competentia in causis sanctorum decernendis [...] usque ad annum 1234. (Dis. Angelicum) Romae, 1961.; *Jürgen Petersohn*: Die päpstliche Kanonisationsdelegation des 11. und 12. Jahrhunderts und die Heiligsprechung Karls des Großen. In: Proceedings of the Fourth International Congress of Medieval Canon Law, Toronto. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 1976. (Monumenta Iuris Canonici C 5.) 163–206.; *Antonio García y García*: A propos de la canonisation des saints au XIIe siècle. Revue de Droit Canonique 17. (1968) 3–15.; *Raymonde Foreville*: Un procès de canonisation à l'aube du XIIIe siècle: Le livre de saint Gilbert de Sempringham. Bloud & Gay, Paris, 1943.

34 Benedictus XIV, *De servorum Dei beatificatione et beatorum canonizatione*, Lib. I. cap. 10., nn. 6–7. In: *Uő*: Opera omnia. I. Venetiis, 1788. 29.; *Benedetto XIV (Prospero Lambertini)*: La beatificazione dei Servi di Dio e la canonizzazione dei Beati. I/1. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2010. 260–261.

35 Potthast nr. 1000.

36 Vö. *Naz, R.*: i. m. (25. jz.) 12.

37 Vö. *Kemp, E. W.*: Alexander III i. m. (33. jz.) 24–25.; *Petersohn, J.*: i. m. (33. jz.) 180–181.

bár III. Jenő,³⁸ sőt eleinte III. Sándor is³⁹ elismerik, hogy az ilyen ügyeket általában generális zsinat előtt szokták tárgyalni, maguk már nem alkalmazzák ezt az elvet. III. Jenő idejétől kezdve megelégszenek azzal, hogy a bíborosok, illetve más jelenlévő érsekek és püspökök tanácsát kikérjék.⁴⁰ Az ilyen ügyek pápának való fenntartását készítette elő az is, hogy meggyengült az a régi rendszer, amely szerint a püspök autonóm módon intézkedhetett a *translatio* felől. A *translatio* vagy *elevatio* azt jelentette, hogy a püspök rendeletére átvitték a szent földi maradványait sírjából a templomba, ott egy oltárban helyezték el, amelyen misét mutattak be az új szent tiszteletére, akinek ünnepe a *translatio* napjára került.⁴¹ Később a *translatiót* és a *canonizatiót* gyakran szinonima gyanánt használták.⁴² Természetesen az ilyen cselekménynek – ha püspök rendeletére végezték – csakis az adott egyházmegyére volt közvetlen hatása. Amikor viszont a *canonizatiót* a pápák végezték, ez eredendően egyetemes jellegű volt.⁴³ Megjegyzendő, hogy a 13. századi krónikáírók a szent testének oltárra emelésekor néha a test kanonizálásának kifejezését (*canonizare corpus*) használják. Így olvassuk ezt Szent László király Gregorius bíboros, III. Celesztin pápa legátusa által 1192-ben végzett kanonizációjának elbeszélésében is.⁴⁴ A folyamat lényege az, hogy a 12. és 13. század fordulójára a *translatio* kifejezés lassan eltűnik, és a *canonizatio* a pápa döntését jelenti, mely kimondja, hogy egy személy bejutott a mennyei dicsőségbe, és egyben elrendeli kultuszát.⁴⁵ Vagyis a *translatio* már nem a szentté avatás döntő cselekménye. A jogi hangsúly egy olyan ítéletre vagy döntésre kerül, amely azt megelőzi. A 12. században több eset is előfordult, amikor a püspöki rendelkezésre végzett *translatio* után pápai kanonizációért folyamodtak és azt el is nyerték.⁴⁶ Ezeket a kanonizálásokat a pápa nem saját kezdeményezésre rendelte el, hanem a főpapok új nemzedéke volt az, mely ezt Szent Péter utódától kifejezetten kérte. Mindez a pápai fenntartás világos kimondásának előzménye, előkészítője volt. Túlzás volna mégis azt állítanunk, hogy az ilyen esetek egy egyetemes szokásjogot bizonyítanak, amely szerint a szentté avatás III. Sándornak a kanonizációt a Római Egyház kizárólagos jogának tekintő, fentebb említett bullája előtt teljes mértékben a pápának lett volna fenntartva. Ugyanakkor már a 12. század első harmadában írt krónikák beszámolnak arról, hogy régi idők óta voltak kánoni törvények, melyek a püspöki *translatiók* ellen szóltak. Eszerint már a *translatióhoz* is a Szentszék engedélye volt szükséges. Ezek mindenesetre inkább bizonytalan jelek.

38 JL 8882. „Tametsi huiusmodi petitio nisi in generalibus admitti non solet”.

39 JL 10653. „Quamvis negotium tam arduum et sublime non frequenter solet nisi solemnibus conciliis de more concedi”.

40 Eugenius III, JL 8882.; Alexander III, JL 10653., 11646., 12201., 12329.

41 Vö. Kuttner, S.: La réserve papale i. m. (33. jz.) 173.

42 Uo. 174–175.

43 Uo. 175.

44 Acta Sanctorum. I–LVIII. Antwerpiae, 1643–1864. V. 319. (Iun. 27.).

45 Vö. Kuttner, S.: La réserve papale i. m. (33. jz.) 175., 185.

46 Uo. 187.

Lássuk immár III. Sándor dekretálisát, amely IX. Gergely dekretálisgyűjteményében *Audivimus* kezdettel szerepel! Kérdés, hogy a szöveg valóban kimondja-e általános elvként, hogy ettől kezdve a szentek tiszteletéről szóló döntés minden fajtája fenn van tartva a Szentszéknek. Még pontosabban azt kérdezhetnénk, hogy ezt az elvet rögzítette-e a levél már akkor, amikor íródott, vagyis 1171 táján? Az ugyanis kétségtelen, hogy amikor III. Sándornak ezt az intézkedését a IX. Gergely pápa parancsára 1234-ben kiadott dekretálisgyűjteményben általános érvénnyel kihirdették (X 3.45.1), annak egyetemes jogforrásjellegét adtak.⁴⁷ Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a gyűjteményben szereplő szöveg az eredeti dekretális levélnek csupán egy részlete. Mivel a kollekció az adott fejezet *attributio*jaként csupán a kibocsátó hatóságot (*Alexander III*) említi, de a címzett nevére nem utal, sokáig nem ismerték az eredeti ügylevél teljes szövegét. Paul Hinschius állapította meg 1888-ban, hogy a gyűjteménynek az *Audivimus* szóval kezdődő fejezete eredetileg egy olyan hosszú levélnek a részlete volt, melyet III. Sándor Kanuthoz, Svédország királyához intézett.⁴⁸ Ma úgy tudjuk, hogy ez a levél 1170. július 6-án kelt, és arengájának kezdő szavai a következők voltak: „Aeterna et incommutabilis”.⁴⁹ Az eredeti levél szövegének alapján Kuttner meggyőzően mutatta ki, hogy III. Sándor még nem kívánt egyetemes fenntartást elrendelni az említett levélben, melyben – mint mondtuk – olyan szabálytalan kultusz ellen lépett fel, ahol a probléma lényege nem csupán és főként az eljárás módjában, hanem az oltárra emelt személy kellő erényeinek hiányában rejlett. Amikor azonban a szöveget 1234-ben a bolognai mesterek korábbi szerkesztői tevékenységének eredményeként lerövidített formájában IX. Gergely dekretálisgyűjteményébe iktatták, ennek már ténylegesen az volt a hatása, hogy a kanonizáció joga kizárólag a pápát illette meg.⁵⁰

2. Az eljárás fejlődése a 13. század során

A fentiek fényében a 13. századi jogfejlődés legnagyobb eredménye éppen a szentté avatás pápának való fenntartásában jelölhető meg. Ugyanakkor azonban ebben az időszakban számos részletkérdés merült fel. Bár az, hogy csak a pápa illetékes a kanonizálásra, mindenütt elfogadást nyert, az már nem volt ugyanilyen világos, hogy csak a kanonizált személyeknek szabad-e megadni a hivatalos kultuszt. De

47 Vö. uo. 191.

48 Paul Hinschius: System des katholischen Kirchenrechts. IV. Guttentag, Berlin, 1888. 243. (nr. 6.).

49 JL 13546. (még a kibocsátási év megjelölése nélkül); José L. Gutiérrez: Studi sulle cause di canonizzazione. Giuffrè, Milano, 2005. (Pontificia Università della Santa Croce, Monografie Giuridiche 27.) 82–83. – Ennek a levélnek a kibocsátását Giuseppe dalla Torre 1171-re vagy 1172-re teszi (Santità e diritto. Sondaggi nella storia del diritto canonico. Giuffrè, Torino, 1999. [Collana di studi di diritto canonico ed ecclesiastico. Sezione canonistica 26.] 33.); vö. André Vauchez: La santità nel Medioevo. Il Mulino, Bologna, 1989. 37.

50 Gutiérrez, J.: i. m. (49. jz.) 83.

nem volt világos az sem, hogy hogyan lehet pontosan körülhatárolni a kultusznak azokat a formáit, melyek csak a pápa által kanonizált szenteknek járnak.

A 13. század egyik legnagyobb kánonjogásza, Sinibaldus Fliscus, aki IV. Ince néven pápaként kormányozta az Egyházat 1243-tól 1254-ig, már pápa korában adta közre végleges formájában nagy kommentárját IX. Gergely dekretálistgyűjteményéhez. Ebben leszögezi, hogy kanonizálni annyit jelent, mint elrendelni, hogy egy szent ember szentként tiszteltessék, vagyis készítsenek számára hivatalos istentiszteleti szöveget.⁵¹

A fent leírt pápai fenntartás után is voltak azonban püspökök, akik úgy vélték, hogy hivatali hatáskörüknél fogva jogosultak, ha nem is kanonizálni, de megengedni vagy támogatni Isten valamely szolgájának nyilvános kultuszát, ám saját szentmise- vagy zsolozsmaszöveg engedélyezése nélkül. Ilyen esetekre még a 16. században is volt példa.⁵² Ezek a fejlemények is mutatják, hogy a nyilvános kultusz fogalma – legalábbis az egyetemes törvények és a róluk alkotott vélemények szintjén – még nem volt teljesen egyértelmű.

Más alkalmakkor maguk a pápák adták meg hallgatólagos beleegyezésüket vagy szóbeli hozzájárulásukat egy nem kanonizált személy kultuszához, sőt esetenként megengedték azt is, hogy Isten szolgája tiszteletére szentmisét végezzenek, bár megjegyezték, hogy az illetőt nem szabad ezen az alapon kanonizálni vagy egyébként jóváhagyottnak tekinteni.⁵³

Ami magát az eljárást illeti, az a tény, hogy egyre inkább a pápától kérték a szentté avatást, végül pedig az ilyen ügyek kizárólagos pápai hatáskörbe kerültek, azt eredményezte, hogy az életszentség és a csodák igazolása egyre pontosabban leírt utat követett. Ennek kialakításához természetesen a korabeli perjogban már létező elemekhez és technikákhoz kellett folyamodni, így a szentté avatás valódi eljárásá (*processus*) vált. Ez nem jelentette azt, hogy a bíróság döntött. A bizonyítás módja hasonló volt a perekben követett eljáráshoz, de maga a döntés személyesen a pápára tartozott. Eleinte a szentség hírében álló ember életének történetét és csodáinak elbeszélését a helyi püspök megküldte a pápának, később közvetlenül a pápai legátusok gyűjtötték a tanúvallomásokot és a hiteles dokumentumokat, ahogyan ez már Szent Henrik császár⁵⁴ és Becket Szent Tamás esetében is történt.

51 Innoncentius IV, *In quinque libros Decretalium commentaria*, ad X 3.45.1 v. Audivimus: Venetiis, 1578. fol. 188r „Canonizare est sanctos canonicè et regulariter statuere, quod aliquis sanctus honoretur pro sancto, puta solenne officium pro eo facere, sicut pro aliis sanctis, qui sunt eiusdem conditionis, ut si canonizetur confessor, fiat pro eo officium confessorum, et si martyr, fiat pro eo officium martyrum, et sic de aliis”; vö. *Gutiérrez, J.*: i. m. (49. jz.) 83.

52 Vö. *Gutiérrez, J.*: i. m. (49. jz.) 83.

53 Vö. pl. uo. 84.; *Fabijan Veraja*: *Le cause di canonizzazione dei Santi*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 1992. 25–29. (az életszentség híreről); *Uő*: *La beatificazione. Storia, problemi, prospettive*. S. Congregazione per le Cause dei Santi, Roma, 1983. 20–79.

54 Eugenius III, *Sicut per litteras*, 1146. február 28., ed. *Acta Sanctorum Iulii III*. 686–687. Újraközli *Luigi Porsi*: *Leggi della Chiesa su beatificazione e canonizzazione dall'anno 993 all'anno 2000*. Collezione. Nova Res, Roma, 2006. (Congregazione delle Cause dei Santi, Sussidi per lo studio delle Cause dei Santi 9.) 32–33. – A legátusok feladata eszerint, hogy II. Henrik császár életéről és csodáiról „rei veritatem diligenter inquirerent et litteris suis nobis significarent”. Fi-

Fokozatosan bevezették az esküt, megjelentek a pápai kúria által hivatalból készített kérdőpontok. *A tanúkhöz intézendő kérdéseknek az első olyan listája, amelyet a Római Kúria egy kanonizációs eljárásban végzett vizsgálat céljából állított össze, éppen Szent Erzsébet ügyében jelenik meg.*⁵⁵ Az aktákat lepecsételték és a pápai kúria klerikusaira bízta.⁵⁶ Egy bizonyos időszakban ezt a feladatot a Rota auditorai látták el. Ezeknek a klerikusoknak a feladata volt, hogy ellenőrizzék, teljesítették-e a szabályokban előírt formaságokat. Ezután egy bíboros előzetes vizsgálatot folytatott az aktákról, végül pedig konzisztóriumon⁵⁷ tarták az ügyet a pápa elé.⁵⁸

A 13. század másik vezető egyházjogásza, Henricus de Segusio – akit bíborosi címe alapján *Hostiensis*nek is neveztek – 1268 körül írott kommentárjában tizenkét lépést sorol fel, mely a kanonizációhoz szükséges.⁵⁹ Az általa felvázolt kép az eljárásnak egy kissé előrehaladottabb fejlődési stádiumát tükrözi, mint amilyen Szent Erzsébet kanonizációs ügyét jellemezte. De a lényeges elemeknek már igen hasonlóknak kellett lenniük, hiszen az eljárás alapját képező egyházi törvények időközben nem változtak lényegesen. Az eljárás lépéseinek felsorolása előtt *Hostiensis* néhány alapfogalmat rögzít. Kimondja, hogy minden kanonizált szentet tisztelni kell. Rögzíti, hogy kanonizálni annyit jelent, hogy az illetőt a pápa, aki erre egyedül jogosult, a szentek jegyzékébe veszi és nyilvánosan, ünnepélyesen, kánoni módon és szabályosan kijelenti, meghatározza és elrendeli, hogy az illetőt mindenkinek szentként kell tisztelnie, és hogy számára csakúgy, mint az ugyanabba a kategóriába tartozó többi szentek számára, minden évben egy bizonyos napon ünnepélyes liturgiát kell végezni.

Az eljárás tizenkét lépése pedig a következő. (1.) Hiteles és tisztességes személyeknek jelenteniük kell az esetet a pápának, kérniük kell, mégpedig nem csupán egyszer, hanem többször és kitartóan, hogy az illető szent embert kanonizálja. Az ilyen kérésre ugyanis a pápa nem szokott rögtön vizsgálatot elrendelni, hanem inkább vár, hogy huzamosan kérjék, figyel az illető hírére, ügyel arra, hogy a csodák megújulnak és

gyelemre méltó, hogy Henrik császár erényei között tisztaságán, a bambergi egyház alapításán, valamint más püspöki székek visszaállításán és a bökezü adakozáson kívül a bulla felsorolja István király és egész Magyarország megtérését, mely az Úr közreműködésével általa ment végbe („de conversione Regis Stefani et totius Hungariae Domino cooperante, per eum facta”). Ez is egy ecsetvonás lehet a „bambergi lovas” alakjához. II. Henrik császár és a magyarországi térítés összekapcsolásáról részletesen *Gerics József*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM, Bp., 1995. 71–76.

55 *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 388.

56 Vö. *Szuromi Szabolcs Anzelm*: Egyházi intézménytörténet. Szent István Társulat, Bp., 2003. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I. 5.) 149–150.

57 Illetve tanácskozáson (*consilium*), melyet konzisztórium követett; ld. alább 58. jz.

58 Vö. *Christian Krötzl*: Prokuratoren, Notare und Dolmetscher: Zu Gestaltung und Ablauf der Zeugeneinvernahmen bei spätmittelalterlichen Kanonisationsprozessen. *Hagiographica* 5. (1998) 119–140.

59 *Henricus de Segusio (Card. Hostiensis)*: In tertium Decretalium librum commetaria, ad. X 3.45.1: Venetiis, 1581. (reprint: Torino, 1965.) fol. 172r–173r.

folytatódnak-e, mielőtt még rábízná valakire az ügy kivizsgálását. Helyesen teszi ezt, mert néha rossz emberek révén is történnek csodák. Arra is ügyelni kell, nehogy a népet rászedjék. Ez indokolja a nagy óvatosságot. Egyesek azt mondják, hogy ha csalásról van szó, aligha folytatódhatnak a csodák 40 nap után is, ám ez nem bizonyos. (2.) Ha folytatódik a kérelmezés és ismétlődnek a csodák, a pápa meg szokta beszélni az ügyet a környezetében lévő „testvérek”-kel, majd az illető országot vagy vidéket néhány püspököt vagy más tisztességes és korrumpálhatatlan személyeket szokott megbízni, hogy folytassanak vizsgálatot a hírről, a nép áhítataról, a csodákról és az egyéb körülményekről, melyeket általánosságban jelenteni kell neki. Ekkor még a vizsgálat csak a hírről, nem pedig a híradások igazságáról szól. A megbízottaknak be kell számolniuk a pápának arról, amit tapasztaltak, és javaslatot kell tenniük, hogy jónak látják-e a vizsgálat elkezdését mindezek igazságáról. (3.) Ha ez a jelentés pozitív, a pápa újra kikéri a „testvérek” tanácsait és dönt arról, hogy elrendeli-e ezt a vizsgálatot. (4.) Ha úgy látja helyesnek, ismét ír ugyanazoknak vagy másoknak, hogy vizsgálják ki az igazságot, először a hírről, aztán az illető életéről, végül pedig a csodákról. A vizsgálatot pontosan, szorgosan, hűségesen és okosan kell végezniük, azok szerint a kérdőpontok szerint, melyeket a pápa pecsétjével ellátva elküld nekik. Amit tapasztaltak, azt saját pecsétjükkel megerősítve kell visszaküldeniük. (5.) Mikor a vizsgálat eredménye visszaérkezett, a kúriában káplánoknak vagy más hiteles személyeknek megbízást adnak az anyag vizsgálatára, akik erről összefoglalást készítenek. (6.) Az így készült összefoglalást (rubrikákat!) a pápa és a „testvérek” pontosan felülvizsgálják, majd a pápa kikéri az utóbbiak tanácsát arról, hogy a bizonyított tények indokolják-e a kanonizációt. (7.) Ha a pápa úgy látja, hogy ezt kell tennie, a kanonizációról először titokban dönt „a testvérek között” (*inter fratres*).⁶⁰ (8.) Ezután egybegyűjtve a püspököket, akik a kúriában jelen vannak, konzisztóriumon nyilvánosan elmondja az összegyűjtött tényeket és a bizonyítékokat, de a már meghozott titkos döntését még nem hirdeti ki, hanem kikéri a prelátusok tanácsát. (Megjegyzendő, hogy az újabb kutatások szerint a 11., 12. és 13. században a *consilium fratrum nostrorum* és a *consistorium*, melyeket néha ugyanabban a szövegben említettek, a pápai kúriában két különböző intézményes formát jelölt: az első olyan szervre utalt, amelyben döntéseket hoznak és amely titkosan működik, a második viszont azt a gyűlést jelentette, amelyen kinyilvánították azt, amit a tanácsban már eldöntöttek.⁶¹ Ez a terminológiai különbségtétel világosan megjelenik a szentté avatási eljárásnak ebben a leírásában.) (9.) Ezután kijelöl egy napot, amikor mindannyian összejönnek egy meghatározott templomba, amelyben sok gyertyát kell gyújtani és szőnyegeket kell kiteríteni. Ott megjelenik a pápa, a „testvérek”, az egész klérus és a nép. A pápa beszédet mond, melyben elmondja az eljárást és a bizonyítékokat, majd felszólítja a népet, hogy imádkozzék, hogy Isten óvja meg őt a tévedéstől ebben az ügyben. (10.) Ezután térden állva áhítatosan imádkoznak, eléneklik a *Veni Sancte*

60 Szentté avatások előtt a pápa ma is kikéri a *bíborosok* véleményét.

61 Vö. Sarah Noethlichs: Das päpstliche Konsistorium im Spiegel der Quellen des 11. bis 13. Jahrhunderts. Zeitschrift für Rechtsgeschichte, kanonistische Abteilung 125/94. (2008) 272–287. (főként: 287.).

Spiritust vagy más megfelelő himnuszt vagy antifónát. (11.) A pápa felkel az imádságból és kijelenti, hogy az, akiről szó van, szent és fel kell venni a szentek jegyzékébe, szentként kell tisztelni, és megjelöli a napot, amikor ünnepelni kell. (12.) Ezután *Te Deumot* énekelnek, a pápa misét mond ennek a szentnek a tiszteletére.

Hostiensis azonban megjegyzi, hogy ezt a rendet az ő koráig nem mindig tartották meg pontosan, főként amikor vértanúkról volt szó, akiknek az esetében általában könnyebb eljárás is elegendő szokott lenni. Többnyire azonban akkor végzik így a kanonizációt, mikor a javasolt személy hitéről, életének kiválóságáról és csodáiról elegendő bizonyíték áll rendelkezésre. Nem elegendő egyetlen erény, hanem sok és tartós erényre van szükség, a csodáknak pedig a természet erőit meghaladóknak kell lenniük.⁶²

A 13. század 60-as éveit fordulópontot jelentenek az ügyek megítélésének gyakorlatában is. A 13. század első 70 évében 47 kanonizációs pert ismerünk, ám ettől kezdve egészen 1431-ig csupán 24-ről van igazolt tudásunk. Egyben azt is tudjuk, hogy 1244 és 1431 között legalább 38 kanonizációs kérvényt nyújtottak be 28 különböző személy vagy vértanúcsoport ügyében, amelyek után a Szentszék mégsem indította meg a szentté avatási eljárást. A csökkenés oka főként az volt, hogy a perek egyre tovább tartottak. Különösen a kúriai vizsgálati szakasz húzódozott el. III. Ince idején a kanonizáció kérésétől a sikeres lezárásig átlagosan két év telt el, az avignoni pápák idejében ez már átlagosan 30 esztendő telt ki. Mindez természetesen fokozódó anyagi megterheléssel is járt, ezért számos szerzetesközösség vagy helyi egyház kilátástalannak érezte a kanonizációs eljárás megindítását. Csupán a jelentős szerzetesrendek vagy az uralkodóházak⁶³ voltak abban a helyzetben, hogy nagy valószínűséggel számíthattak a sikerre. Az ügyek számának csökkenése azonban elsősorban a pápák beállítottságának az átalakulására vezethető vissza. A 13. század első harmadában a kérvényeket általában kedvezően fogadták akkor is, ha a jelölt életszentségének híre csupán egy apátságra vagy egy egyházmegyére korlátozódott. A 13. század harmadik harmadától fogva a kúria az életszentségnek olyan modelljét tartotta szem előtt, melynek bizonyos vonásai különösen a koldulórendek⁶⁴ lelkiességét jellemezték. A vértanúság és az olyan életszentség, mely egy bizonyos hivatáshoz kötődött, például a királyok vagy a püspökök tisztségéhez, inkább csak az Alpoktól északra játszott nagy szerepet az egyházi közfelfogásban. Így az életszentség ideáljának alakítása is a kanonizációs eljárások következménye, sőt részben esetleg célkitűzése is lehetett.⁶⁵

A 13. században az eljárás ilyen fejlődésén kívül a mentalitás is bizonyos változáson ment keresztül. Figyelemre méltó, hogy a szentté avatás továbbra is

62 Az idézett kommentár szövegét reprodukálja: *Gutiérrez, J.*: i. m. (49. jz.) 95–97.

63 A dinasztikus kultuszokhoz ld. fent 2. és 9. jz.

64 Vö. *Klaniczay, G.*: *The Mendicant Orders* i. m. (9. jz.) 245–252.; *Matthias Werner*: Elisabeth von Thüringen, Franziskus von Assisi und Konrad von Marburg. In: Elisabeth von Thüringen, eine Europäische Heilige. Aufsätze. Hrsg. Dieter Blume–Matthias Werner. Imhof, Petersberg, 2007. 109–135. (főként: 123.).

65 Vö. *Marcus Sieger*: *Die Heiligsprechung. Geschichte und heutige Rechtslage*. Echter, Würzburg, 1995. (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft 23.) 78–79. (a fenti statisztikai adatokkal).

az érdekelt személyek és a helyi hívó közösség kezdeményezéséből indul ki. Pontosabb meghatározást nyer a szentté avatás liturgikus formája. Ugyanakkor tisztázódnak a szükséges kritériumok is. A középkor elején, de még a virágzó középkorban is a szent elsősorban csodatevő. Azért fordulnak hozzá, hogy csodákat tegyen, segítséget adjon a mindennapi életben, egy olyan életben, melyet számtalan fizikai és erkölcsi veszély jellemez. A szentre tehát csodálkozással kell tekintenünk, vagy ha tetszik, csodálattal. A középkori emberek ismerték a szenteket, tudták életüket, erényeiket, halálukat, csodáikat. Elég itt arra utalnunk, hogy Jacopo da Varazze (kb. 1230–1298, Iacobus de Voragine OP) *Legenda aurea*-ja valódi sikerkönyvnek számított.⁶⁶ A szenteket középkori ruhákba öltöztették és az ő életükben használt ismertetőjegyekkel különböztették meg őket. Olyan bizalmas viszonyban álltak velük, amilyenbe Istennel, illetve Jézus Krisztussal nem mertek lépni. Ezért aztán a szentek segítségét mindenfajta szükségben kérték. Az Egyház problémája lelkipásztori szempontból az volt, hogy tisztán őrizze meg a kultuszt, nehogy a szenteket imádni kezdjék vagy közvetlenül tőlük kérjék a kegyelmeket, és megfélemlítsenek arról, hogy a szentek csak közbenjárók. Másrészt a szentek táplálják a keresztény népi lelkiséget. Ezt erősíti a hagiográfia és az ereklyék tisztelete is. Ezeknek az átszállítása, áthelyezése néha bizony nem szabályosan történt.⁶⁷ Mint ismeretes, 1245-ben Assisi Szent Ferenc legrégebbi társai ellenezték, hogy gyűjteni kezdjék rendalapítójuk csodáit, mert meg voltak győződve arról, hogy nem a csodák teszik a szentséget, hanem inkább csak kinyilvánítják azt.⁶⁸ Másfelől az Aquinói Tamás kanonizációja alkalmából tartott nyilvános konzisztóriumon XXII. János pápa a hagyomány szerint azt mondta: „Nem szükséges olyan hevesen foglalkozni csodáival, hiszen annyi csodát tett, ahány kérdést megoldott.”⁶⁹

A szentek szemléletében a 13. századtól fogva fokozatosan tért nyer a szentnek mint példaképnek a tisztelete. Az életszentség és a szentek iránti tisztelet fő oka így már nem maga a csoda lesz. Annak szerepe egyre inkább az életszentség bizonyításában válik jelentőssé. Tehát az életszentségnek már nem annyira ismérve, mint inkább következménye vagy bizonyossága lesz. Ennek a gondolatnak a kidolgozása azonban már inkább az újkorban történik meg.⁷⁰

66 Modern kritikai kiadása: *Iacopo Da Varazze: Legenda aurea. I–II. Testo critico riveduto e commento a cura di G. P. Maggioni, traduzione italiana coord. da F. Stella.* Einaudi, Firenze–Milano, 2007. (Edizione nazionale dei testi mediolatini 20.) (Szent Erzsébetről: II. 1296–1320.).

67 Vö. *Dalla Torre, G.*: i. m. (49. jz.) 46–47.

68 Vö. *André Vauchez*: Il santo. In: *L'uomo medievale.* Ed. Jacques LeGoff. Laterza, Roma–Bari, 1987. 383.

69 Az esetet elbeszéli: *Benedictus XIV, De servorum Dei, Lib. II., cap. 25., n. 9.* In: *Uő: Opera omnia.* II. Venetiis, 1788. 119. „Non est de eius miraculis vehementer curandum, quippe qui tot miracula fecit, quot quaestiones determinavit”; *Uő: La beatificazione i. m.* (34. jz.) 720.; vö. *Dalla Torre, G.*: i. m. (49. jz.) 47.

70 Vö. *Dalla Torre, G.*: i. m. (49. jz.) 47–49.

III. Szent Erzsébet kanonizálásának szabályszerűsége

A 13. századi kanonizációs eljárás áttekintése után röviden térjünk vissza Szent Erzsébet ügyéhez. Az eljárást maga a IX. Gergely által kiadott, *Gloriosus in maiestate* kezdetű levél is elbeszéli. Ugyanakkor a szövegből értesülhetünk az életrajzoknak arról az eszményéről, amelyet a pápa szem előtt tartott. Otfried Krafft hangsúlyozza, hogy ez a pápai levél szerkezetében és stílusában hasonlít a Szent Domonkos⁷¹ és a Pádúai Szent Antal⁷² kanonizációját kihirdető pápai levelekhez. A *Gloriosus in maiestate* kezdetű levél élén is egy *Exordium* áll, amely az üdvösség történetére vonatkozik. Isten mennyei fenségében letekint az emberiség szomorú állapotára, amely az első bűn következménye. Isten terve szerint Krisztus kinyilatkoztatta az erényt azoknak, akik „a halál árnyékában ülnek”, hogy megszabadítsa őket. Megtestesült, a megváltás művével legyőzte a Sátánt, és biztos útmutatást adott a hívőknek, hogy hogyan jussanak el az üdvösségre. Ez után az előbeszéd után a levél rátér Szent Erzsébet kanonizációjának témájára. A szöveg főbb megállapításai a következők. (1.) Boldog Erzsébet buzgó elmélkedéssel szemlélte a jámborságnak azokat az útmutatásait, amelyeket az Üdvözítő hagyott a hívekre, hogy azok által könnyebb legyen eljutni a mennyei hazába.⁷³ Egész életén keresztül, szinte annak kezdetétől a végéig, folyamatosan az erények művelése és a szeretet jellemezte.⁷⁴ A pápa kiemeli ennek kapcsán Erzsébet igaz hitét, Isten- és emberszeretetét, valamint a szegényekről való buzgó gondoskodását.⁷⁵ Végezetül megemlíti, hogy Erzsébet szerzetesruhát öltött, mely alatt önmagában élte át az Úr szenvedésének misztériumát élete végéig.⁷⁶ Az erények eme bemutatásában fontos jogi szerepe van a folyamatosság hangsúlyozásának, az igazhitűségnek, valamint – tekintettel a koldulórendek életrajzának terjedésére – a szerzetesi lelkiségre való utalásnak is. (2.) Ezután a levél a csodákat említi, melyek a keresztények hitét, reményét és szeretetét erősítik.⁷⁷ Ezeket a csodákat gondosan sorolja és részletezi is. (3.) A pápa nem mulasztja el a bizonyításra való utalást sem. Előadja, hogy alkalmas tanúk teljes meggyőző-

71 Krafft, O.: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 401.

72 Uo. 402.: 522. jz. (utalással a *Cum dicat* kezdetű levélre).

73 CD III/2. 444–445. „[...] certa relinquens instituta fidelibus, per quae ipsis ad patriam redderetur transitus expeditus. Huiusmodi quidem pietatis seriem B. Elisabeth [...] solerti meditatione considerans et iam dicta eligens instituta continuis observare studiis, ut dignam perceptione se redderet perpetuae claritatis”. Olaszul: Temperini 196. nr. 3–4.

74 CD III/2. 445. „quasi ab ortu vitae, usque ad occasum, virtutum vacando cultui, nunquam desiit in caritatis amplexibus delectari”, vö. Temperini 196. nr. 4.

75 CD III/2. 445. „Nam in confessione verae fidei [...] coelestis reginae diligendo filium [...] dilexit et proximum [...] se in multis sibi reddidit inopem, sollicitam fore pauperibus multipliciter affluentem”.

76 Uo. „religionis habitum induit, sub quo dominicae passionis in se celebrare mysterium usque in diem ultimum non omisit”.

77 Vö. uo. 446. „multis corruscat miraculis gloriosis”.

désre vezették, amely illik is az igazság kereséséhez.⁷⁸ (4.) Az igazság megismerése után Gergely pápa hivatalának megfelelően „testvérei”-nek (a bíborosoknak) tanácsával és egyetértésével, valamint a pátriárkák,⁷⁹ érsekek, püspökök és mindazon prelátusok egyetértésével, akik akkor az Apostoli Széknél voltak, úgy határozott, hogy Erzsébetet felveszi a szentek jegyzékébe. Itt a határozatot megelőző konzultációban a „testvérek” említése már egy szűkebb tanácskozássra utalhat, a többi prelátusok említése pedig valószínűleg arra a nyilvános konzisztóriumra, amelyről néhány évtized múlva Hostiensis részletesebben is megemlékezik.⁸⁰ (5.) Ezt követően a pápa megjelöli Szent Erzsébet ünnepének időpontját (november 19.), s ezt meg is indokolja azzal, hogy Erzsébet ezen a napon halt meg.⁸¹ (6.) Az ünnep időpontjának megjelölése után elő is írja az ünnep megülését és megünnepeltetését.⁸² Ezt alá is támasztja azzal, hogy így Erzsébet közbenjárására a mennyei kegyelmek kincstárából mi is részesedhetünk. (7.) Végül a pápa kifejezetten hivatkozik a saját odafentről kapott hatalmára, és ennek alapján mindenkinek, aki valódi bűnbánatot tart és meggyónik, minden évben az említett ünnepen egészen annak nyolcadnapjáig egy év és negyvennapig búcsút engedélyez.⁸³

Arról már nem ez a pápai levél, hanem más források szólnak, hogy Szent Erzsébet földi maradványainak felemelése és átvitele 1236. május 1-jén került sorra. A krónikás szerint kétszázezer ember jelenlétében. II. Frigyes német-római császár szőrcsuhában, fején a császári koronával segített a koporsó vitelében.⁸⁴

A szentté avatási eljárás némely részletéről egyéb források is fennmaradtak. Ezek arról tudósítanak, hogy az 1231. november 19-i temetés után Marburgi Konrád – inkább, mint a korábban feltételezett Lutrude wetteri apátnő⁸⁵ – még 1231 végén tájékoztatta Erzsébet haláláról IX. Gergely pápát, aki válaszában megbízta Konrádot a kanonizációhoz szükséges vizsgálatok megszervezésével. Pontosab-

78 Uo. 447. „facta nobis per testes idoneos tanta plenitudine fidei, sicut debetur et competit colendae per omnia veritati”.

79 Az említett tanácskozáson jelen volt Albert antióchiai és Gerold jeruzsálemi pátriárka, vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 394.

80 CD III/2. 447. „de fratrum nostrorum consilio et assensu, ac venerabilium fratrum nostrorum patriarcharum, archiepiscoporum, episcoporum, et praelatorum omnium, qui tunc apud sedem Apostolicam exsistebant, Sanctorum catalogo duximus adscribendam”.

81 Uo. 447. „decima tertia Calendas Decembris”.

82 Uo. 447. „festum eiusdem prout miranda ipsius meritorum magnitudo exigit, celebretis, et faciat is solemnius celebrari, ut id nobis de thesauris coelestibus eius pia intercessione proveniat, quod ipsa praestante Christo, percepisse dignoscitur”.

83 Uo. 448. „omnibus vere poenitentibus, et confessis [...] in memorato festo et usque ad octavam ipsius [...] unum annum et quadraginta dies de iniuncta sibi poenitentia relaxamus”.

84 Vö. *Magyar Zoltán*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Történelem, kultusz, kultúrtörténet. Kairosz, Bp., 2007. 29. A császár magatartása mögött meghúzódó politikai szempontokhoz ld. *Sz. Jónás I.*: i. m. (10. jz.) 158–159.

85 Vö. *Edít Pásztor*: Elisabetta di Turingia. In: *Bibliotheca Sanctorum*. IV. Roma, 1964. 1112. – Lutrude wetteri apátnő 1231. november 20-i levelének, mely elbeszéli Erzsébet halálát, címzettje a vesztfáliai Liesborn bencés monostora volt, vagyis nem közvetlenül a pápának szólt. Lutrude levelének kiadása: Huyskens 148–149., olaszul: Temperini 256–257.

ban egy bizonyos R. testvér (akit egyesek Peñaforti Rajmunddal azonosítanak, aki a pápai kúriában 1230 óta kápláni és penitenciáriusi minőségben működött)⁸⁶ szólította fel Konrádot, hogy informálja a pápát Erzsébet csodáiról (előzetes információ).⁸⁷ Konrád nyomban hozzá is látott az életrajzi adatok és a sírnál történt csodás gyógyulások összeírásához. Az első csodajegyzék már 1232. március 18-án vagy kevéssel azután elkészült.⁸⁸ 1232. augusztus 10-én a területileg illetékes főpásztor, III. Sigfried mainzi érsek Marburgba érkezett, ahol oltárt szentelt abban a kápolnában, ahová Erzsébetet temették. Ugyanakkor az érsek – Konrád igyekezete ellenére – elutasította, hogy az ő jelenlétében, nyilvánosan hallgassák ki a tanúkat Erzsébet csodáiról.⁸⁹ A csodákról szóló elbeszélések és tanúvallomások alapján a jelen lévő prelátusok Sigfried érsekkel együtt kérték a pápától a szentté avatást.⁹⁰ Egyes szerzők feltételezik, hogy Marburgi Konrád a kanonizáció kérelmezésére Sigfried érseket a meglepetés erejével kívánta rávenni. Ennek a meglepetésre épített akciónak a jele lehet, hogy sok jelen lévő prelátus nem hozta magával a pecsétjét.⁹¹ Ebben a kérelemben már említés történik ezeknek a csodáknak a hatékonyságáról az eretnység elleni küzdelemben.⁹² Szent Erzsébet csodáinak fontossága az eretnekekkel szemben olyan téma, amely még a kanonizációt publikáló pápai levélben (*Gloriosus in maiestate*) is visszatér.⁹³ Konrád már ekkor megírta Erzsébet rövid életrajzát (*Summa vitae*).⁹⁴ Ehhez csatolta az első 60 csoda elbeszélését. Ezt az anyagot még 1232. augusztus 10-én (vagy rövidebb idővel azután) megküldte a pápának (maga a *Summa vitae* is a pápának szóló levél formájában van fogalmazva). Ebben a levélben, vagyis a *Summa vitae* szövegének elején, említést tesz egy

86 *Karl Weinzierl*: Raimund von Peñafort. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*. VIII. Herder, Freiburg i. Br., 1963. 977.

87 *Pásztor, E.*: i. m. (85. jz.) 1112.

88 Uo. Kiadása: Huyskens 150., olaszul: Temperini 175.

89 Uo.

90 A levélhez ld. *Otto Dobenecker*: *Regesta diplomatica necnon epistolaria historiae Thuringiae*. III. Fischer, Jena, 1925. 279. A levél kiadása: *Otto Posse*: *Codex Diplomaticus Saxoniae Regiae*. I/3. Die Urkunden der Markgrafen von Meißen und Landgrafen von Thüringen. Giescker & Devrient, Leipzig, 1898. (= Posse) 322. nr. 468.

91 *Krafft, O.*: *Papsturkunde i. m. (4. jz.) 386.: 438. jz., vö. Matthias Werner*: *Mater Hassiae – Flos Ungariae – Gloria Teutoniae. Politik und Heiligenverehrung im Nachleben der heiligen Elisabeth von Thüringen*. In: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. Ed. Jürgen Petersohn. Thorbecke, Sigmaringen, 1994. (Vorträge und Forschungen 42.) 460.; *Josef Leimweber*: *Die kirchliche Heiligsprechungsverfahren bis zum Jahre 1234. Der Kanonisationsprozeß der heiligen Elisabeth von Thüringen*. In: *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation*, Katalog. Thorbecke, Sigmaringen, 1981. 128–136. (fökönt: 131–132.).

92 Posse 322–323., vö. *Krafft, O.*: *Papsturkunde i. m. (4. jz.) 386.: 439. jz.*

93 A jelenségről ld. *Krafft, O.*: *Papsturkunde i. m. (4. jz.) 405.*

94 *Epistola magistri Cunradi de Marburch ad papam de vita beate Elyzabet (Summa vite)*. Huyskens 155–160., további kiadása: *Arthur Wÿss*: *Hessisches Urkundenbuch*. I. *Urkunden der Deutschordens-Ballei Hessen*. Hirzel, Leipzig, 1879. nr. 34., magyarul: *Magyarország virága i. m. (6. jz.) 27–31.*, olaszul: *Temperini 143–147.* – *A Summa vitae* szövege előtt álló bevezető levél (uo. 142.) az 1232. november 16-i felterjesztés kísérőlevele, vö. uo. 141., amely azonban utal a korábbi felterjesztésre is.

bizonyos R. testvéréről (*frater R., vester penitentiarius*), aki – bár egyesek az azonosítást fenntartás nélkül elfogadhatónak tartják⁹⁵ – nem volt szükségképpen azonos Peñaforti Rajmunddal, mivel IX. Gergely idejéből több pápai penitenciárius ismert, akinek a neve R betűvel kezdődik.⁹⁶ E felterjesztés célja a pápai engedély elnyerése volt a hivatalos eljárás elkezdéséhez.⁹⁷ Így ez a levél, inkább, mint a preláthusok fent említett közös levele, szabályos *petition*nak, vagyis a kanonizáció elnyerésére irányuló kérelemnek tekinthető. Ez a kérvény az eljárás lényeges bevezető cselekménye volt. Ám Konrád – mint láttuk – a kérvényhez rögtön rövid életrajzot és a csodákról szóló elbeszélést is csatolt. A 11–12. században az ilyen bővített kérelem gyakran már megfelelt az *informatio* cselekményének is,⁹⁸ amely a 13. századtól fogva az eljárásnak egy attól különböző, következő szakaszát alkotta. IX. Gergely pápasága idején az életrajzzal és információkkal összekötött kérelem már inkább egy előző kor hagyományának számított. Tehát ez az előzetes dokumentáció nem helyettesítette az eljárás vizsgálati szakaszát.

Úgy tűnik, hogy a mainzi érsek és a többi preláthus fent említett közös levele nem volt formailag megfelelő kérvény, ha másért nem, legalábbis a pecsétek hiánya miatt. Igaz ugyanakkor, hogy nem ismerjük azokat a szabályokat, amelyek abban a korban egy ilyen petíció lényeges formai kellékeit meghatározták.⁹⁹ Ha a kérvény tökéletes lett volna, a kanonizációt kihirdető pápai levél biztosan említést tett volna róla. Összehasonlításul elég utalnunk Pádúai Szent Antal szentté avatásának ügyére, melyben az éppen 1232. március 3-án kelt kanonizációról értesítő pápai levél kifejezetten említi, hogy az eljárás kezdeményezője a helyi püspök és a város előljárója volt.¹⁰⁰

Időközben 1232. október 14-én a pápa megbízta a háromtagú vizsgálóbizottságot,¹⁰¹ vagyis a területileg illetékes Sigfried mainzi érseket, az eberbachi apátot és Konrádot az Erzsébet életére vonatkozó hivatalos vizsgálatok lefolytatásával. Tudomásunk szerint ez volt az első szenté avatási eljárás, amelyben kifejezetten megkívánták, hogy vizsgálatot folytassanak sajátosan Isten szolgájának az életéről.¹⁰² A dokumentációból mégsem tűnik ki, hogy ezúttal a bizottság tagjai

95 Így Temperini 143.

96 Vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 385.: 432. jz.

97 *Pásztor, E.*: i. m. (85. jz.) 1117.

98 *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 1033. „Die von außen an die Kurie herangetragene Petition entsprach vor allem im 11. und 12. Jahrhundert insbesondere dann der Informatio, sobald [und dies wurde üblich] die eingehenden Schreiben der Interessenten sowohl Testimonial- als auch Bittschriften waren”.

99 Vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 386.: 438. jz.

100 Gregorius IX, *Cum dicat Dominus*, 1232. március 3.: ed. Bull. Rom. III. 464–466. § 2. „Cum enim dudum venerabilis frater noster episcopus et dilectus filius N. potestas et comunitas Paduana nobis per nuntios suos et litteras humiliter supplicassent”. A szöveg utánkölzése: *Porsi, L.*: i. m. (54. jz.) 60.

101 Gregorius IX, *Visibilium et invisibilium*: Potthast 9016., kiadása: CD VII/1. 232–234. „dilecte Fili Frater C. ex litteris tuae devotionis accepimus”, uo. 233.

102 Vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 389.; *Roberto Paciocco*: „Sublimia Negotia”. Le canonizzazioni dei Santi nella curia papale e il nuovo Ordine dei frati minori. Centro Studi Antoniani, Padova, 1996. (Centro Studi Antoniani 22.) 169.

bárhogy tanulmányozták volna Erzsébet *életét*. Akár ez is lehetett az egyik formai hiányossága ennek az első vizsgálatnak.¹⁰³ Ebben a levelében a pápa nem utal a helyi püspök (vagy a prelátsók) semmiféle kérelmére, hanem csak arra, hogy Marburgi Konrád leveléből értesült Erzsébet életéről és csodáiról. A pápai megbízás szövegéből látszik, hogy az már nem az életszentség és a csodák *hírének* tényét kutatja, hiszen arról a pápa már értesült, hanem a dolog igazságát („rei veritas”) akarja kivizsgálni.¹⁰⁴ Azzal bízta meg a három egyházi személyt, hogy Erzsébet életéről és csodáiról gyűjtsenek bizonyítékokat, mégpedig alkalmas tanúk révén, és éberan ügyeljenek arra, hogy amit írásba foglaltak, azt *lepecsételve* megőrizték, majd pedig, mikor erre a pápától utasítást kaptak, hűséges küldöttek útján terjeszték föl elé.¹⁰⁵ Ebben a megbízásban fontos formai elem az is, hogy majd egy pápai felszólítás után kell a vizsgálatok eredményét felterjeszteni. Egy másik jelentős elem, hogy a levél nem hatalmazza fel a bizottság három tagját arra, hogy a tanúk kihallgatásán elnököljenek a másik két tag távollétében. A valóságban azonban a három tag a vizsgálatokat külön-külön folytatta, nem pedig együttesen. Ez is formai hiányossága volt az eljárásnak.¹⁰⁶

Az 1232 végén megkezdett és 1233 elején nagy lendülettel folytatott kihallgatásokon a vizsgálóbizottság mintegy 700 személyt hallgatott meg. 106 csodás gyógyulást jegyeztek fel. Ezt az anyagot – úgy tűnik – valamilyen formában felterjesztették a pápához, ám ez nem tűnt elégségesnek és megfelelőnek. A vizsgálók kísérőlevele fennmaradt.¹⁰⁷ Ebben a kísérőlevélben szó van a lepecsételéstről, szó van a hivatalos küldöttek útján való felterjesztésről, és szó van arról, hogy a vizsgálók az apostoli megbízást „jól megértették”. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a felterjesztésre is külön megbízást kaptak volna. Ez lehetett ennek a jelentésnek a formai hibája.¹⁰⁸

Időközben, 1233. július 30-án, Konrádot meggyilkolták. Az ő halálára tekintettel a pápa új bizottságot nevezett ki 1234. október 11-én¹⁰⁹ Erzsébet életszentségének vizsgálatára. Az a körülmény, hogy az ügy – a problémák ellenére – egy év megszakítás után folytatódhatott, többek között Erzsébet sógora, Konrád őrgróf igyekezetével és befolyásával magyarázható, aki ekkor már saját belépését készí-

103 Vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 389–390.

104 Uo.; CD VII/1. 234.

105 Uo. „per testes idoneos studeatis inquirere cauta diligentia et sollicitudine vigilant, quare in scriptis redacta, sub sigillis Vestris, fideliter conservetis, illa nobis posteaquam mandatum receperitis, per fideles nuncios, et solennes transmissuri”.

106 Vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 390.: 458. jz. – Ennek az első vizsgálatnak a jelentése, mely a római Kúriába érkezett, azt mutatja, hogy a tanúk kihallgatásán mindig csak egy tagja elnökölt a bizottságnak, és ennek a személynek a neve nem is tűnik ki a dokumentumból, sőt egyértelmű, hogy Marburgi Konrád folytatta a kihallgatást akkor is, amikor a többi tag távozott.

107 Epistola examinatum miraculorum sancte Elyzabeth ad dominum papam. Huyskens 155., magyarul: Magyarország virága i. m. (6. jz.) 25–26.

108 *Paul Gerhard Schmidt*: Die zeitgenössische Überlieferung zum Leben und zur Heiligsprechung der heiligen Elisabeth. In: Sankt Elisabeth i. m. (91. jz.) 1–6., magyarul: Magyarország virága i. m. (6. jz.) 11–22. (az idézet: 16.).

109 Gregorius IX, *Ne possimus argui*, 1234. október 11: Potthast 9721., kiadása: CD VII/1. 237.

tette elő a Német Lovagrendbe.¹¹⁰ Később ő maga delegációval személyesen is elment a pápai kúriába, és magával vitte a kanonizációs eljárás aktáit, valamint egy újabb *petíciót* a szentté avatás kieszközlésére.¹¹¹

Ebbe a második vizsgálóbizottságba már nem hívták meg a mainzi érseket. A hildesheimi püspök, a georgenthal apát és a hersfeldi apát lettek a tagok.¹¹² Feladatuk nem az eljárás egy újabb szakaszának lefolytatása, hanem az előzőleg elvégzett vizsgálat anyagának felterjesztése és szükség szerinti kiegészítése volt. Erre öt hónap határidőt kaptak.¹¹³ A megbízásban kifejezett említés történik arról, hogy a vizsgálóknak *az aktákat fel kell terjeszteniük a pápához*. Egy újabb megbízás szükségességéről ahhoz, hogy a dokumentumokat fel lehessen terjeszteni, itt már nem hallunk.

Hogy itt valóban nem az eljárás új lépéséről volt szó, valamint hogy az előző bizottság munkáját a pápa nem tekintette szabályosan lezártnak, azt jelzi a fentebb említett irat¹¹⁴ is, melyet Peñaforti Rajmundnak tulajdonítanak. Az ugyanis úgy adja elő az eljárás történetét, hogy a mainzi érsekből, Marburgi Konrádból és az eberbachi apátból álló első bizottságot meg sem említi. Nem tesz említést az első vizsgálatról az eljárás történetét elbeszélő *Iesus filius Sirach* kezdetű pápai levél sem.¹¹⁵ Két vizsgálatot a tények igazságáról nem kíván meg a kanonizációs eljárásnak az a leírása sem, amely Hostiensis *Lecturájában* található. Eszerint ebben az ügyben a két vizsgálat közül, amelyeket a tények igazságáról folytattak, az első szabálytalannak minősült.

A pápa által elrendelt kiegészítés valóban meg is történt, hiszen 1235 elején további 24 csodát jegyeztek fel, újra meghallgattak korábbi tanúkat és áttekintették a vizsgálati anyag egészét. Gondos precizitással megjelölték a bizottság azon tagjának nevét, aki az egyes tanúk kihallgatásán elnökölt.¹¹⁶ Meghallgattak négy

110 Heisterbachi Caesarius ismételten említi ezt a tényt: *Albert Huyskens*: Die Schriften des Caesarius von Heisterbach über die heilige Elisabeth von Thüringen: Das Leben der heiligen Elisabeth. Die Predigt über ihre Translation. In: Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach. III. Hrsg. Alfons Hilka. Hanstein, Bonn, 1937. (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 43.) 368–369., 385., vö. *Hartmut Boockmann*: Die Anfänge des Deutschen Ordens in Marburg und die frühe Ordensgeschichte. In: Sankt Elisabeth i. m. (91. jz.) 142. skk.; *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 391.

111 *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 393. Erről az újabb petícióról ld. *Processus et ordo*. Huyskens 143.

112 *Pásztor, E.*: i. m. (85. jz.) 1112.

113 CD VII/1. 237. „inquisitionem, quam de miraculis Beatae recordationis Elisabeth, Landgraviae Thuringiae, per venerabilem Fratrem nostrum, Archiepiscopum Moguntinum, et bonae memoriae Magistrum Conradum de Marborch, fieri mandavimus, nobis per solennes Nuncios [...] ad Nostram praesentiam, infra quinque menses post susceptionem praesentium, distinetis”.

114 *Processus et ordo*. Huyskens 142–146., magyarul: Magyarország virága i. m. (6. jz.) 189–194.

115 Potthast nr. 9933., ld. 14. jz.

116 Vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 392.

„szolgálólány”-t¹¹⁷ is (*ancillae*) sajátosan Erzsébet életéről.¹¹⁸ Az iratok még 1235 tavaszán a konzisztórium elé érkeztek. Így került sor IX. Gergely pápa döntésére.¹¹⁹

IV. Következtetések

Mindezek alapján világosan adódik a következtetés, hogy Árpád-házi Szent Erzsébet kanonizációja a 13. századi eljárási fegyelem lényegének kialakulása után, a frissen rögzített, de jelentős múltra visszatekintő szabályok megtartásával, a korra jellemző módon, nagyszámú tanú kihallgatásával történt. Az életszentség és a csodák hírének megállapításához nem volt szükség formálisan kinevezett, háromtagú bizottságra. Ez csupán a hírek igazságának kivizsgálásához volt követelmény. A szentté avatási eljárást nem csupán a helyi püspök kezdeményezhette.

Az esetleges formai vagy eljárási hiányosságokról, amelyek ebben az ügyben felmerülnek, összefoglaló jelleggel megjegyezhetjük, hogy azok vagy nem voltak jelentősek az eljárás érvényessége szempontjából (például az a tény, hogy a prelátusok kérelmét az ügy kezdetekor nem pecsételték le szabályosan, hiszen az eljárásban más tökéletes petíciók is voltak, például Marburgi Konrád és másoké), vagy az első bizottság ténykedésére vonatkoztak. A második bizottság azután minden szükséges feltételt teljesített, tehát az eljárás szabályossága és érvényessége a maga egészében vitán felül áll. Az első bizottság lehetséges hiányosságai a következők voltak:

Mivel IX. Gergely pápa *Visibillum et invisibillum* kezdetű leveléből, mely a bizottságot létrehozta, hiányzott a szokásos záradék, mely megengedte, hogy a tagok egyénileg, külön is eljárjanak, nem volt szabályos, hogy az első bizottság egyes tagjai a tanúkat egyedül, a többi tag nélkül hallgatták ki.

117 A „szolgálók” (*ancillae* – vö. Lk 1,38) olyan nők lehetnek, akik a szegénységnek és a kétkezi munkának szentelték magukat, vö. *Kaspar Elm*: Die Stellung der Frau in Ordenswesen, Semireligiosentum und Häresie zur Zeit der Elisabeth. In: Sankt Elisabeth i. m. (91. jz.) 7–28.; *Lori Pieper*: St. Elisabeth of Hungary and the Franciscan Tradition. PhD Dissertation. Fordham University, 2002. 229–230.; *Michael Goodich*: Vita Perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century. Hiersemann, Stuttgart, 1982. (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 25.) 5–7.; *The Life and Afterlife* i. m. (8. jz.) 54.

118 Der sogenannte *Libellus de dictis quatuor ancillarum s. Elisabeth confectus*. Ed. Albert Huyskens. Kösel, Kempten–München, 1911., vö. *Krafft, O.*: Papsturkunde i. m. (4. jz.) 393. (hangsúlyozza, hogy ez a szöveg a második bizottság előtt tett vallomásokra megy vissza). Ez az irat (a *Libellus*) teljes egészében tartalmazza a „szolgálólányoknak” az eljárás során tett vallomásait, amelyeket prolókus és záradék nélkül is publikáltak, vagyis abban a formában, amely az eredeti lehetett, mégpedig a következő címmel: *Dicta quatuor ancillarum* (Huyskens 112–140., olaszul: Temperini 149–174.). A teljes *Libellus* olasz kiadása prológussal és záradékkal: Temperini 209–249., magyarul Huyskens 1911. évi kiadása alapján, de prolókus és záradék nélkül: Magyarország virága i. m. (6. jz.) 145–180. Értelmezéséhez ld. *Ingrid Würth*: Die Aussagen der vier „Dienerinnen” im Kanonisationsprozess und ihre Überlieferung im sogenannten „Libellus”. In: Elisabeth von Thüringen i. m. (64. jz.) 187–192.

119 *Magyar Z.*: i. m. (84. jz.) 27–28.

Az első bizottságtól fennmaradt iratokból nem mindig tűnik ki, hogy a bizottságnak mely tagja vezette az egyes kihallgatásokat.

IX. Gergely pápa fent említett levelében úgy rendelkezett, hogy az első bizottság által folytatott vizsgálatok iratait egy újabb megbízás után terjesszék fel a pápai kúriához. Az aktákat azonban egy ilyen különleges megbízás nélkül terjesztették a pápa elé. Ez tűnik ki a vizsgálatot folytatók leveléből (*Epistola examinatorum miraculorum sancte Elyzabeth ad dominum papam*). A második bizottság már magában az azt megalapító pápai levélben (IX. Gergely, *Ne possimus argui*) megkapta a felhatalmazást, sőt az utasítást arra, hogy az aktákat rögtön a pápa elé terjessze.

Az első bizottságot a pápa felszólította – magában a *Visibilium et invisibilium* kezdetű levélben –, hogy vizsgálja ki Erzsébet életét is. Az eljárásnak ebben a szakaszában azonban ez nem történt meg. Erzsébet életét csak a rövid *Summa vite* tartalmazza, melyet Marburgi Konrád kezdeti kérelméhez csatolt, később pedig csak a négy szolgálólány vallomásában jelenik meg Erzsébet élete (*Libellus de dictis quatuor ancillarum*), melyet a második bizottság előtt tettek.

Az ügy gyors lefolyású volt, a 13. század első harmadában érvényes szokások szerint. Az elhunyt földi maradványainak *translatiója* nem a kanonizációt megelőző püspöki intézkedéssel, hanem a pápai szentté avatás után történt. IX. Gergely pápa személyes érdeklődésének és nagyrabecstülésének jeleként fogható fel a kanonizációt közlő levél lelkes hangneme és a dinamikus lefolytatott eljárás. Sőt ez állhat amögött is, hogy ez a levél az új szent ünnepére egy év és negyvennapos búcsút engedélyez, holott ugyanez a pápa kevesebb mint egy évvel korábban, a Szent Domonkos kanonizációját kihirdető levélben csak egyévi búcsút tett lehetővé.¹²⁰ Mint láttuk, ez az eljárás volt az első, amelyben sajátosan is megkövetelték, hogy egy szentté avatandó személy *életéről* vizsgálatot folytassanak.¹²¹ Ez az ügy egyike volt azoknak, amelyekben erősen hangsúlyozták a szentek példájának és csodáinak értékét az eretnekségek elleni küzdelemben és a keresztények hitének megerősítésében. Árpád-házi Erzsébet szentté avatása tehát kánonjogi szempontból is a kor élenjáró eseményei közé tartozott.

120 Gregorius IX, Bulla, 1234. július 3., ed. Bull. Rom. III. 483–485. (az idézet: 485.); *Porsi, L.:* i. m. (54. jz.) 63.

121 A szentek életéről – vagy egyenesen életük vizsgálatáról – szólnak azonban a kanonizációt kihirdető pápai levelek korábban is, vö. pl. Innocentius III, 1199. január 12., ed. Bull. Rom. III. 483–485.; *Porsi, L.:* i. m. (54. jz.) 46. „Licet autem iuxta testimonium veritatis, sola finalis perseverantia exigatur ad sanctitatem animae in Ecclesia triumphanti [...] duo tamen, virtus videlicet morum, et virtus signorum, opera scilicet pietatis in vita, et miraculorum signa post mortem, ut quis reputetur sanctus, in militanti Ecclesia requiruntur”. A levél Homobonus cremonai kereskedő kanonizációját hirdeti ki, vö. Die Register Innocenz’ III. I. Bearb. Othmar Hageneder–Anton Haidacher. Böhlau, Graz–Köln, 1964. (Publikationen der Abteilung für Historische Studien des Österreichischen Kulturinstituts in Rom) 762.

PÉTER ERDŐ
THE CANONIZATION PROCESS OF SAINT ELISABETH
AND CONTEMPORARY CANON LAW

The canonization process of Saint Elisabeth of the Árpád dynasty ended on 27 May 1235 with her solemn canonization.

The present study aimed at exploring the possible divergences and defects of the process with regard to the contemporary state of the canonization process, itself still not fully developed at that time, and, in case such divergences and defects could be grasped, at pointing at the section of the process during which anything irregular could happen. Finally, it was seeking answer to the question whether the process itself, in terms of its whole course and final result, was in keeping with contemporary prescriptions.

In order to establish the news of holy life and miracles there was no need of an officially commissioned three-member jury. This was only necessary for the examination of the truth of such news. The process of canonization could also be initiated by others than the local bishop.

As for the eventual formal or procedural defects that emerged in the present case, it can generally be stated that they either proved unimportant from the perspective of the validity of the process (such as the fact that the petition of the prelates was not properly sealed at the start of the case, for other, impeccable petitions were also at hand, for instance that of Conrad of Marburg), or concerned the activity of the first jury. As the second jury complied with all the necessary requirements, the regularity and validity of the process were beyond any doubt. The possible shortcomings of the first jury were the following:

Since the letter of pope Gregory IX with the incipit *Visibilium et invisibilium*, which established the jury, did not contain the traditional clause authorising the members of the jury to proceed individually as well, the fact that the members of the first jury interrogated witnesses individually could be regarded as irregular.

On the basis of the documentation left by the first jury, it cannot always be established who exactly presided to individual interrogations.

In his letter mentioned above, pope Gregory IX decreed that the documents of the examination conducted by the first jury should be forwarded to the papal curia after a new commission. But the acts were in fact forwarded to the Pope without any such special commission, which is proved by the letter composed by those who undertook the examination (*Epistola examinatorum miraculorum sancte Elyzabeth ad dominum papam*). The second jury, however, was authorised, and even commanded, to forward the documents to the Pope in the very letter (Gregory IX, *Ne possimus argui*), which established the jury itself.

The first jury was ordered, in the letter *Visibilium et invisibilium* itself, to investigate the life of Elisabeth as well. Yet no such investigation took place in this phase of the process. The life of Elisabeth is only contained by the brief *Summa vite*, which Conrad of Marburg attached to his initial petition, and later appears in the testimony of the three „maidservants” (*Libellus de dictis quatuor ancillarum*), which was made before the second jury.

The case was expedited quickly and in accordance with the customs in vigour in the first third of the 13th century. The *translatio* of the earthly remains of the deceased took place not by virtue of an episcopal measure prior to canonization, but after the papal canonization. The enthusiastic tone of the letter communicating the canonization, and the dynamism of the process itself, can be regarded as indications of pope Gregory’s personal interest and esteem.

A mezővárosi ingatlanforgalom szokásjoga a 14–16. századi Zemplén megyében és környékén*

A mezővárosok (oppidumok) a középkorban Magyarország hétköznapi életének, mindennapjainak nagy népességet tömörítő, fontos színterei voltak.¹ Mezőgazdasági és ipari termelésük komoly szerepet játszott az ország gazdaságában, abból igen nagy szeletet kihalasztva. Nem véletlen, hogy – még ha mára már módosult is ez az álláspont – korábban olyan vélemény is megfogalmazódott, miszerint a mezővárosi kézműipar tömegtermelése erős versenyt jelentett az „igazi” városoknak, nagymértékben szűkítve azok felvevőpiacát.² A mezővárosok társadalmi küldetése is kiemelkedőnek nevezhető: jogilag jobbágyi státuszban élő lakosságuk sikeresen be tudott kapcsolódni az áru-termelésbe, amely révén akár kisebb vagyont is szerezhetett, és arra is számos példa ismert – még ha ez a tendencia nem is érte el a korábban feltételezett mértéket –, hogy a gazdagabb mezővárosi polgárok szabad királyi vagy királyi szabad városokba költözve és ott polgárjogot szerezve meg tudtak szabadulni a jobbágyi kötöttségektől és integrálódni tudtak a polgári rétegekbe. A mezővárosok – és bizonyos megszorításokkal a falvak – társadalmának vezető csoportja, a vagyonosodó, kereskedelmi tevékenysége folytán „világlátott”, a középkor végére mind gyakrabban írástudó, önkormányzatára és helyi jogszokásaira büszke parasztpolgár elhagyva az egyszerű falusi jobbágy attitűdjeit egyre inkább egyfajta polgári mentalitást és vállalkozó szellemet szívott magába.

Ez a vállalkozó szellem jól megmutatkozik abban, ahogyan a jobbágyság is mindinkább bekapcsolódott a mezővárosi és falusi ingatlanforgalomba. Főként

* A tanulmány az OTKA PD 78132 sz. pályázata keretében készült. A szerző a kézirat elkészítésekor a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásában részesült. Ezúton szeretném megköszönni Csukovits Enikő hasznos tanácsait és kiegészítési javaslatait.

1 A középkori mezővárosok iránt az 1950-es években nőtt meg az érdeklődés történettudósaink körében. Ez néhány nagyobb összefoglaló mű születését eredményezte, amelyek viszonylagos régiségük ellenére még ma is jól használható munkáknak bizonyulnak. A közelmúltban Kubinyi András hazai szakmai berkekben nagy visszhangot kiváltó centralitási pontrendszere fordította a figyelmet újra a mezővárosok felé. A mezővárosi fejlődéssel kapcsolatos véleményekre és általában a mezővárosok jelentőségéről alkotott állásfoglalásokra ld. historiográfiai összefoglalóként *Gulyás László Szabolcs: A középkori mezővárosok gazdasági-társadalmi szerepének megítélése a történeti szakirodalomban. Valóság* 52. (2009) 2. sz. 69–81. és *Lakatos Bálint Péter: Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében. Doktori disszertáció. (Kézirat.) ELTE BTK, Bp., 2013. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/lakatosbalint-peter/diss.pdf> (a letöltés ideje: 2015. ápr. 13.). 10–25.*

2 *Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon. Művelt Nép, Bp., 1955. 92.*

az oppidumokban a középkor folyamán igen intenzív volt a telkek, szántók, malomok, rétek, de leginkább a szőlők adásvétele, örökítése, zálogosítása. Ez a folyamat a fennmaradt források segítségével leginkább a korszak végén ragadható meg. Noha az erre vonatkozó privilégiumok ritkák, a mezővárosi polgárok ingó és ingatlan javaikról haláluk után szabadon rendelkezettek.³ Széles körben elterjedt emellett az a szokás is, hogy a szőlőbirtok – köszönhetően a magas telepítési és megművelési költségeknek – nem alkotta a jobbágytelek szerves részét, tehát attól függetlenül is el lehetett idegeníteni.⁴ Mivel a borkereskedelem révén a szőlősgazda magas bevételre tehetett szert, jelentősen megnőtt a szőlők iránti kereslet. A mezővárosokban a 15. századra már sorra bukkannak fel az idegen (*extraneus*) polgári, mezővárosi, nemesi vagy egyházi szőlőbirtokosok. A szőlő és más birtoktípusok vásárlása iránti igényt tovább növelte, hogy ezek egyfajta biztonságos befektetésként is szolgáltak, mivel általában tartósan megőrizték az értéküket. Ha egy mezővárosi polgár rendelkezett némi tőkével, akkor azt előszeretettel költötte ingatlanvásárlásra.

Az alábbiakban a középkori Zemplén megye és tágabb régiója (a környező megyék) településeinek zajló ingatlanügyeket vesszük szemügyre. A mezővárosi ingatlanforgalom kérdését a közelmúltban leginkább Lakatos Bálint vizsgálta, elsősorban a helyi önkormányzat és oklevéladás nézőpontjából.⁵ Jelen tanulmány azonban a szigorúan vett szokásjoggal és annak gyökereivel kíván foglalkozni. Célja, hogy összefoglalja, pontosan hogyan zajlott az adásvételek, végrendeletek és egyéb ügyletek lebonyolítása, azokban kik vettek részt és milyen jogszokásokat alkalmaztak az ügyletek során.⁶

Választásunk szempontjából a kedvező forrásadottság jelentette a legfontosabb tényezőt. A környéken több levéltár anyaga is szerencsésen fennmaradt, ame-

3 A tény olykor a mezővárosi kiváltságselevelek is hangsúlyozzák. Erre jó példa Csanád mezőváros 1427. évi privilégiuma: „singuli eorum [...] tam in vita quam in extremis de eorum bonis et rebus videlicet mobilibus et immobilibus a Deo ipsis collatis iuxta eorum voluntatem testamentum faciendi plenam habeant facultatem”. *G. Tóth Péter*: Csanád mezőváros polgárainak 1427. évi privilégiuma. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 128.

4 *Makkai László*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései (A telkes és „kertes” földhasználat a 13–15. században). In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András–Cselényi Béla–Jancsó Elemér–Jakó Zsigmond–Szabó T. Attila. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok) 463. és *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. *Argumentum*, Bp., 1998. 147–149.

5 Eredményei sok esetben árnyalták az általam korábban nyert képet is. Témába vágó munkái a következők: *Lakatos B.*: i. m. (1. jz.); *Uő*: Ingatlanforgalmi ügyek a késő középkori mezővárosokban és falvakban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135. (2013) 139–164.; *Uő*: Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban. *Századok* 148. (2014) 495–530.

6 A források feltárását a *Collectio Diplomatica Hungarica*. A középkori Magyarország digitális levéltára. CD-ROM. Szerk. Rác György. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2009. digitális adatbázisa segítségével végeztem.

lyek megőrizték a terület vidéki ingatlanforgalmával kapcsolatos iratok nagy részét. Ráadásul a Zemplén megyében található, később Hegyalja néven ismert régió bortermelést folytató mezővárosaiban az intenzív szőlőbirtok-forgalom miatt figyelemre méltó – az országos átlagnál is magasabb – volt az ilyen jellegű, mezővárosi hatóság által kiadott oklevelek száma.⁷

Már rögtön az elején fontos megjegyezni, hogy a vizsgált régió centrumát alkotó későbbi Hegyalja mezővárosainak joghasználata ekkor még sem nem egységsült, sem nem különült el a többi környékbeli településtől oly mértékben, mint az a későbbi századokban egyértelműen megfigyelhető volt. A Sárospatak környéki mezővárosokban ennek első jelei csupán valamikor a 15–16. század fordulóján mutathatók ki, míg az itteni szokásjog első ismert összefoglalása a 17. század elejéről származik, amikor Tarcál, Bodrogkeresztúr, Tokaj, illetve Tállya „törvényeit”, azaz helyi szokásjogát írásba foglalták.⁸ Mindezek alapján tehát speciális „hegyaljai szokásjogról” ebben a korszakban még nem lehet beszélni, azaz a térség ilyen jellegű ügyei egy egységként foghatóak fel, habár kisebb helyi eltérések megfigyelhetők voltak a kérdésben.

1. A mezővárosi és falusi ingatlanforgalom írásba foglalása és az illetékesség kérdése

A mezővárosi ingatlanforgalom felügyelete alapvetően a mezővárosi tanács jogkörébe tartozott. Részben a városi gyakorlat mintájára és hatására terjedtek el a mezővárosi hatóság által kiállított adásvételi és más jellegű ingatlanszerződések. Az országos jog elismerte, sőt természetesnek tekintette a városok jogkörét az ilyen ügyletekre nézve.⁹ Az ingatlanügyletek során mind nagyobb szerepet játszott az

7 Lakatos Bálint is felhívja arra a figyelmet, hogy a Hegyalja települései által kiadott oklevelek száma kiemelkedő az ország más régióihoz képest, és ebben a tényben nem csupán a források fennmaradásában megfigyelhető különbségek játszanak szerepet: „Az itteni térség mezővárosai ugyanis a jobb forrásfennmaradási esélyhez képest is valószínűleg aktívabbak voltak az írásbeliség terén”, mint ti. más régiók települései. *Lakatos B.*: Hivatali írásbeliség i. m. (1. jz.) 30–31.

8 *Németh Gábor*: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a 17–18. századból. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1990. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa 1.), ill. *Kalmár János*: Mád, tokajhegyaljai község élete a 16–18. században. Mád falukönyve. Községi Tanács, h. n., é. n. 145–153.

9 *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1930. 147., 231–235.; *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum*. Ed., transl. János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady. Central European University, Bp., 2005. (Decreta Regni Mediaevalis Hungariae V.) (= *Tripartitum*) 392. A mezővárosi és falusi oklevéladásra – részben a tanulmányunkban érintett régióra vonatkozó adatokkal – ld. *Ladányi Erzsébet*: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidumok jogélete. *Leváltári Szemle* 42. (1992) 4. sz. 3–12. és *Kubinyi András*: Nemesi szabadság-jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. ELTE BTK, Bp., 1999. 245–256.

egyres településeken kialakult helyi szokásjog is, amely legmarkánsabban talán a középkori Sárospatak környékén mutatható ki.

Az ingatlanforgalom – és annak írásba foglalása – mezővárosainkban sokszínű képet mutat. A mezővárosi tanács fentebb már említett oklevéladó tevékenysége mellett ugyanis néha más intézmény vagy személy is állított ki a mezővárosok területén lévő ingatlanokkal kapcsolatosan oklevelet, s ez gyakran a helyi és országos jogszokások alkalmazásának különböző arányához és a különféle jogi szempontok keveredéséhez vezetett. A helyi írásbeliség termékeiként keletkező iratok megfogalmazói – legyen szó akár a tanács, akár a polgárok, esetleg a mezővárosban működő egyházi intézmények okleveleiről – jobban ismerték és az ügyletek során is sokkal inkább figyelembe vették és alkalmazták a helyi szokásjogot, mint egy országos hitelességgel rendelkező oklevéladó szerv.

Az oklevelek írásba foglalójának személye kapcsolatban állhatott az ingatlanügy típusával, valamint az ügyletben szereplő személyek társadalmi státuszával is. Ha például végrendeletéről volt szó, akkor azt gyakran egyházi intézmény foglalta oklevélbe, mivel az ilyen – lelki jellegű – ügyek alapvetően az egyház hatáskörébe tartoztak.¹⁰ A végrendeletek és kegyes adományok másik része a magánjogi írásbeliség keretei között keletkezett, főként akkor, ha a rendelkező nemes vagy klerikus volt. Ebben az esetben tapasztalatunk szerint szinte sohasem a mezőváros adta ki a bizonyáglevelet az aktusról. Amikor például *Crutha dictus* Máté lizskai presbiter 1449-ben élete végén lizskai szőlőről végrendeletet tett, azt ugyanúgy magánoklevélbe foglalta, mint Perényi Imre nádor az 1506. évi, tolcsvai szőlőről tett kegyes adományát. A kedvezményezettek mindkét esetben egyháziak, illetve egyházi intézmények voltak.¹¹ A mezővárosi polgárok végrendeletei viszont főként mezővárosi, ritkábban egyházi kiadványok, de az is előfordul, hogy egy sátoraljaújhelyi polgár nevében kibocsátott végrendeletet a mezőváros pecsétjével hitelesítettek.¹² A magánjogi írásbeliség keretében születhettek emellett néha azok az oklevelek is, amelyek földesúr-jobbágy vonatkozásában lezajlott ingatlanügyről készültek.¹³

Az oklevelet kiállító intézmény kiválasztása során az ügylet szereplői számára a legfontosabb kérdés az lehetett, hogy vajon megfelelő hitelességgel bírnak-e

10 A végrendelezés menetére, az egyház abban játszott szerepére ld. *Solymosi László*: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Ágnes. KLTE, Debrecen, 1999. 203–208. és *Holub József*: Végrendeleti jogunk kialakulása. Akadémiai Értesítő 37. (1926) 238.

11 Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára (Budapest; = MNL–OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 264 497. és MNL–OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 21 594.

12 A mezővárosok testamentumokra vonatkozó írásbeliségére ld.: *Gulyás László Szabolcs*: Mezővárosi polgárok kegyes adományai a középkorban. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2011. (Speculum Historiae Debreceniense 7.) 177–178. A jobbágy nevében írt, de Újhely tanácsa által megpecsételt oklevél 1386-ból származik. DL 7194. Az oklevelet a záradék szerint „presente me sigillo prefate civitatis feci consignari”.

13 Ez a típus elég ritka lehetett. 1506-ban Csekei Márton foglalta például ilyen módon írásba a tolcsvai Bondor Lukácsnak juttatott földadományát. DL 72 105.

majd az így keletkezett oklevelek, azaz alkalmasak lesznek-e a jövőben egy esetleges per során az illető birtokjogának igazolására és biztosítására. Mivel a mezővárosi kibocsátású oklevelek csupán helyi hitelességgel rendelkeztek, valószínűleg néha ez a kérdésfelvetés eredményezte azt, hogy a birtokszerző törekedett az oklevelet országos oklevéladóval kiállíttatni.¹⁴ Nem zárható ki azonban az sem, hogy egyes esetekben kettős oklevéladás történt, azaz a helyi hitelességű mezővárosi oklevél mellett országos oklevéladó szerv is írásba foglalta az ügyletet, még ha erre vonatkozó adat sajnos nem is áll a rendelkezésünkre.

A kérdés amúgy messze túlmutat az oklevél kiállításának egyszerű problémáján, hiszen itt már magáról a mezővárosi tanácsnak mint autentikus joggyakorló szervnek a legitimitációjáról van szó. Úgy tűnik, hogy az oklevéladás szempontjából a legtöbb esetben elfogadták a tanács illetékességét, komolyabb ügyekben azonban néha a nemesi vagy egyházi fél ellenezte, hogy a magisztrátus – amelyet egyesek nyilván rangon alulinak tarthattak – intézkedjen az ügyben. Amikor például 1487-ben Horváth János máramarosi sókamaraispán és Buzlai Miklós özvegye (mindketten nemesek) között per támadt a borsodi Aszalón fekvő három szőlő ügyében, János elutasította a helyi bíró intézkedését, és a megye fennhatósága alá akarta helyezni az ügyét. Mátyás király ugyanezen év szeptember 6-i parancslevelében utasította tehát Borsod megyét, hogy ítélkezzék a perben, János elégedetlensége esetén pedig küldjék azt tovább a királyi kúriához.¹⁵ A mezővárosi tanács hatásköre alá kerülés tehát még ingatlanügyek esetében sem nevezhető automatikus eljárásnak: ha nem helyi polgár ügyéről volt szó, akkor az illető beleegyezése is szükséges volt a tanács intézkedéséhez. Az, hogy ennek ellenére mégis többen elfogadták a magisztrátus eljárását – legyen szó akár nemesekről, akár egyháziakról –, mutatja, hogy mégsem volt teljesen jelentéktelen a mezővárosi tanács presztízse.

A magas fokú önkormányzattal és fejlett hivatali írásbeliséggel rendelkező környékbeli mezővárosok hatására elvileg egy falusi bíró is bírói széket tarthatott ingatlanügyekben. Mégis, a falvak esetében alapvetően más volt a helyzet, ugyanis – bár az alkalomszerűen a falu lakosai vagy bírása által írásba foglalt oklevél vagy levél nem példa nélküli a korszakban – e települések a legtöbb esetben nem rendelkeztek szilárd oklevéladó gyakorlattal. Ennek eredményeképpen pedig a területükön található birtokok ügyében a legtöbbször országos hitelű oklevéladó vagy a plébános állítja ki a bizonyáglevelet.¹⁶

14 *Gulyás László Szabolcs*: A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján. PhD-értekezés. Debrecen, 2008. 132–140.

15 „coram iudice eiusdem possessionis Azalo quedam causa mota haberetur, in qua idem exponens a vobis iudicium et iustitia habere vellet” – írja a királyi oklevél. DL 75 933.

16 Jó példa erre az abaúji Hejce, amely – ha nem is volt tömeges oklevéladást gyakorló település – egy ismert esetben bizonyosan adott ki oklevelet birtokügyben: DF 217 817. Mégis, amikor például 1502. július 28-án Hassági Farkas László és felesége eladta Szinyei Máténak az itt lévő szőlőjét 200 forintért, az ügyet Sáros megye hatósága foglalta írásba. DL 70 338.

2. Az elidegenítés indoklása és lehetséges okai

Az ingatlanügyek során alapvető szerepet játszott a birtokvásárlási és -eladási motiváció. Az oklevelek szerencsére meglehetősen gyakran közlik, hogy minek köszönhető az, hogy valaki meg akar válni az ingatlanjától, így tisztán látható, hogy egy birtok eladása vagy elvesztése számtalan különböző okból és körülmények között történhetett. Ezek az indoklások olykor, így például végrendeletek esetében frázisszerűek, míg máskor konkrétumokról is tudomást szerezhetünk. Testamentumok és kegyes adományok során – amikor valamilyen egyházi intézmény vagy személy az új birtokos – a szülők, a rokonság vagy maga a rendelkező lelki üdvének megszerzésére irányuló vágy volt a leggyakoribb indok, amit a kor felfogása szerint az egyház támogatásával lehetett a legegyszerűbben elnyerni.¹⁷ Amikor Isten vagy valamely szent iránt érzett tisztelettről esik szó, vagy az adományozó lelkéért történő imádkozásról, az adományért cserébe felvállalt misékről, netán az egyházra templom újjáépítése céljából hagyott szőlőről, akkor mindig ezt a lelki célkitűzést olvashatjuk az oklevélben.¹⁸ Előfordult azonban olyan eset is, hogy nem a teljes birtok került adományként az egyház kezébe, hanem annak egy másik részét eladta a rendelkező. Így amellest, hogy a lelki üdvé is biztosítva lett, készpénzt is sikerült szereznie, azaz mind az e világi (anyagi), mind a túlvilági (lelki) szempontokat sikeresen érvényesítette.¹⁹

Ha a tulajdonosnak nem voltak leszármazottai, gyakran már életében az egyháznak adta, esetleg pénzzé tette ingatlanát.²⁰ Örökös híján ugyanis nem volt, aki imádkozzon a lelkéért halála után, és az a veszély is felmerült, hogy a szőlőre vagy szántóra esetleg idegen teszi majd rá a kezét. Ezzel, azaz a birtok védelmével magyarázta többek között az újhelyi Mihály presbiter is három szőlőjének áruba bocsátását 1502-ben. Az oklevél szerint Mihály a halál közeledtével, nehogy világi javai (*bona temporalia*) gaztett vagy erőszak útján elveszzenek, eladta azokat Bártfa városának.²¹ Ha pedig a birtokos ráadásul már túl öreg is volt ahhoz, hogy meg-

17 A vizsolyi Koscha fia György például „propter ipsius anime salutem” hagyja hejcei szőlejét a gönci pálosokra 1414-ben (DF 254 347.), 1336-ban pedig Újhelyen egy özvegyasszony és fia „pro remedio animarum parentum suorum pro testamento ultimo” adják szőlőiket a helyi pálosoknak (DL 4164.) stb. A középkori magyarországi vallásosságra összefoglaló jelleggel ld. *Marie-Madeleine de Cevins*: Az egyház a késő-középkori magyar városokban. Szent István Társulat, Bp., 2003. és *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagelló-korban. Egyetemi Ny., Bp., 1940.

18 DL 10 294., DL 21 594., DL 17 346., DL 31 964.

19 1514-ben a nagymihályi özvegyasszony, Luca vásárolt prédiümát felerészben az egyházra hagyta, míg másik felét a szalacscai Gostan Mihálynak és Jánosnak adta el 2 forint 75 dénárért. DL 86 078.

20 Örökösök hiányával és nevük emlékezetének megőrzésével indokolta egy újhelyi házaspár, Sada és Karachuna is az egyháznak tett szőlőadományát 1307-ben. Az oklevelet a pálosok 1311-ben Tamás esztergomi érsekkel átírtatták, majd miután 1321-ben Sada meghalt, az özvegyasszony megismételte rendelkezését. DL 1709., DL 2059.

21 quod cum mors vite inimica omni proxima sit etati, sepe pro sua tacita in clementia multos mortales improvisos invenire conserint, ne bona sua temporalia ipso de medio sublato per violentas impiasque et novercas manus distraherentur indiversum et usurpentur – DF 216 531.

művelje földjét, és utódok vagy család hiánya miatt senkije nem volt, aki ellássa, akkor inkább önként lemondott a birtokáról, de úgy, hogy cserébe életjáradékot próbált magának biztosítani.²² Ebben pedig leginkább a helyi egyházi intézmények, főként pálos kolostorok voltak a megfelelő partnerek.

Az ingatlanforgalomnak leggyakrabban mégis csupán teljesen hétköznapi és praktikus okai voltak. Ilyen mindennapos eset például, amikor örökségként szállt a jószág az elhalt egyik közelebbi vagy távolabbi rokonára.²³ Amennyiben örökség esetén az érintett felek nem a helység lakói voltak, hanem mondjuk egy másik város polgárai, akkor a tanács néha levélben tájékoztatta az illetékes másik hatóságot a végrendelet tartalmáról.²⁴ Az öröklés során egyházi jogok is érvényesülhettek, hiszen sokszor halál utánra szóló adomány (*donatio post obitum*) során jutottak a jobbágyok hozzá a javakhoz, amelyek a rendelkezésnek megfelelően később leggyakrabban pálos kolostorokra szálltak.²⁵ Volt olyan adomány is, amikor az adományozó birtok helyett pénzt szándékozott az egyházra hagyni, ami viszont nem állt a rendelkezésére. Ilyenkor egy ingatlant eleve azzal a megjegyzéssel örökölt egy családtag, hogy azt el kell majd adnia, s a pénzt az egyháznak kell adományoznia.²⁶

Az elidegenítések nagy csoportját alkotó adásvételeknél általában nem találkozzunk részletes indoklással a miéltre vonatkozólag. Ha mégis, akkor is szinte csak arról esik említés, hogy a birtokos jobbágy pénzsűkébe került, amire pedig a legkézenfekvőbb megoldás ingatlanjainak áruba bocsátása volt. Az oklevelekben rendszeresen szereplő frázis, miszerint „sürgető szükségből” (*quibusdam arduis negotiis*) kényszerült az illető az eladásra, éppen az ilyen, mindennapi egzisztenciális nehézségeket takarja.²⁷ Ez az indoklás kölcsön- és zálogügyleteknél is meg-

22 Szikszó, 1414 (DL 10 258.); Miskolc, 1462 (DL 15 731.). Vö. *Gulyás L. Sz.*: Mezővárosi polgárok kegyes adományai i. m. (12. jz.) 189–190.

23 A nagyszámú felsorolható példa közül csupán egyetlen mintaértékű esetet említenénk meg. 1349-ben Miklós luprechtszászi bíró és a 12 esküdt előtt Péter parochialis pap a *Baturhegyen* lévő szőlejét gyermekeinek, Jánosnak, Istvánnak és Klárának adta örökjogon. DL 76 950. Az öröklési joghoz, annak kifejlődéséhez ld. *Holub József*: Végrendeleti jogunk kialakulása. Akadémiai Értesítő 37. (1926) 232–240. és *Illés József*: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Athenaeum, Bp., 1904. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből 13.).

24 1508-ban és 1520-ban Tállyáról azért tájékoztatták levélben Kassát, mert az elhunyt halál utánra szóló adománnyal a kassai Szent Mihály-testvérületre hagyta szőlőjét, de a hagyatéki ügyből per keletkezett. DF 217 915., DF 217 941.

25 A halál utánra szóló adomány jogintézményének máig legkiválóbb összefoglalása *Holub József*: A halálesetre szóló ajándékozások régi jogunkban. A Szent István Akadémia Értesítője 5. (1920) 142–150.

26 1348-ban a pataki Klára asszony fia, Mihály egy szőlőt „in suis extremis eidem domine Clare matri sue ad vendendam delagasse, ita, quod pretium eiusdem dimidietatis vi[ne] eadem domina Clara pro anima eiusdem Michaelis largire et dare dignaretur”. Klára a rendelkezésnek megfelelően fia halála után a szőlőt ötödfél garasmárkáért eladta, amiből két márkát a helyi plébánia papjai és a többi egyház között osztott szét. DL 76 896.

27 A nemes Kekethi András valamikor 1496 előtt, István abaujvári plébános előtt adta el „pro suis quibusdam arduis negotiis ac necessitatibus” malomrészét egy helyi lakosnak. DL 21 080. 1521-ben a miskolci Mezarosh Máté „pro quibusdam necessitatibus ad presens eundem urgentibus

jelent, azaz az illető ilyen esetben is általában pénzügyi nehézségei miatt adta zálogba birtokát vagy vett fel kölcsönt, ingatlanát fedezetül nyújtva.²⁸

A birtokról tehát nem mindenáron akart a kényszerhelyzetbe került tulajdonos végérvényesen lemondani. Ha volt rá módja, fenntartotta a birtok visszaszerzésének lehetőségét. Néha először csak zálog gyanánt került az ingatlan idegen kézbe, s a zálogba adó attól függően, hogy teljesítette-e a meghatározott feltételeket vagy sem, visszaszerezhetette vagy végleg elveszthette azt. A zálogba vétel általában ugyanazon séma szerint működtek: a zálogba adó meghatározott összegért átadta az ingatlant a másik félnek a haszonvételekkel együtt, kitérték a kiváltás időpontját, ami ha eljött, az illető kifizette a zálogösszeget, vagy ha ez nem sikerült neki, akkor meghosszabbították a zálog időtartamát. A birtokok elzálogosítása a térségben forrásanyagunk alapján a 14. századi Patakon lehetett igazán gyakori. 1303-ban például a pataki *Michola* fia József zálogosította el hotykai szőlőjét Tamás fia Lászlónak 4 ezüstmárkáért három évre, azzal a feltétellel, hogy ha nem tudná három év alatt kiváltani, akkor László élvezze tovább annak hasznát, ha pedig meghalna, akkor bizonyos Barnabás vagy *Achintus* fia Sándor válthatja azt majd vissza.²⁹ Speciális zálogügy volt az az 1521. évi, a szepesi káptalan által oklevélbe foglalt szerződés, amely során a bártfai *Syndler* Péter a sürgető szükség miatt 100 forintért zálogba adta a tállyai *Palotha* hegyen fekvő szőlőjét Bártfa város közösségének. A zálogba adónak ebben az esetben rendkívül kedvező feltételeket sikerült kialakítania. Előírták, hogy a bártfaiak a szőlőt Péter költségére egy éven keresztül kötelesek megművelni, s közben minden, a szőlőből származó félhordó bort 5 forinttal számítva levonni az összegből, míg csak a teljes 100 forint ki nem egyenlítődik. Ha *Syndler* Péter a szőlőt korábban ki tudná váltani, mint hogy a város mind a zálogösszeget, mind a szőlő művelésére fordított összeget visszanyerte volna, a szőlőt az elzálogosítónak vissza kell adniuk.³⁰ Ebben az esetben tehát a zálogba vevő fél, azaz a város le-

evitandis” bocsátja áruba telkét egy másik miskolcinak. DL 65 651. Csobádi Horváth Pál özvegye, Borbála zombori birtokrészét „pro quibusdam necessitatibus ad presens summe urgentibus evitandis” az újhelyi plébánosnak adta el 300 forintért. DL 68 141. stb. Az egyház is használta olykor ezt a gyakori frázist. A hejcei polgárok 1519. évi oklevelében is ezzel találkozhatunk, amikor a helyi Míndenszentek-egyház vitricusai éppen erre hivatkozva adnak el egy donatio post obitummal az intézményre hagyott szőlőt. Habár az adományozó még élt, de az egyházat a szükség kényszerítette, így még annak életében áruba bocsátották az ingatlant. DF 217 817.

28 Lelesz mezőváros 1444. évi oklevele alapján bizonyos Benedek helyi polgár „pro quibusdam suis arduis factis et negotiis expediendis” Weke-i *Dyenes dictus* Antal hospesnek 13 aranyforinttal tartozott, amit ha a megbeszélte időpontig nem fizetne vissza a tanács színe előtt, akkor nagyapjától rá maradt házának és rétjének felét köteles átadni. DF 234 276. Hasonló figyelhető meg Beregszászon 1436 novemberében. A bíró és a tanács előtt *Was dictus* János polgártársuk és lányai a szükségtől hajtva („ut idem compellente aliquid necessitate”) háztelküket hat évre hat törvényes súlyú forintért a szintén helyi lakos Vatai Benedek ácsnak zálogosították el. DF 222 059.

29 DL 57 232.

30 Tali modo, ut ydem cives prefatam vineam ad expensas predicti Petri Syndler impignorantis colere procurant et expensas deinceps ad culturam prefate vinee per eosdem cives exponendos fideliter computare, et quodlibet medium vas vini singulis annis ex eadem vinea provenientis pro

mondott a haszon nagy részéről, ugyanis a zálogügyletek során az átvett birtok minden haszonvétele és jövedelme őket illette volna meg egészen a kiváltásig, azt nem kellett volna a zálogösszeg törlesztésébe beszámítaniuk.

A tulajdonos néhány ismert esetben nem tudta kiváltani a birtokot a zálogból, de sikertült meghosszabbítania azt. 1341-ben Patakon a magisztrátus előtt az Egyed fia Péter fia János által a Királyhegyen fekvő szőlőt, amit 16 márkáért a nagyszemjéni *Langen dictus* János vett zálogba (*more pignoris obligatam*), élete során már nem tudta kiváltani, s a határnap elérkezével gyermekeinek gyámja az ingatlant továbbra is a zálogban hagyta. A birtok egészen 1345-ig, és nyilván azután is bizonyosan a zálogba vevő kezén volt, ugyanis az ekkor újra lejáró határidő alkalmával továbbra sem tudtak fizetni a leszármazottak.³¹

Ha elfogyott a zálogba vevő türelme, akkor a zálogbirtokra általában minden nehézség nélkül rátehetette a kezét. 1513-ban Varga György szobránci polgár az *Wbrisban* lévő és *Czaytos* Mihály fia Lászlónak elzálogosított egyharmadnyi malomrészét adta át szabad megegyezés (*libero arbitrio*) során a zálogosnak.³² A már említett 1303. évi pataki esetről a zálogba adó olcsóbban megúszta a pénzügyi kalandot: a birtokot lekötő és azóta már nyilván elhalálozott József rokonai 1305-ben végül 16 márkáért eladták a birtokon ülő Tamás fia Lászlónak az érintett hutkai szőlőt.³³

Ugyanez volt a helyzet akkor is, amikor pénzkölcsön fedezetül szolgált a birtok. Ha a hitelt nem fizették vissza időben, az ingatlan könnyen gazdát cserélhetett, amint azt néhány jellemző példa segítségével szemléltetni lehet. 1408-ban Szikszón Perényi Péter volt székelyispán egy helyi fél szőlőt, amely egy szikszói polgárá volt, szerzett meg magának ilyen módon. A polgár a szőlőt 110 aranyforint tartozásáért kötötte le kassai hitelezőjének két hétre, de nem tudta visszaváltani. Perényi erről tudomást szerezve kifizette a tartozást, az ingatlant pedig magához váltotta, de a polgár neki sem volt képes visszafizetni az összeget, így került a szőlő végül hozzá. Hasonlóképpen 1442 februárjában a szatmári tanács előtt bizonyos Anna asszony azért a 8 forintért, mellyel a kisvárdai András kereskedőnek tartozott, a városban fekvő vágóhídját adta át hitelezőjének. Leleszi Tamás litteratus, miután Csebi János újhelyi várnagytól 1451-ben 18 aranyforintot vett kölcsön, s azt nem fizette vissza, az újhelyi Feketehegyen fekvő szőlőjét

quinque floreni auri connumerare et recipere debeant et teneantur tam diu donec prefati centum floreni simulcum expensas ipsorum ut presertim ad culturam prescripte vinee exponendis compleantur et exolvantur. Si autem interim prefatus Petrus Syndler predictam vineam suam redimere simul et semel poterit et voluerit, extunc predicti cives prius rehabita ipsorum pecunia tam capitali, quam etiam ad culturam prescripte vinee exposita ex vino eiusdem vinee tempore redemptionis nondum expleta et exoluta, eidem Petro Syndler sine omni difficultate et gravamine ipsius predictam vineam remittere et resignare debeant et teneantur – DF 217 955.

31 DL 76 627.

32 quodam tempore habebamus nos unam partem molendini existentem in Wbris prope ecclesiam, videlicet tertiam impignoratam pro florenis VI ½. Nos vero illam partem libero arbitrio concedimus Ladislao Michaeli Czaytos – DF 263 925. Figyelemre méltó tény, hogy György magánoklevelet állított ki az ügyben

33 DL 5733.

adta át cserébe. 1456 januárjában az egi *Okus* Márton szintén kénytelen megválni szőlőjétől 46 forintnyi tartozása fejében.³⁴ 1462. március 19-én Szatmár mezőváros hatósága intézkedett hasonló okok miatt. A szünük előtt megjelenő tanúk, egyúttal akkori esküdtek előadták, hogy a tivadarfalvai nemes *Weres dictus* Jakab és Miklós, *Bekeni* Pál, illetve Benedek presbiter még korábban *Meggesy* Gergely litteratus 18 forintnyi tartozása fejében felbecsültették annak házát, és a város szokása szerint egy év és egy nap használatra megkapták. A határidő letelvény Gergely továbbra sem tudott fizetni, ezért a hitelezőket bevezették az említett ház birtokába.³⁵

További praktikus és logikus indíték volt az elidegenítésre, ha a föld távol esett a művelő lakóhelyétől, így azt megművelni nehézkes volt már a számára, és emiatt vált meg tőle vagy cserélte egy közelebbi birtokra. Így tett például az újhelyi *Kenthes* Benedek és családja 1505-ben, amikor *Keweshegy* nevű szőlőjét a nagy távolság miatt cserélte el az újhelyi pálosok *Kyszeleskeh* nevű szőlőjére.³⁶ Ha csere során (*pro modo concambii, more concambii*)³⁷ került a birtok új kézbe, és a két ingatlan nem volt azonos értékű, gyakran rá is fizettek. 1315-ben Patakon egy telekcsere során 3 márkát, 1342-ben ugyanott egy szőlőcsere során 20 garasmárkát, 1475-ben Liszván egy telekcsere alkalmával 12 forintot, 1478-ban Miskolcon két fundus cseréjekor 30 forintot tettek hozzá a felek a kisebb értékű ingatlanhoz.³⁸

Birtokszervezési kérdések is eredményezhettek ingatlanforgalmat. A leginkább a mezővárosokban és falvakban nagy adományokra szert tevő pálos kolostorok részéről megjelent az a célkitűzés, hogy birtokukat kikerekítsék, azaz a környék szántói és szőlői közül újabbakat csatoljanak a már meglévőkhöz. Abban az esetben, amikor a pálosok új szerzeményét egy vagy több, már a birtokukban lévő parcella határolta, felvethető ennek a tagosítási szándéknak a lehetősége.³⁹ Hasonló következtetésekre ad okot, ha azt látjuk, az egyház már részben rendelkezett is az ingatlan valamely hányadával.⁴⁰

Speciális és ritka esetek is akadnak az ingatlanforgalomban, többek között segítségnyújtásért való viszonzásként is kaphatott birtokot egy földesúr a jobba-

34 Zsigmond-kori oklevéltár. I–XII. (1387–1425). Összeáll. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Lakatos Bálint. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1951–2013. (= ZsO) II. 6123. sz.; DL 98 972., DL 14 453., DF 209 956.

35 „secundum consuetudinem nostre civitatis pro dictis octo florenis auri per annum et unum diem prefatis nobilibus estimaverant tenere, possidere et habere. Cum tunc revoluto anno et uno die eodem Gregorius litteratus dictos floreni auri non habente” a hitelezőket „in dominium ipsius domus introduxerunt et statuerunt iure perpetuo” – DL 99 006. Az egyéves vagy egy év és egy napos terminus mind az országos, mind a városi joggyakorlatban jól ismert határidő volt. Vö. *Gulyás László Szabolcs*: A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványainak sajátosságaihoz (Adásvételi szerződések utólagos megpecsételése). *Agrártörténeti Szemle* 49. (2008) 218–219.

36 viarum discriminam longinquitatem et gravadinem – DL 35 797.

37 DL 9159., DF 264 495.

38 DL 76 235., DL 76 664., DF 264 495., DL 83 828.

39 DL 12 029. Utal néhány adattal a jelenségre *F. Romhányi Beatrix*: „A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn...” Pálos gazdálkodás a középkorban. Gondolat, Bp., 2010. 21.

40 DL 16 163., DL 11 900., DL 15 731., DL 77 082. stb.

gyától, vagyis az a hála kifejezésének eszközeként is szolgálhatott.⁴¹ Ugyanúgy az úr, sőt néha a király is adományozhatott jobbágnak vagy polgárnak földet, még ha ezek az esetek meglehetősen ritkák voltak is.⁴²

Ebből a típusból a földesúri haszonelvűség remek példáját mutatja egy egri eset. 1434-ben ugyanis az egri magisztrátus előtt *Themel* Tamás előadta, hogy az egri káptalan neki, továbbá fiának, Miklósnak és feleségének, Annának egy szőlőt adott át azzal a feltétellel, hogy Tamás és leszármazottai cserébe tizedként évi 10 csőbör bort fognak majd a szőlő terméséből fizetni szüretkor, amit arra a helyre szállítanak majd, amit az egyház tizedszedője kijelöl. Ha Tamás vagy örökösei a szőlőt el akarják adni, akkor először az egyháznak fogják felkínálni 10 aranyforinttal kevesebbet, mint bárki másnak. Ha nem akarják tőlük azt átvenni, szabadon eladhatják a fent szereplő feltételek mellett. Emellett Tamás és családja évente Szent János evangélista tiszteletére két, hat márká viaszból készült gyertyát köteles a káptalani egyház oltárának adni kétszeres büntetés terhe mellett.⁴³

Jól jellemzi a középkor jobbágyi mentalitását, hogy az egyháznak adományozott birtok szomszédja vagy másik részbirtokosa gyakran a kegyes rendelkezésen felbuzdulva maga is adománnyal látta el a kolostort vagy bocsátotta áruba ingatlanát.⁴⁴ A személyes motiváció és az ügyben részt vevők egyénisége tehát nagyon fontos szerepet játszott az ingatlanforgalom során.

41 Erre vonatkozó egyetlen példánk szerint 1416-ban a jászói özvegy Margit asszony örökölt házát halála utánra Miklós jászói prépostra hagyta, mivel az tíz éven át segítette őt. DF 232 861. *Gulyás L. Sz.:* Mezővárosi polgárok kegyes adományai i. m. (12. jz.) 192–193.

42 Az elsöre ld. a már idézett Csekei Márton-féle adománylevelet (13. jz.), amely szerint Márton a tolcsvai Bondor Lukács nevű jobbágya kérésének eleget téve adományként átadta neki azt a Vámosújfalú határában fekvő prédiúmot, amelyhez Lukács korábban már egy irtványt csinált, majd saját költségén egy földdarabot is vásárolt hozzá, s amit a földesúr különös kegyből még egy további földdarabbal is megtoldott. Az oklevél megállapítása alapján a jövőben a birtok után Lukács nem tartozott tizedet fizetni. A másik, 1491-ben írásba foglalt ügy során Szapolyai István szepesi ispán megfontolván *Rwzdorffer János* kassai bírónak Ulászló király és a Szent Korona javára tett hűséges szolgálatait, neki adományozza a szebeni (*de Czibinio*) Zsigmond Péternek (aki – mint az oklevél írója maliciózan megjegyzi – János Albert oldalára állt, és jelenleg is ott áll, az országot pedig tüzzel és vassal pusztítja) a liskai Előhegyen fekvő szőlőjét mások jogának sérelme nélkül. DF 269 884.

43 DF 209 988. A gyertyaadásra vonatkozó és ehhez hasonló rendelkezések jobbágyokkal kapcsolatosan egyáltalán nem voltak gyakoriak. Az érintett szövegrész a következő: „ut ipsorum heredes universi annis singulis [---] ad honorem Beati Johannis Evangeliste in festo videlicet ipsius Sancti Johannis tertio die Nativitatis Christi celebrando duas candelas que de sex marcis cere prepararetur prescripte ecclesie capitulari ad altare maius dare essent asstricti et coacti. Semper tamen sub pena dupli” stb. Az ügyet említi: *Lakatos B.:* Ingatlanforgalmi ügyek i. m. (5. jz.) 152.

44 Amikor 1496-ban egy hejcei jobbágy fél malmát a gönci pálosokra hagyta, a fivére ezt megtudván a malom másik felét szintén a pálosoknak adományozta. DL 21 080. 1419-ben Újhelyen a szomszéd adománya után egy jobbágy 1 hold szántót cserélt el az egyházzal. DL 10 871. 1353-ban ugyanott a szomszéd adománya után adásvétel formájában juttatnak 4 hold földet a pálosoknak. DL 4329. stb.

3. A per útján történő ingatlanszerzés

A birtokszerzés sokszor nem szokványos ingatlanforgalmi ügy során, hanem per útján sikerült, s ilyen esetben főként elővásárlási jogra hivatkozva jutott az illető az ingatlanhoz. A perek igen gyakran éppen az elővásárlási jog alkalmazása miatt indulhattak meg.⁴⁵ Ha valaki az elővásárlási jogára hivatkozva ellentmondással szeretett volna élni, azt először nyilván a helyszínen tehetette meg az adásvétel időpontjában, úgy, hogy tiltotta az ingatlan elidegenítését. Erre viszont kifejezetten kevés adat van.⁴⁶ Oklevelek ugyanis értelemszerűen általában csak abban az esetben keletkeztek, ha nem volt ellentmondó, azaz nyélbe lehetett ütni az ügyletet, amit pedig egyébként az iratokban rendszeresen szereplő „ellentmondó nem lévén” megjegyzés is igazol.⁴⁷ Olykor konkrétan azt is belefoglalták az oklevélbe, hogy nem csupán ellentmondás, de ennek következtében tiltás sem történt az ügyben.⁴⁸ Ennél gyakoribb lehetett azonban, amikor utólag fogalmazták meg a kontradikciót, ami nem mellelesleg hosszú pereket eredményezhetett.

A mezővárosok a perek során fejlett vizsgálati módszerek segítségével hoztak döntést. A település bírói széke előtt (*in sede nostra iudiciaria*) zajló okleveles-vagy tanúbizonyítás – és ez túlzás nélkül állítható – mindennapos jogi procedúra

45 Ez feltételezhető például egy 1521. évi tállyai esettel kapcsolatosan, amikor egy egyházra hagyott szülő miatt egy családtag kezdett pert. A felek végül megegyeztek. DF 217 941. Az elővásárlási jog alapvetően a rokonságot és a szomszédokat illette meg. Kialakulására és jellemzőire ld. *Degré Alajos*: A szomszédok öröklése és a szomszéd elővásárlási jog kialakulása. In: Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének negyvenedik évfordulójára. Szerk. Eckhart Ferenc–Degré Alajos. Stephaneum Ny., Bp., 1942. 122–141. Mezővárosi alkalmazására ld. *Lakatos B.*: Ingatlanforgalmi ügyek i. m. (5. jz.) 152–153.

46 A ritka esetek közül, amikor a tiltást is írásba foglalták, érdemes megemlíteni azt az ügyet, amely az egeri káptalan középkor végi, sérülése miatt pontosan nem keltezhető oklevelében maradt ránk. Ez alapján a keresztúri Domonkos pap és oltárigazgató a tokaji pálosok nevében tiltakozott az ellen, hogy Bolcsi László a Zemplén megyei szadai birtokrészét eladja, mivel az ingatlan „ratione contigue vicinitatis ipsos fratres concerneret et valorem eiusdem deponere prompti essent”. DL 21 005. 1414-ben hasonló történt: Jakab gúti plébános és alesperes oklevelet bocsátott ki abban az ügyben, hogy a vizsolyi *Koscha* fia György lelki üdve érdekében végrendeletileg a gönci pálosokra hagyta hejcei szőlejét, amelynek azonban Mihály szíjgyártó, Kelemen és Sánta Katalin ellentmondtak, a szőlőt rosszhiszeműen (*dolo fide mediante*) lefoglalva. Végül olyan megegyezés jött létre, miszerint az említett személyek 400 új dénárt kapnak a pálosoktól a szőlőért cserébe, egyúttal szavatosságot is vállalnak arra. DF 254 347. Arra nézve, hogy alapvetően mindig a helyszínen történt az ellentmondás, remek adat, hogy 1466-ban egy Bodrogkeresztúr közössége előtt folyó malomadomány során a következőt olvashatjuk az oklevélben: „nullo ibi contradictore apparente”. DL 16 394. Ugyanígy említés a 16. század eleji Újhelyről: „nullo contradictore inibi apparente”. DL 21 935.

47 Eger: nemine contradicente – DL 43 036.; Beregszász: nullo contradictore quorumlibet non obstante – DL 69 797.; Nagymihály: nullo contradictore apparente – DL 86 048.; Újhely: absque omni discordia vel dissensione – DL 16 163.; Tolcsva: nullo penitus intemptione tali contradictore apparente – DF 217 486.

48 Patak, 1318: absque ulla prohibitione vendidisse, dedisse, contulisse et donasse pro se heredibusque suorum iure perpetuo nullo contradicente – DL 1915.

volt a térségben a középkor folyamán.⁴⁹ A per során az ügyvédvalló oklevél fogalmát is ismerték és érvényét is elfogadták.⁵⁰ A döntésnél a fogott bírák (*probi viri*) és szakértők jelenléte sem volt ritka.⁵¹ Ha a per nem teljes egészében az abban eljáró szerv elé tartozott, az ügyet illetékes fórumnak adták át.⁵²

Úgy gondolom, nem haszontalan, ha ezeket a pereket kicsit részletesebben is megismerjük. Azt már előre leszögezhetjük, hogy a legtöbb ismert esetben a próbálkozás nem sikerült, azaz az ingatlan a korábbi tulajdonos kezén maradt. Van azonban egy-két kivétel. 1351 májusában Újhelyen a plébános előtt a helyi pálosok okleveles és tanúbizonyítást egyszerre alkalmazva igazolták egy helyi polgárnővel és lányaival szemben szőlőjük birtoklásának jogosságát. 1420-ban szintén Újhelyen hasonló módon bizonyítják egy 1383-ban vásárolt szőlő jogos tulajdonát, amelyet az egykori eladó lánya kétségbe vont. Mivel a szőlőt birtokában tartó polgár mind tanúkkal, mind oklevéllel bizonyította igazát, ezzel szemben az őt a birtokban megtámadó fél oklevelet nem tudott felmutatni érvei mellett, a szőlőt a birtokos kezén hagyták. 1419-ben az újhelyi pálos kolostort támadták meg egy rájuk hagyott ingatlan miatt, de a tanács a helyszínen megvizsgálva az okleveleket, elutasította a keresetet. 1421-ben Hejccén a gönci pálosok által saját költségükön emelt, de az egri püspök által elfoglalt két malom ügyében ítélt ügy tanúvallatás után az egri püspöki vikárius, hogy a malmok a pálosokat illetik. 1456-ban a vízsolyi plébános és a gönci pálosok közötti per ügyében egy rétet a kolostornak ítélték. 1458-ban Miskolcon egy szőlőper során az ingatlant a város tanúk bevonásával a helyi pálosoknak ítélte egy polgárral szemben. 1462-ben a Pécsi Bertalan pálos provinciális perjel és egy újhelyi polgár, *Kebles* László közötti perben születik megegyezés. Eszerint egyrészt azon határvonal megsértése miatt, amelyet míves magyar szóval *Sarkanarochyának* hívtak, s amelyet a polgár saját szőlőjéhez kapált hozzá, a vétkes 6 márkát tartozott fizetni bírsággként, másrészt pedig a vitatott erdős területet a pálosok átadják neki, azzal a feltétellel, hogy azon szőlőt köteles

49 Jó például szolgálnak erre: DF 283 259., DL 8797., DL 8612. stb. Az okleveles bizonyítás kifejlődésére és gyakorlati alkalmazására ld. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és a perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. MTA, Bp., 1899. 341–360., 372–377. A tanúbizonyítás a 14. századtól már rendszeresen megjelent a térségben. 1358-ban például Patakon – a király parancslevelére a magisztrátus által írt válasz alapján – egy birtok ügyében folyó per során azért nem szolgált igazságot a város egy volt bíró két lányának, mivel sem okleveles, sem pedig tanúbizonyítás (*humano testimonio*) során nem bizonyították, hogy a kérdéses birtok valóban őket illeti. DL 77 244.; *Hajnik I.*: i. m. 282–287., 300–310.

50 DL 76 757.; *Hajnik I.*: i. m. (49. jz.) 176–182.

51 DL 15 742.: Miskolcon 1458-ban például egy perben a döntés „per dispositionem nonnullorum proborum virorum iuratorum ceterorumque cohospitum” születik meg. Ld. még: DF 269 936., DL 76 988., DF 221 294. A fogott bírakra általánosságban: *Hajnik I.*: i. m. (49. jz.) 406–411. A szakértők alkalmazását példázza egy 1457-ben Újhelyen zajló malomper is, amelyben egy polgár és a helyi pálosok álltak szemben egymással. A problémát a malmok gátjainak beállítása okozta, ezért a vizsgálatot lefolytató magisztrátus felkérésére több molnár is megvizsgálta szakértőként az érintett gátakat és azokat úgy állították be, hogy ne akadályozzák a malmok zavartalan működését. DL 15 141.; *Gulyás L. Sz.*: A mezővárosi önkormányzat i. m. (14. jz.) 151.

52 DL 99 502.

telepíteni és az haláláig a kezén maradhat, de élete végén a kolostorra száll majd. A határsávot a kolostornak ítélték. 1477-ben ugyanott a pataki plébános az újhelyi Szent Egyed-kolostor és egy polgár közti szőlőperben tanúk kihallgatásával és a polgárok közreműködése során döntött a pálosok javára. 1495-ben egy Terebes mezőváros előtt folyó malomperben születik olyan megegyezés, hogy mindkét fél, valamint gyermekeik használhatják a malmot, ha pedig örökösök nélkül halnának meg, akkor az a másik félre száll majd.⁵³

Szerencsés helyzet, ha a perekkel kapcsolatos helyi szokásjogra is találhatunk utalást. Erre remek példa, hogy a fent említett 1477. évi perben a plébános hangsúlyozottan rövid határidőt szabva rendelt el tanúbizonyítást, nehogy a szőlő műveletlen maradjon.⁵⁴ A szőlőtermelő régiókban egyébként ez egyáltalán nem tekinthető kivételesnek, ugyanis az ilyen helyeken nemcsak a perek döntéseit, de az adásvételeket is úgy próbálták tető alá hozni, hogy nehogy akár egyetlen év is kiessen a művelésből a birtok kérdéses státusza következtében, s ezzel kár érje az érintetteket. A középkorban emellett a szőlő utáni adózás is elsősorban a művelés menetéhez kötődött.⁵⁵

4. Az üzlet nyélbe ütése

Láthattuk, hogy az ingatlanforgalomnak számos oka lehetett, történhetett önként vagy kényszer hatására is. Maga az átruházás azonban általában következetes menetetrendet követve és meghatározott aktusok közepette zajlott.⁵⁶

53 DL 4164., DL 8826.: Mivel a felperes „nullo literali instrumento, nec aliquali evidenti documento” sem rendelkezett, ellene döntöttek az ügyben. DL 10 872., DL 11 034., DL 15 088., DL 15 297., DL 15 742.: „prefatam particulam terre nemorose totam etiam, quam non emerit Ladislao sepedicto Kebles dedimus donavimus et contulimus tali cum conditione, quod ipse Ladislaus et uxor eius... iam dictum nemus extirpent aut extirpari faciant ac vinea de novo ibidem plante [---] ipse Ladislaus unacum uxore antedicta et hiis filiis et heredibus aliis quiete et pacifice [---] utantur, post decessum vero harum dominarum personarum vinea per ipsi Ladislaum Kebles plantata ad claustrum sive ecclesiam Beati Virginis sine contradictione devolvatur. Pro meta vero superius nominata sepedictum Ladislaum in sex marcis condemnauerant ac per [---] terre pro se per ipsum occupatam iam dicto claustro sive ecclesie adiudicarunt.” Ez utóbbi egyébként a később Oremusként ismert szőlőhöz kötődő ügy volt. *Nagy Kornél*: „Vagyon egy Oremus nevű szőlő, fő bortermő...” A sátorlajújhelyi Oremus szőlő történetéhez. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 92.; DL 18 006., DL 19 041.

54 DL 18 006. A plébános „sed ne ipsa vinea inculta sew desolata videretur permanere unum breuem terminum” ad meg a tanúkihallgatásra.

55 *Gulyás L. Sz.*: A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványai i. m. (35. jz.) 221–222. Ennek köszönhető, hogy a lentebb ismertető, 1485 januárjában írt, eladó szőlőkről beszámoló levélben is arra figyelmeztetik a bártfaiakat, hogy igyekezzenek az adásvételt nyélbe ütni, mivel közledek a szőlőművelés ideje. DF 215 135.

56 A jobbágyi adásvételek általános menetére ld. *Lakatos B.*: Ingatlanforgalmi ügyek i. m. (5. jz.) 142.

Az előkészítés

Miután a birtokos a fenti megfontolásokból az elidegenítés mellett döntött, megkezdődhetett az adásvételi eljárás. Ezt hosszas előkészületek előzték meg, a vevő és az eladó „egymásra találása”, az ár és egyéb feltételek pontosítása, az ügy helyszínének és idejének meghatározása komoly szervezést igényelt, akárcsak a tanúk részvételének és az adásvételi kontraktus írásba foglalásának előkészítése. Nagy kár, hogy ezek az előzmények szinte egyáltalán nem szerepelnek az oklevelekben, amelyek logikus módon csak a lényeges, főleg jogi vonatkozású tényezőkről számolnak be. Ennek ellenére néhány szórványadat is igazolja az előkészítés jelentőségét.

A fennmaradt mennyiségnél eredetileg nyilván jóval nagyobb számban születhettek olyan levelek, amelyekben az eladni kívánt szőlőt vagy egyéb jószágot úgymond „reklámozták” a lehetséges vevők körében. Ezekben a missilisekben eladó birtokokról számolnak be az érdeklődőknek. 1485-ben például – miután korábban Bártfán járva eladó szőlőkről kérdezték – *Zaar* Tamás újhelyi polgár írt levelet *Pan* Mihály bártfai polgárhoz, beszámolva arról, hogy talált egy szőlőt, amit idén még nem adtak el. Egy másik szőlő ugyanakkor tavaly 8 forint volt.⁵⁷

1487-ben Pálóci István írt György bártfai bírónak, miszerint tudomására jutott, hogy a bártfaiak érdeklődnek két szőlője iránt. A levélben Pálóci arra hivatkozik, hogy a kettő közül a *Dragicza* szőlőt nem tudja nekik eladni, mivel azt korábbi döntése alapján lelki üdvéért akarja eladományozni, a másik ügyében viszont jöjjenek el hozzá megbeszélni az ügyletet, egyúttal ha tudnak, hozzanak magukkal egy nyestbőr köpenyt is, és kifizeti majd az árát.⁵⁸

Nem kellett azonban mindig vevőt keresni az eladandó ingatlanra, néha a vásárló saját maga jelezte vételi szándékát. A tállyai *Bhudi* Ambrus 1501-ben levelében arról tájékoztatta a bártfai tanácsot, hogy amennyiben a szántói házukat valóban el akarják adni, akkor azt megvásárolná.⁵⁹

57 Elapsis diebus dum eram Barthve petivistis me, ut civitati prefate unam vineam in promontorio Vyhel querere deberem vestra tamen ad impleta sunt optat, quia inveni unam quamque in hoc anno non venditur. Ideo quanto citius tanto velotius [...] ad conspiciendam vineam pergerere velitis, quia appropinquabit [...] culturas vinee. Si vultis comperare absque mora veniatis. Item de dicta elapso anno vinea unum integrum apud Dragichane fl VIII comperaveratis. – DF 215 135.

58 Nuntiauerunt nobis, ut duas vineas nostras fore competenti habere vultes, unam Dragicza vocatam et aliam Francisci fabri vocatam. Scias, quod vineam Dragicza vocatam tibi donare non possimus, quia eandem vineam pro salute et refrigerio anime meo disponere volumus et ita ordinavi volumus. Ex parte autem secunde vinee videlicet Francisci fabri taliter tibi dicemus: veniat ad me et ex parte eiusdem vinee faciamus tractatum, quia sine dispositione et tractatione nihil fieri potest. Tandem si unam subam mardurinam invenire potestis, cum ad nos veniens tecum portabit, et nos pretium eiusdem solvemus. – DF 215 353.

59 Ambrus a levél alapján tudomást szerzett arról, hogy „domum vestrum in civitate Zantho habitam et sitam vendere niteretis, ex tunc si sic est ut michi enodarentur, notifico V. D. harum serie presentium ut iam domum dictum nostri dare et assignare propter domum meum curabitis et quod de super vester domus citius fuerit, vinum aut pecunias vobis dare et assignare curavero.” – DF 216 497.

A helyszín

Mіндеzen előkészületek után az ügy résztvevői vagy képviselőik összegyűltek, hogy nyélbe tüssék az ízletet. Érdekes képet mutat a helyszín, ahol az ízletet megkötötték és – gyakran nyilván egyazon időben – az oklevelet is kiállították. A mezővárosokban és falvakban általában nem voltak olyan jelentősebb közösségi épületek, amelyek megfelelő színhelyül szolgálhattak volna az eljáráshoz. Mivel azonban leggyakrabban amúgy is írásba foglalták az ügyet, elterjedt az a gyakorlat, hogy valamilyen, az oklevél-kiállítóhoz kötődő helyet választottak, esetleg valamelyik érdekelt fél házában láttak a dologhoz. Ennek megfelelően az ízlet végbemegetett a plébános, a bíró vagy az esküdtek házában, az egyik fél polgári lakóhelyén, a helyi kolostorban, de az is előfordult, hogy a földesúr biztosított hozzá megfelelő helyszínt.⁶⁰ Kivételesnek tekinthető az az 1501. évi alkalom, amikor az egyik tanú, a gönci Aszalós Pál ugyanott álló lakóhelye szolgált színtérnek.⁶¹ Máskor furcsa módon egy tudomásom szerint közelebről nem érintett polgár házában történt az eset.⁶² Azt lehet mondani, hogy ebből a szempontból nem lehet tehát törvényszerűséget kimutatni, általában ad hoc módon, a lehetőségek függvényében választották meg a helyszínt.

Más volt a helyzet, ha valaki halálos ágyán végrendelkezett. Ilyenkor a legtöbb esetben nem volt lehetőség komolyabb előkészületekre, ehelyett a betegágyánál néhány tanú és nyilván egy vagy több pap jelenlétében – még ha az utóbbira nagyon kevés konkrét adat is áll csak a rendelkezésünkre – történt meg az ingatlan átruházása, amit utólag a tanács színe előtt polgárok, klerikusok és a sokszor minden bizomnyal szintén a helyszínen lévő esküdtek tanúsítottak a magisztrátus előtt, amiről az oklevelet bocsátott ki az adományos számára.⁶³

60 A bíró háza mint az ügy színhelye a városi gyakorlatban sem szokatlan. Zsolnán például, ahol 1508-ból van csupán az első adat a városházára, az ezt megelőző időszakban szintén a bíró háza szolgált a tanácsülések színhelyéül. *Michal Bada*: A zsolnai városkönyv. Forrás a késő középkori és kora újkori város mindennapi életének kutatásához. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2005. 189. Az említett adatok: DL 18 006., DL 13 819., DL 8797., DF 264 497., DL 13191.: az oklevélkiadó plébános házában; DL 23 823.: a helyi plébánia egy oltárának házában; DF 215 141., DF 215 343.: a bíró házában; az oklevelet kiadó Perényi Péter terebesi várában: DL 21 594.; Az egyik fél lakóhelyén: DF 214 242.; DL 18 970.: kolostorban; DF 214 648.: a liszkai földesúr (a szépesi prépost) házában stb.

61 DL 21 080.

62 DF 269 671.

63 1376-ban Miskolcon egy végrendelkezés egy pap és öt tanú előtt zajlott, akik utólag tanúsították a dolgot. DL 6328. Ugyanott 1416-ban a jelen lévő hat polgár és a helyi bíró igazolta a város előtt a testamentum megtételét. DL 10 447. 1391-ben Kakas Miklós pataki plébános előtt János fia Dénes újhelyi bíró, László fia György esküdtt és Boda fia István tanúsították, hogy Míkou fia Mihály esküdtt azt vallotta előttük, miszerint a néhai Ágoston újhelyi polgár telkét és szölejét az újhelyi pálosokra hagyta. Az esküdtt tehát itt is egyértelműen jelen volt magánál a testamentumtételnél is. DL 7676. Cuprar György telkibányai polgár 1438. évi végrendeletét a gönci, a telkibányai és a ruszkai plébánosok igazolják közös oklevelükben, s ebben az esetben szintén résztvevőként kell tekinteni rájuk. DL 13 191. Nehéz megmondani egyébként, hogy egészen pontosan

Az ügyben érdekelt résztvevők személye

A felek a legtöbb esetben személyesen jelentek meg, maguk akarták a fontos ügyet elintézni. Jobbágyi megbízottakkal csak elvétve találkozunk forrásainkban, s ilyenkor is általában közelebbi, néha távolabbi rokon van jelen az üzlet nyélbetítésékor. Sokkal inkább jellemzőnek tekinthető, hogy a rokonság együtt tesz bevallást az ingatlanügyben. Ehhez természetesen nem kellett mindenkinek személyesen is jelen lennie, a férj például automatikusan feleségét és gyermekeit is képviselhette egyúttal. A közelebbi rokonok számos különböző konstellációban érkezhettek az ügylet helyszínére bevallást tenni.⁶⁴

Néha a rendelkező kifejezetten széles rokonság megbízásából, az ő nevükben is vallomást téve járt el. Így történt Patakon 1350-ben, amikor a népes família egy helyi polgárnak, Demeternek a birtokairól egyezkedett. A részt vevő felek az alábbiak voltak. Egyik részről Miklós fia *Mikchnek* (Demeter váradi püspök officialisának) felesége, egyúttal bizonyos *Chaca comes* lánya, aki a következőket képviselve jelent meg: fiát: Istvánt és lányait: Margitot és Klárát, továbbá Péter fia Jánost, emellett Várdai Miklós fiait: *Mikchet* és Lászlót, a nagysejéni András fiait: János papot, Miklóst és Lászlót (akik *Cozma* fiainak voltak rokonai, a korábban nagysejéni, most pedig pataki Demeternek és Miklósnak). Másik részről a szintén pataki *Rad* fia Tamás fia *Pethew* vett részt az ügyben (szintén *Cozma* fia Demeter rokona, akinek a mostani felesége Demeter lánya).⁶⁵

Teljesen más a helyzet azonban akkor, amikor egy közösség vesz részt az ügyben: királyi városok vagy egyházi intézmények kollektíven birtokolt ingatlanja esetén minden alkalommal egy-két személy látja el a képviselőit. Kolostor esetén az apát, szerzetes vagy ritkán – például ha nem helybeli szerzetesekről volt szó – mezővárosi polgár, város esetén polgár, földesúr helyett pedig a legtöbbször a plébános, esetleg az officialis, vagy egy procurator nyilatkozott az ingatlan dolgában.⁶⁶ Az ilyen ügyekben a képviselőt ellátó személyek nyilván nem ingyen vé-

hogyan zajlott egy ilyen végrendekezés a betegágyon. A szóban tett végakarat kinyilvánításának módjáról sokat elárul azonban a következő újhelyi adatunk. Az 1477-ben a pataki plébános előtt egy újhelyi polgár és a helyi pálosok között folyó per tantúinak elbeszélése szerint a haldokló, miután felvette az utolsó kenetet egy obszerváns ferences szerzetestől, így nyilatkozott: „Pater, in [!] vineam meam in monte Sthawa existentem fratribus heremitarum claustris Beate Virginis de Wyhel mitto”. DL 18 006.

64 Férj és feleség együtt tesz bevallást: DL 1709., DL 10 412., DL 23 823., DL 70 338., DL 76 664., DF 269 696. Szülők gyermekeikkel: DL 1915., DL 51 371., DL 51 936., DL 67 367., DL 76 235., DL 76 337., DL 76 678., DL 77 082., DL 83 828., DF 209 988., DF 215 139. Feleség gyermekekkel: DL 77 154., DF 229 381. Anya és fiú együtt: DL 18 007. Testvérek együtt: DL 57 233., DL 77 154., DF 229 629. stb.

65 DL 76 988. Néhány további jellemző példa szélesebb rokonságok ingatlanügyeire: DL 14 317., DL 16 163., DL 35 797., DL 76 988., DL 107 804., DF 214 242.

66 Kolostor helyett: DL 1709., DL 1759., DL 2059., DL 6328., DL 15 088., DL 18 818., DL 19 715. Esküdt a kolostor nevében: DL 9159. Oltárigazgató a pálosok nevében: DL 21 005. Egyház képviselője: DL 20 241., DF 217 486. Érsek nevében különféle klerikusok: DF 283 257. Bártfai megbízottak: DF 215 343., DF 215 141., DF 216 809. Eperjesi megbízottak: DF 221 629., DF

gezték el megbízásukat, főleg ha nagyobb távú fáradságos utazással is járt a dolog. Ezzel kapcsolatos javadalmazás esete merülhet fel például egy 1520-ban történt tolcsvai adásvétel kapcsán is. A tanács színe előtt ugyanis az Eperjes nevében megjelenő *Godor Albert* és *Vasipar Mátyás* 180 forintért és két hordó borért egy szőlőt vásároltak városuk számára. Első ránézésre kissé szokatlannak tűnik, hogy az eladók egy ekkora értékű szőlő mellé még két hordó bort is adtak, azonban véleményem szerint itt egyértelműen arról lehet szó, hogy ez volt a két eperjesi polgár fizetsége, vagy mondjuk úgy, „sikerdíja” az ügyben való közbenjárásért.⁶⁷

A fentebb már említettnek megfelelően ritkán ügyvédvalló oklevél használata is kimutatható. Így például Patakon 1345-ben a tanács színe előtt a nagysemjéni nemes *Lengen dictus* János mester és *Debreceny dictus* László helyi lakosok tesznek bevallást zálogügyben a leleszi konvent ügyvédvalló levelével.⁶⁸ Úgy tűnik, hogy az ügyvédvalló levelek alkalmazása mezővárosi polgárok esetében nem lehetett gyakori, főként a nemesség nyúlt ehhez az eszközhöz.

Idegen, külföldi és emiatt jelen nem lévő személy megbízottját nyilván személyes kapcsolatrendszerére alapján választotta meg.⁶⁹ Amennyiben az ügyben szereplő felek között kiskorúak is voltak, akkor pedig értelemszerűen gyámjuk intézkedett helyettük.⁷⁰ Előfordul emellett olyan is, hogy a törvényes örökösök adják el az ingatlant, akik egyúttal a végrendelet végrehajtói is voltak.⁷¹

A tanúk

A legtöbb alkalommal nem csupán a közvetlenül érdekelt felek vettek részt az ingatlanügyletekben, hanem – az ügy típusától függően – eltérő számú és összetételű tanú is. A tanúk gyakran kérésre jelentek meg (*ad hec specialiter vocatis et rogatis*), vagy kirendelték őket.⁷² Ők olykor egyúttal azok a személyek voltak, akik

229 261., DF 229 262., DF 229 539. A földesúr nevében provisor vagy procurator: DL 11 976., DF 215 139. A procuratorokra: *Hajnik I.*: i. m. (49. jz.) 174–182. Plébános a földesúr nevében: DL 10 872. stb.

67 duo vasa vinorum eisdem ad pretia eiusdem vinee contulisset – DF 229 629.

68 DL 76 757.

69 1506-ban a tállyai tanács előtt a kassai Kakuk Mihály vett meg egy műveletlen szőlőt egy krakkói lengyeltől (a quodam viro Polono Cracoviy), akinek nevében a szintén kassai *Mezaros* János polgár járt el. A lengyel illető hegyaljai birtoklására csakis borral összefüggő kereskedelmi kapcsolat adhatja meg a magyarázatot. Az ingatlan ugyanis a szintén kassai és minden bizonnyal a krakkói borkereskedelemben érdekelt *Yasko* Jánostól került egy zálogügylet során az említett lengyelhez. DF 269 936.

70 A már említett pataki ügyről van szó. DL 76 627.

71 1513-ban az egri tanács színe előtt az egyúttal esküdti címet is viselő *Igyartha* Kelemen, valamint *Zabos* Gál mint a néhai Nagy (magnus) Márton javainak törvényes örökösei és végrendeletének végrehajtói (executores et legatarii legitimi super res et bona condam circumspecti Martini magni) jelentek meg és adták el az elhunyt rokon teljesen kőből épült házát Sági Jánosnak, az egri püspöki vár szabójának. DF 263 157.

72 modo citationis compulsi – DL 7734.; ad hec specialiter vocatis et rogatis – DL 8612.; ad hec specialiter convocatis – DL 86 048.; coram testibus ad hec preordinatis – DL 99 498.; ad hec specialiter deputato – DF 221 294.; ad me vocatis in presentia – DF 264 497.

szomszédi vagy rokoni alapon elővásárlási joggal is rendelkeztek az ingatlanra vonatkozólag.⁷³ Az a tény, hogy személyesen is részt vettek az üzlet megkötésénél és hallgatólagosan beleegyeztek, esetleg az oklevélben külön is kifejezték hozzájárulásukat, jelentősen erősítette az üzlet legitimitását és növelte a birtokszerző birtoklási biztonságát. Az elővásárlás intézményéből adódó jogi problémákat azonban azzal is kivédhették, ha a birtokról már az elidegenítés előtt nyilvánosan kihirdették, hogy aki akarja, megveheti azt, s csak abban az esetben adták el másnak, ha a kitűzött határidőig nem jelentkezett vevő. A felhívás nyilvánvalóan elsősorban az elővásárlási joggal rendelkezőknek szólt.⁷⁴

Úgy látszik, hogy az adásvételi aktus során tehát általában az elővásárlási joggal bíró szűkebb család és a szomszédok, valamint a helyi közösség képviselőiben megjelenő egyéb tanúk közösen adták hozzájárulásukat a dologhoz, még ha ezt nem is foglalták minden esetben részletesen oklevélbe. A lehetséges elővásárlási joggal rendelkezők azonban olykor – nyilván a helyzet egyértelműsítése érdekében – konkrét nyilatkozatot is tettek arról, hogy valóban hozzájárulnak az elidegenítéshez.⁷⁵ Az elővásárlási jog néha valóban ingatlanszerzést eredményezett. Ha például szomszédhoz kerül az ügylet során a birtok, akkor egyértelműen felmerülhet annak a lehetősége, hogy ennek a szomszédi elővásárlási jog lehetett a kiindulópontja, még ha bővebben nem is emlékezik meg róla a forrásunk.⁷⁶

Máskor, főként korábban egyháznak adományozott ingatlan elidegenítésekor még a korábbi adományozók családtagjai is kifejezték egyetértésüket.⁷⁷ Azt is

73 DL 2059.: a szomszéd három fia vesz részt tanúként az ügyben; DL 21 781.: a szomszédok előtt történt a bevezetés a birtokba; DF 214 242.: a tanúk között két szomszéd található; DF 229 381.: két szomszéd mellett egy szemközt lakó is a tanúk között van megemlítve stb.

74 A már említett 1519. évi, hejcei jobbágyok által kibocsátott oklevélről van szó. Az érintett szőlőről, amely eredetileg a helyi plébánia tulajdonában volt, kinyilvánították, hogy „a tempore natalis Domini usque ad festum divi Gregorii pape [...] si quispiam et emere et comperare vellet, ex tunc illi forizarent”, de senki sem jelentkezett be érte, így a szőlőt végül a vitricusok egy kassai polgárnak adták el. DF 217 817. Az eladási határidő (Szent Gergely napja) nem véletlen, általában ez volt a tavaszi szőlőmunkák kezdetének az időpontja a középkorban. Vö. az 54. jegyzettel kapcsolatosan írtakkal!

75 DL 1759.: a tanúk jelenlétében és hozzájárulásával (in presentia et ex voluntate); DL 1915.: a rokonok engedélyével és a felsorolt helyi lakosok tudomásával (ex permissione et donatione [!] proximorum suorum necnon scientibus proborum virorum infrascriptorum); DL 5124.: a szomszédok akaratából (universis vicinorum suorum volentibus); DL 18 007.: „pari consensu et unanimi voluntate”; DL 77 154.: a testvérek engedélyével (ex permissione); DF 269 696.: a felek „pari voluntate” tesznek vallomást az ingatlanról stb. A rokonok és szomszédok beleegyezésének megemlítése a középkori Patakon a 14. századtól szinte minden egyes oklevélben következetesen szerepelt, azt mondhatjuk tehát, hogy itt ennek a megjegyzése (és nyilván a szóban történő megerősítése is) a helyi szokásjog szilárd alkotóelemét jelenthette: DL 51 371., DL 51 936., DL 76 235., DL 76 337., DL 76 452., DL 76 494., DL 76 553., DL 76 664., DL 76 678., DL 77 082., DL 77 277., DF 219 468. A beleegyezés kinyilvánítása nem volt új keletű szokás, a nemesi birtokforgalomban már a 13. századtól vannak erre adataink. *Händel Béla: A tehervállalás középkori jogrendünkben. Századok 78. (1944) 375.*

76 DF 254 458.

77 DL 4329.: az előző tulajdonos rokona „consensum et assensum prebuerit”. 1509-ben Újhelyen Rakos Mihály, valamint a felesége és fia az általuk a helyi Szent Imre-egyházra hagyott tönkre-

hangsúlyozták olykor az oklevélben, szintén hasonló okokból, hogy az ügy mindenki meglegedésével ment végbe.⁷⁸ Ritka eset emellett, amikor maga a mezőváros adja beleegyezését az adásvételhez.⁷⁹

A tanúk változatos társadalmi státusszal rendelkezettek. Végrendeletkor, főleg, ha az a rendelkező betegyánál történt, az egyházi személy(ek) jelenléte is meglehetősen gyakori volt, s emellett – mint azt fentebb már láthattuk – sokszor a tanács néhány tagja is ott volt a testamentum megtételekor.⁸⁰ A tanúkat általában tételesen, személy szerint is felsorolják, máskor azonban csak általánosságban említik meg őket. Az ügy hitelét okleveleink alapján azonban nemcsak a tanúk száma, hanem társadalmi státusza, megbízhatósága és szavahihetősége is megnövelte.⁸¹ Ráadásul vannak adataink arra vonatkozóan is, hogy a tanúskodó személy életkora szintén fontos tényező lehetett.

Van ugyanis egy példánk, amely ugyan nem birtoküggyellett kapcsolatos, de a tanúbizonyításnak ezt a jellemzőjét jól illusztrálja. Varannó mezőváros 1515-ben lefelben bizonyította Kassa város számára, hogy megjelentek a szintük előtt *Wranows-*

ment malommal kapcsolatosan engedélyezik, hogy a templomszolgák azt eladják. Ebben az esetben azért volt szükség a hozzájárulásra, mert a család korábban lelki üdvéért hagyta az ingatlant a templomra. A vitricusok és a korábbi birtokosok „spontanea eorum voluntate” jelentek meg a magisztrátus előtt az eladás kapcsán. DL 21 935.

78 „de cuius emptionis [!] vinee” a felsorolt tanúk előtt „fecissent et impenderent, immo fecerunt et impenderunt plenariam ac omnimodam satisfactionem” – DF 229 261.

79 Újhelyen 1509-ben, miután a magisztrátus látta, hogy a felek kérése egy malom átruházására nézve jogos, hozzájárult az elidegenítéshez: „Nos vero attendentes huiusmodi petitiones legitimas et iuri consonas” a vevőt „salvo tamen iure nostro declarato in pacificam possessionem declarati molendini intromisimus”. DL 21 935. Ugyanott 1506-ban: „Nos vero advertentes optatibus et exhortationibus eorundem dominorum rationem esse iustam et veritatem consonam, pari consonaque voluntate” adja a tanács a hozzájárulását – DF 216 809. Szikszón, 1484-ben: „Nos autem cognoscentes, scientes, approbantes vere, iuste et legitime dictum testamentum verum, ratum, firmum ac hereditarium fore [...] litteris nostris, unacum sigillo civitatis nostre appenso contulimus et dedimus” – DF 215 070. Miskolc város 1376-ban egy testamentumot a tanúk meghallgatása után engedélyez. DL 6328. stb.

80 Csak egyetlen példa a haldoklónál megjelenő tanúk kilétének változatosságára: 1449-ben *Crutha dictus* Máté liszikai presbiter végrendeleténél a következők vesznek részt: gyóntatója, Pál liszikai káplán, Mátyás presbiter, *Pispek dictus* Péter presbiter, Lőrinc vámostújfalui presbiter és a következő liszikai lakosok: Bondor Kelemen, Custos Péter, Zeczy Benedek, Seres Márton, Egidy Domonkos és más, nem nevesített személyek. DF 264 497.

81 A tanúk számának, személyének és társadalmi helyzetének fontosságára álljon itt egy tállyai ügy 1485-ből. Az adásvétel itt ugyanis „honorabilibus discretis ac providis viris utriusque sexus infrascriptis ad id specialiter rogatis et vocatis” személyek előtt zajlott: a tállyai plébános, két presbiter és oltáros pap, a tállyai bíró, tizennyolc tállyai lakos, emellett a szántói iskolamester és a bíró, valamint hat szántói esküdt, három további szántói polgár és mások. DF 215 141. A társadalmi szempontból színes társaság jelenléte és a nagy presztízzsel bíró tanúk odacitálása más mezővárosban is megfigyelhető. 1467-ben egy torbágyi adásvételnél hat helyi jobbágy mellett ezért szerepelhetett például két helyi kisnemes is. *Lakatos B.*: Ingatlanforgalmi ügyek i. m. (5. jz.) 139. Még színesebb a kép Kapornakon az 1520-as évek elején. Egy végrendelet 1520-ban három plébános, két káplán, két nemes, a bíró és nyolc polgár előtt zajlott, ugyanott 1521-ben a pápai várnagy, egy plébános, összesen hat extraneus és nyolc helyi polgár vett részt az aktusban. DL 16 933.; *Gulyás L. Sz.*: Mezővárosi polgárok kegyes adományai i. m. (12. jz.) 193.

ky dictus Péter és rokona, Thoth Tamás Kassa külvárosi lakosok tanúk sorával, és kérték a magisztrátust, bizonyítsa be, hogy rokonságban állnak a jó emléktű Czechanowsky Simon kassai polgárral. A tanács tehát kikérdezte a tanúkat, akik igazolták, hogy valóban így van, a kérelmezők Czechanowsky rokonai, egészen pontosan unokatestvérei. Ami igazán fontos a számunkra ebben az ügyben, az az, hogy a tanúk közül többnek lejegyezték az életkorát is, s a felsorolt személyek nagy része – nyilván az őket odacitálók szándékait is tükrözve – a középkori viszonyokhoz képest kifejezetten öregnek számított.⁸² A tanúskodás összességében tehát fontos, nagy presztízsértékű és komoly felelősséggel járó szerep lehetett. Bármilyen ügyben is volt szükség tanúbizonyításra vagy tanúk részvételére, arra mindig igyekeztek figyelni, hogy azok a fenti feltételeknek megfelelő (*idoneus*) személyek legyenek.⁸³ A vallomást tevők – egyébként közismert módon – mindig „Istennek tartozó hittel” (*ad fidem eorum Deo debitam*) tettek bevallást és az esküt is letették a vallomás során.⁸⁴

A tanúk jelenléte tehát az aktus kollektív emlékezetben történő rögzítését célozta és egyúttal a helyi közösség részvételét, valamint az ügylet felett gyakorolt ellenőrzési igényét nyilvánította ki. Minél több, öregebb, nevesebb tanú vett részt az aktuson, minél nagyobb volt a nyilvánosság, annál szilárdabb lehetett az adásvétel érvénye. Ennek köszönhető, hogy egy ingatlanforgalmi szerződés megkötése egy falu vagy mezőváros életében egyúttal komoly társadalmi esemény is lehetett, amelynek az áldomásívás volt a csúcspontja. De erről majd később.⁸⁵

Az elidegenítési aktus és jogi vonatkozásai

Megjelentek tehát az ügyben a részt vevő felek, a tanúk és az elővásárlási joggal rendelkezők, hogy vallomást (*fassio*) tegyenek az ingatlanról. Az eladó ekkor élőszóval (*ministerio vive vocis, oraculo vive vocis*)⁸⁶ kinyilvánította elidegenítési

82 Prius Demetrius concivis Waranoensis ac magister sumpmus [---] Sancti Nicolai annorum LXX vel citra, relicta Barbara Nicolai Calmar concivissa de Warano anno quinquaginta vel citra, Stephanus Boles annorum LXXX vel citra, Laurentius Rosko inquilini de Warano, item Symon dictus Clyma scultetus iuratus de Czernyma annorum LXX, item Ladislaus Mesaacz dictus scultetus iuratus, Ladislaus Boles iuratus penes scultetum de eadem ambo annorum per quinquaginta vel citra, Paulus scultetus iuratus de Saczwr annorum LXX, Agnes dicta Zobrakowa de Warano, item Margareta Yczowa de Lomnicza – DF 270 965. A tanúk korának fontosságára, a kollektív emlékezet megőrzése szempontjából kiemelkedő szerepére már Fügedi Erik is felhívta a figyelmet. *Fügedi Erik: Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. In: Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető, Bp., 1981. 438–441.*

83 1416-ban Miskolcon is ennek megfelelően „coram idoneis testibus” történik a testamentum. DL 10 447.

84 *ad fidem eorum Deo debitam* – DL 7733.; *qui quidem testes unanimiter et concorditer ad scientiam eorum Deo debitam fassi sunt et dixerunt* – DL 10 447. Patakon 1421-ben egy tanúkihallgatás során a tanúk szintén letették az esküt. DF 221 294.

85 A tanúskodás és az áldomásívás intézménye szorosan összekapcsolódott. *Lakatos B.: Ingatlanforgalmi ügyek i. m. (5. jz.) 142.*

86 DF 222 059. (Beregszász, 1436), DL 43 036. (Eger, 1410), DL 18 007. (Liszka, 1478), DL 86 078. (Nagy Mihály, 1514) stb.

szándékát, olykor azt is hozzáfűzve, hogy a döntés – több elidegenítő esetén – teljes egyetértéssel (*uno consensu, una voce*), hosszas megfontolás után érett meg benne, és hogy arra senki nem kényszerítette, hanem szabadon és önszántából rendelkezik így (*sponte et libere, spontanea voluntate*).⁸⁷ A rendelkezéssel kapcsolatosan a birtokos néha azt is tudatta a vásárlóval, hogy az elidegenítés mások jogainak sérelme nélkül (*salvo iure alieno*), azokat tiszteletben tartva történik.⁸⁸ Ez a nyilatkozat gyakorlati szempontból egyfajta állásfoglalás volt arra vonatkozólag, hogy a tulajdonos tudomása szerint rendelkezése törvényes, mivel az ingatlanra másnak semmilyen jogalapja nincsen, amit ezzel megsérthetne.

Az átadáskor kinyilvánították és oklevélbe foglalták, hogy a jószággal kapcsolatosan felmerülő minden jogot átadnak, azaz a kérdéses birtok azokkal a jogokkal, tartozékokkal és haszonvételekkel (*cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis*) megy át az új tulajdonoshoz, amelyekkel azt eddig is birtokolták.⁸⁹ Ezt olykor kifejezetten hosszasan, néha egyenesen nehézkesen írták körül.⁹⁰

A birtok tartozékait a legtöbbször nem említették meg részletesen, az nyilván mindenki számára egyértelmű volt, hogy például egy teleknek milyen részei vannak. Máskor általánosságban sorolták fel ezeket.⁹¹ Néhány szerencsés esetben viszont, például szőlőknél rögzítették az ingatlan egyes topográfiai alkotóelemeit is.

87 Teljes egyetértéssel rendelkeznek: Patak, 1324: parili consonaque voluntate concorditer – DL 76 337.; Miskolc, 1492: spontanea et libera voluntate eorum una voce – DF 252 619. Hosszas megfontolás után történő elidegenítés: Bodrogkeresztúr, 1511: matura intra se deliberatione premissa et prehabita – DL 22 250. és Tolcsva, 1510: intra se matura deliberatione prehabita – DF 229 381. Kényszer nélkül, szabad akaratból történik az ügylet: Nagymihály, 1506: sponte et libere fassus est – DL 86 048.; Liszka, 1474: sponte ultro non coactus nec allectus – DF 214 648.; Miskolc, 1461: non coactus, nec compulsus, sed libera mente spontanea sua voluntate – DL 15 547.

88 DF 229 201., DF 229 261., DF 229 262.

89 1356-ban Patakon bizonyos néhai Kowsa szőlője „cum omnibus utilitatibus suis et pertinentiis quibus idem Kowsa sui que predecessores usque vite eorum finem possedissent” kerül át a rokonok révén új tulajdonosához. DF 219 468. Egy 1427-es újhelyi halál utánra szóló adománykor: „cum omnibus utilitatibus et pertinentiis pro ut ipse possidebat” birtokolja majd a kedvezményezett pálos kolostor a szőlőt. DL 11 901. 1505-ben egy szintén újhelyi szőlő „cum omni suo iure quo hactenus usus fuisset et possedisset” cserél gazdát. DL 35 797.

90 Nil iuris, nilque domini sui proprietatis ipse Michael presbiter sibi ipsi vineis in eisdem reservando, sed totum et omne ius, omnem videlicet iuris et domini proprietatem vinearum [...] transferendo pleno iure. – DF 216 531.

91 Mint a leleszi konvent 1502. évi, egy zombori birtokrészrel kapcsolatos oklevelében: „simul cum cunctis proventibus utilitatibusque et pertinentiis quibuslibet: terris utputa arrabilibus cultis et incultis, agris, pratis, pascuis, fenetis, campis, silvis, nemoribus, rubetis, montibus, vallibus, collibus, vineis vinearumque promontoriis, aquis, fluviis, aquarumque decursibus, piscinis, piscationis pisciumque clausuris, molendinis et locis molendinorum, generaliter vero quorumlibet proventuum et pertinentiarum utilitatum quovis nominis vocabulo vocitatarum ad eandem portionem de iure ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus integritatibus” – DL 68 141. Beregszászon 1428-ban szintén így említik egy szőlő tartozékait: „cum omnibus suis utilitatibus et quibuslibet pertinentiis universis, scilicet terris cultis et incultis, ac cum rubetis ad eandem continentibus” – DL 69 797.

Beszéltek szüretelő- és préshelyről, kocsifordulóról és kocsival járható útról, de házzal kapcsolatosan kőkapuról és kőistállóról is.⁹²

A jogok teljes körű átadásából következett, hogy az új tulajdonos a birtokot „örökjogon és visszavonhatatlanul” (*iure perpetuo et irrevocabilter*) bírhatta,⁹³ és azzal azt csinálhatott, amit akart: örökíthette, eladhatta, eladományozhatta, cserélhette vagy zálogosíthatta saját belátása szerint.⁹⁴ Ha a birtokot az egyháznak adományozták, de haláláig az adományozó felesége is birtokolta azt a rendelkezés alapján, akkor is úgy adták át neki, hogy a jövőben mindenféle ellentmondás nélkül művelheti majd, egészen élete végéig.⁹⁵

A birtok részeinek és a hozzá tartozó jogoknak a hangsúlyozása mellett néha az is szóba került, hogy az új tulajdonosnak milyen kötelezettségei lesznek majd a megszerzett birtok kapcsán. Egyházi intézmény előírhatta és pontosan meghatározhatta a tizedfizetés szabályait és elővásárlási jogot is kiköthetett az átadott ingatlannal kapcsolatosan.⁹⁶

A vételár

A vételár átvételének kinyilatkoztatása szintén fontos részét képezte az adásvételi szerződésnek. Pontosán meghatározták az összeget, és azt, hogy azt milyen formában, milyen típusú pénzben kapta meg az illető.⁹⁷ Az áruba bocsátó a későbbi problémák elkerülése érdekében az oklevél kiadója előtt kijelentette, hogy

92 locum thugury [...] ubi vina congregantur, et viam pro curru aptam – DL 51 371.; ad locum collationis vel versus locum vindemialem – DL 77 082.; cum omnibus suis utilitatibus, scilicet loco torculari seu tugurio – DL 8826.; locum proprium collectorium – DL 67 367.; usque ad magnam statum porte a parte eadem [!] domus vero ad magnam statum stabuli – DL 99 006.

93 Pl. DF 215 201.: „iure perpetuo et irrevocabilter tenendam, possidendam pariter et habendam”.

94 A vevő a megvásárolt szőlővel kapcsolatosan „placuerit voluntati liberam habeat facultatem faciendi, vendendi ac testandi et cambiendi”. DF 214 648.

95 1376-ban Miskolcon egy halál utánra szóló szőlőadomány kapcsán kötik ki ezt. A szőlőt az aszszony „absque omni contradictione libere possideret”. DL 6328. 1520-ban Tállyán egy ugyanilyen végrendeletben a kedvezményezett polgárnő apja rendelkezése értelmében az átadott szőlőt „ursurparet [!] interim ut ipsa viveret nullo resistente”, halála után pedig apja tartozásait kell belőle finanszírozni. DF 217 915.

96 A már említett 1434. évi egri oklevélről van szó. DF 209 988. Ld. erre az 43. jegyzetet! Hasonló feltételt tartalmaz, szintén Egerből, 1454-ből a DF 209 956. jelzetű oklevél, ahol azonban a fentiek mellett művelési kötelezettséget és a kilencedfizetés szabályait is előírták az új birtokosnak.

97 A leggyakoribb megjegyzés az, hogy az átadott pénz „törvényes súlyú” és Magyarországon használatos legyen, ahogyan azt például Liszkan és Tokajon is említik 1484-ben: „pro centum florenis auri puri iusti et legalis ponderis”, ill. „pro viginti florenis auri puri Ungaricalibus”. DF 264 539., DL 18 970. Természetesen az sem mindegy, hogy mikori veresű és pontosan milyen típusú pénzről van szó: „pro centum et LVI florenis parvos” (Eger, 1410; DL 43 036.), „pro XL florenis in nova moneta computandis” (1417, Pásztó; DL 89 792.). 1324-ben Patakon azt is kiemelik, hogy a vételárat készpénzben adták át: „pro quattuor decem marcas promptarum pecuniarum ex integro solutarum”. DL 76 337.

a pénz átadása valóban teljes mértékben megtörtént.⁹⁸ Előfordult, hogy az eladó a későbbi komplikációkat elkerülendő egyúttal nyugtatta is a vevőt az átvett összegről, ahogyan azt Miskolc város 1521. évi oklevelében olvashatjuk.⁹⁹ Egyértelmű volt a helyzet és az ügyeskedéseknek is hatékonyabban gátat vetett, ha a pénz átadása az oklevelet kiállító mezőváros magisztrátusának színe előtt történt.¹⁰⁰

A vételárat azonban nemcsak pénzben lehetett kifizetni, hanem más értékek átadásával is. A vevő törleszthetett búzával, posztóval, de a ruhanemű is kelendő volt.¹⁰¹ Újhelyen emellett az is előfordult, hogy a pincében bortárolási lehetőséget és malomvámfizetésre vonatkozó mentességet kapott egy polgár az egyháztól a neki átadott földért cserébe.¹⁰² Viszonylag ritkán történhetett olyan, hogy nem egy összegben, hanem részletekben egyenlítették ki a megállapított összeget. Ilyenkor pontosan meghatározták a fizetendő részleteket és a teljesítés időpontját is.¹⁰³

98 Egy 1481. évi újhelyi szőlőadásvételnél példának okáért a 10 forintnyi vételárat „plene rehabitis et persolutis”. DL 18 590. 1514-ben Nagymihály mezővárosban egy fél birtokért járó 2 forint 75 dénárnyi összeg „ab eisdem habitis et plenarie receptis”. DL 86 078.

99 Qui quidem prenomiatus Matheus Mezarosh memoratum Benedictum Dobolczay super solutionem dictorum florenorum ab eodem Matheum solvatorum quietum et expeditum modis omnibus [---] et reddidit. – DL 65 661. A mezővárosi polgárokhoz köthető írásbeli nyugták valószínűleg éppen ekkoriban, azaz a középkor végén jelenhettek meg. Néhány példa: DL 104 174. (Várasd), DL 75 128. (Rozsnyó), DL 84 004. (Szatmár). Felvethető, hogy itt is készült hasonló.

100 1475-ben Liszkán egy szőlő vételárával kapcsolatosan a következőt jegyzi meg a helyi tanács az oklevelében: „quos laudabili consuetudine ipsis prefatis Stephano Thar et sorori et fratribus suis solvit coram nobis”. Tolcsván 1515-ben a helyi tanács okleveléből tudjuk meg, hogy a vételár „coram nobis plenarie persolutis et receptis”. DF 270 458.

101 1350-ben pataki rokoni birtokrészeket egy családon belüli megegyezés után 1 rőf genti posztóért („pro una petia panni de Gonti”) engednek át a rokonságnak. DL 76 988. 1453-ban Szatmár városa előtt egy mészárszék 55 forintért és egy 5 forint értékű üres sóhajóért – alacsony ára miatt esetleg: sóedényért („pro quinquaginta quinque floreni auri puri necnon una nave salium vacua valente floreni auri quinque”) – bocsátanak áruba. DL 24 958. 1480-ban Miskolcon fél telek vételára 1 forint és 8 vég posztó („pro uno floreni auri ac octo ulnis pannorum”). DF 254 458. 1523-ban ugyanott egy irtásszántó másfél köből búzáért („per cubulos tritici I ½”) cserél gazdát. DL 65 652. Tolcsván 1517-ben egy szőlő vételára 62 forint, s emellett még egy rókabőr ruhát és egy nyestbőr süveget is kapott az eladó („swbam vulpinam ac pileum ex pelle mardurina, wlgo Neesth”). DF 229 539.

102 1477-ben Farkas Tamás újhelyi polgár egy földjét a pálosoknak adta át. Cserébe a polgárnak a pálosok jóvoltából „habeat locum in celam fratrum heremitarum ad imponendum unus vas vini, et in molendino utatur hoc libertate, quod ius vel census molendini non exigatur ab eo”. DL 18 005.

103 Többek között (Pásztó, 1417: DL 89 792.; Eger, 1513: DF 263 157. stb.) a már többször említett hejcei oklevelünkben is részletfizetésről esik szó. A templomgondnokok által a kassai *Waythlanth* Lénártnak 22 forintért eladott szőlő árát a következő részletekben fizeti majd a vásárló: „in festo divi Gregorii pape ipse Leonardus Waythlanth aut denique procurator eiusdem, videlicet Gregorius Warga solverent florenos X, demum ac secundario videlicet in Dominica Misericordia Domini post Resurre[ctionis] Domini] rursum solverent florenos II, ac etiam ad futurum festum divi Gregorii pape restituerent florenos IIII, ultimo vero utputa etiam in festo divi Gregorii pape solverent florenos VI”. DF 217 817.

Az áldomás és funkciója

Miután az adásvétel vagy más típusú ügylet eseményei eddig a pontig jutottak, és – mezőváros esetében – a helyi tanács is hozzájárult a dologhoz, már csak az ügy ünnepélyes lezárása volt hátra, amelynek régóta szokásban lévő leghatékonyabb eszköze az áldomás volt. Az áldomás a legkorábbi, írásos forrásokkal vizsgálható időktől kimutatható a magyar joggyakorlatban, így már a honfoglalás eseményeivel kapcsolatosan említi Anonymus *Gesta Hungarorum*a mint régi, pogány jogszokást, de később is fel-felbukkannak az erre vonatkozó információk.¹⁰⁴ Igaz, a középkor folyamán csak rendkívül ritkán foglalták oklevélbe azt, hogy az áldomás valóban megtörtént, de úgy gondolom, hogy leginkább falusi és mezővárosi környezetben ez valójában mindennapos és igen elterjedt szokás volt.¹⁰⁵ Főleg a Hegyalja területén még a kora újkorban is jól adatolható, hogy az áldomás gyakori aktus volt, ami tovább erősíti azt a véleményünket, hogy a középkorban a jobbágyság helyi szokásjogában valószínűleg országszerte is benne foglaltattott.¹⁰⁶

104 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. MTA, Bp., 1937–1938. I. 56. („magnum aldamas fecerunt”) és 64. („more paganismo fecerunt aldumas”). A középkor későbbi századaiban a lóvásárlással kapcsolatosan is szokás volt áldomást inni. Ha ugyanis táborban valakit lólopással vádoltak és nem tudta felmutatni azt, akivel az áldomást a vásárlás során megitta, halállal bünhődött. Tripartitum 422. (III. 34. 3.). Eperjesen az áldomás a kötelmi jog része volt, szerződések esetén alkalmazták tanúk jelenlétében, hogy – amint azt Iványi Béla is hangsúlyozza – „a szerződés megkötése a tanúknak annál élénkebb emlékezetében maradjon”. *Iványi Béla: Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből. Századok 43. (1909) 284.**

105 Az általunk vizsgált térségen kívül elenyésző számú okleveles adatról van csupán tudomásom a középkorból áldomásra. Néhány példa: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Univ., Budae, 1829–1844. X/6. 627.; DL 34 855., DL 34 864., DL 34 865. (mind Kőváron); Nagysinken: ZsO I. 5695. sz.; Osztrovitány: ZsO I. 488. sz.; Bártfán: ZsO VI. 1320. sz. Emellett az áldomás megjelent még Berkusevinán, Szentbarabáson, Prázmáron, Zelnán, Kaproncán, Sztenicsnón, Köhalmon stb. *Lakatos B.: Ingatlanforgalmi ügyek i. m. (5. jz.) 142–144.* Természetesen további szörványadatok a kiadatlan okleveles anyagban még minden bizonnyal előfordulhatnak.

106 A kora újkortól már mind nagyobb számban tűnik fel a jogszokás az adásvételi szerződésekben és a helyi szokásjoggyűjteményekben. Az áldomás a jelek szerint szoros kapcsolatban állhatott az úgynevezett „Ukkon pohár” felmutatásával is. Ld. erre: *Hunfalvy Pál: Hegyaljai oklevelek. Nyelvtudományi Közlemények 6. (1867) 327–349.; Nagy Gyula: Ukkon pohara. Történelmi Tár 1. (1878) 657–661.; Czékus László: Az ukkon pohárra vonatkozó szerződés. Történelmi Tár 17. (1894) 379–381.; Adorján Lőrincz: A szőlőművelés történetéhez. Történelmi Tár 19. (1896) 371–373; Az „Ukkon pohár”. Történelmi Tár 20. (1897) 570–571.; *Kalmár J.: i. m. (8. jz.) 113–114., 119., 122., 129., 134.* A mádi falukönyvbe 1614-ben bemásolt „Tállyai törvények” is rendelkezik az áldomásról. Uo. 147. A kora újkorban az áldomás intézménye a Dunántúlon is bizonyosan megjelent. *Iványi Béla: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Stephaneum Ny., Bp., 1918. (A Szent István Akadémia történelem-, jog- és társadalomtudományi osztályának felolvasásai [értekezései] I. 1.) 36.: „Aldomas bor dedimus den. X.” (1533. évi adat). A témához kapcsolódik ugyan, de csakis megfelelő óvatossággal kezelendő: *Diószegi György Antal: Adalékok Hegyalja bormitológiájához, avagy az Ukkon pohár felmutatásának történelmi összefüggései és lehetséges szellemi gyökerei. A Tiszántúli Történész Társaság Közleményei 2. (2007) 57–68.* Az áldomás szokásának összefoglalására ld. még *Bogdán István: Régi magyar***

Vizsgált térségünkben az áldomás intézménye ugyanakkor viszonylag gyakran – az országban megfigyelhetőnél mindenképpen nagyobb gyakorisággal – szerepel az oklevelekben. A 14–16. században Patakról, Szántóról, Liskáról, Tállyáról és Beregszászról is van erre vonatkozó adatunk.¹⁰⁷

Az áldomásívás mint jelentős társadalmi esemény egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy a település közössége hatékonyan az emlékezetébe vesse, hogy ki, mikor és melyik birtokot vette meg, illetve adta el, valamint hogy az ügy gördülékenyen, mindenféle kétség és bizonytalanság nélkül zajlott. Ilyen értelemben az áldomás a szóbeliség, azaz az oklevelek elterjedése előtti korszak egy fontos – ha nem a legfontosabb – hitelesítő eszköze lehetett, mely ugyan a „hivatalos”, országos joghasználatból a középkor végére nagyrészt már bizonyosan kikopott – és ennek köszönhetően oklevelekben is csak ritkán említik –, de helyi, közösségi szinten láthatólag továbbra is használatban maradt. Hatékonyság tekintetében sem szabad egyébként lebecsülnünk ezt a jogszokást. A közösség ugyanis egy-egy áldomás emlékét évtizedekig őrizhette.

1524-ben megjelent Tállyán a tanács színe előtt a bártfai *Waylanth* Márton és *Rwczlasz* Orbán városuk képviselőiben, hogy megerősíttessék Bártfát a tállyai szőlőinek birtokában. A magisztrátus összehívta tehát a mezőváros név szerint felsorolt polgárait, akik közül több öreg is emlékezett arra, hogy fiatal fővel részt vettek a szőlők vételárának kifizetésénél az áldomáson. A tanács ez alapján tehát megerősítő oklevelet bocsátott ki.¹⁰⁸ Ebből is kellőképpen érzékelhető, hogy a tanúskodás és az áldomás rendszere együttesen meggyőző hitelesítő erőt jelentett az ingatlanforgalom terén.

Az áldomás után az ügyet végül írásba foglalták. Ez nyilván közvetlenül az üzlet megkötése után történhetett, hacsak nem volt érvényben valamilyen helyi jogszokás, ami más módon határozta meg az oklevél kiállításának vagy hitelesítésének időpontját.¹⁰⁹ A mezővárosi oklevéladás jellegzetességeinek összefogla-

multságok. Magvető, Bp., 1978. 158–166. és *Balassa Iván*: Tokaj hegyalja szőleje és bora. Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát, Tokaj, 1991. 51–54.

107 Patakon: *dederunt mercipotum et aldamasium ad bibendum secundum consuetudinem illius loci approbatam* – DL 1759.; Szántón: *in bibitione victimali* – DF 215 139.; Liskán: *mercipotu benedicendo* – DF 269 671.; Tállyán: *mercipotum seu victimam contra quosvis impeditores* – DF 215 141.; ugyanott: *in quarum memorie obtulerunt victimam in domo iudicis predicti* – DF 215 343.; ugyanott: *ofensor victime* – DF 217 941.; Beregszászon: *secundum iura nostra civitatis victimam bibendo* – DL 76 950.

108 *nonnulli de prefatis civibus oppidi Thalya, qui tunc juvenilem egerunt, et iam grandevam attigerunt etatem, in rei veritate fassi sunt, ut haberent memoria, quomodo justam solutionem et perfectam egissent victimam predictorum vinearum dominorum civitatis Barthphensis* – DF 215 141.

109 A középkori Hegyalja területén, annak néhány településen (Bodrogkeresztúr, Tokaj, Sátorlajújhely, Tolcsva és talán Patak) megjelent, a kora újkorra pedig már széles körben elterjedt az a szokás, hogy az okleveleket a magisztrátus csak az év néhány napján pecsételte meg. Ez a nap, az oklevélben közvetlen módon egyedül Újhelyen felbukkanó „pecsételési ideje” (*tempus sigillationis*) és az üzlet megkötése közötti egy évben lehetett elővásárlási jogra hivatkozva megtámadni az ügyletet, ami ha nem történt meg, az oklevelet a tanács végül hitelesítette. *Gulyás L. Sz.*: A mezővárosi önkormányzat i. m. (14. jz.) 221–222. Hasonló, azaz rögzített pecsételési

lása azonban nem lehet célunk ebben a rövid áttekintésben, ez a nagy feladat egy önálló, még mélyebb kutatásokat igénylő és szélesebb földrajzi határokra kiterjedő vizsgálatot tenne ugyanis szükségessé.¹¹⁰

5. A jogi biztosítékok

Az ingatlan átadásakor nagyon fontos elvárásnak számított a birtok megszerzőjének szemszögéből, hogy új jószága tulajdonában senki se támadhassa majd meg, és ezért az ügy a jognak megfelelően – minden fél jogát: az eladóét, a vevőét, a rokonokét, a szomszédokét és végül a mezővárosét is egyszerre figyelembe véve – menjen végbe.

A helyzetet három megoldással lehetett egyszerűbbé tenni. Ezt a célt szolgálta, hogy a birtokügylet mindig a nagy nyilvánosság előtt zajlott, a szomszédok vagy rokonok gyakran szerepelnek tanúként az oklevél kiállításakor, vagy kifejezetten közlik hozzájárulásukat az ügyhöz, s így egyfajta nyilatkozatot is tesznek, mellyel elismerik a jogszerűség tényállását. A tanúkkal és a különféle jogalapon hozzájárulókkal a fentiekben már foglalkoztunk, ezért a további részletezéstől ezúttal eltekinthetünk.

Az ingatlan jogi státuszának körülírása

A második fegyver a birtok státuszának pontosabb meghatározása volt az eladó részéről, s ezzel egyfajta állásfoglalás kinyilvánítása, hogy az ingatlan jogállása folytán valóban nem fog majd problémát okozni az új tulajdonosának, annak birtokjogában őt támadás semmiképpen nem érheti. Ez az állásfoglalás, amely a korábbi birtokos ingatlanhoz fűződő kapcsolatát definiálta, részletezte, hogy a birtok hogyan került hozzá, és megerősítette, hogy az elidegenítendő szőlőt, szántót vagy egyéb jószágot jogszerűen, mindenféle támadástól mentesen birtokolta eddig is, ezért az elidegenítéshez valóban teljes joga fűződik. Ha a birtokot már hosszabb idő – évek vagy évtizedek – óta ilyen módon tartotta valaki a kezében és még oklevél is rendelkezésre állt erre vonatkozólag, akkor a birtoklás ténye még szilárdabbnak számított.¹¹¹

napra vonatkozó konkrét megjegyzés ezen kívül mindössze egyetlen középkori településről, a Körös megyei Szalatnokról ismert, de úgy látszik, maga a szokás meglehetősen széles körben elterjedt az országban. *Lakatos B.*: Hivatali írásbeliség i. m. (1. jz.) 80–84.

110 A mezővárosi ingatlanforgalmi oklevelek tartalmi felépítésére: *Lakatos B.*: Ingatlanforgalmi ügyek i. m. (5. jz.) 145–149.

111 1472-ben Szikszón a lechnici karthauziak kérésére a mezőváros tanácsa bizonyítja, hogy a *Nyulmal* hegyen fekvő két szőlőjüket helyi polgárok hagyták rájuk lelki üdvük érdekében és azt már évek óta ellentmondás nélkül bírják: „a pluribus annis iam elapsis etiam litteris nostris et aliorum mediante absque omni contradictione perpetue habuisse et possedisse”. DL 17 345. Az ugyanezen a napon a lechniciek számára Szikszón kiadott további kettő, szőlőbirtoklást megerősítő oklevél ugyanúgy a régiségre hivatkozik, mint említett példánk. DL 17 346., DL 17 347.

Ami a birtok előéletét közlő megjegyzéseket illeti, megállapíthatjuk, hogy ezek az említett tényezők következtében igen gyakran szerepelnek az ingatlanszerződésekben. A legegyszerűbb esetben a jobbágy a családi vagy rokoni vagyonból jutott már korábban az ingatlanhoz. A „családi” eredetű birtokokat a tulajdonos általában szüleitől, testvéreitől vagy egyéb rokonoktól örökölte, hitbérként és jegyajándékként kapta meg, esetleg *divisio* során osztoztak meg rajta, és ezt ebben a formában az oklevél is általában precízen megjegyezte.¹¹² Úgy látszik, hogy ezeket az ingatlanokat a nemesi joggyakorlathoz hasonlóan a mezővárosokban is patrimonialis birtoknak nevezték.¹¹³ Máskor csak egyszerűen az örökjogon birtoklás (*hereditarius, iure hereditario*) tényét rögzítik az oklevél szövegében, anélkül, hogy ezt bővebben is részleteznék.¹¹⁴ A tény említése ugyanakkor egyáltalán nem volt mellékes. Egy, a pataki tanács által 1491-ben kibocsátott oklevélben ugyanis kikötik, hogy mivel az ingatlan örökségként szállt a polgárra, az illető ügy végrendelkezhet róla, ahogyan csak akar.¹¹⁵ További információt nyújt a kérdéshez egy 1365. évi, szintén Patakon lezajlott adásvétel. Ennek kapcsán arról esik szó, hogy az ügyletben szereplő szőlőről az elidegenítők fráttere korábban már úgy rendelkezett, hogy azt végső szükségükben „mint örökségüket” (*uti suam hereditariam*) eladhatják vagy lelki üdvükért az egyháznak adományozhatják.¹¹⁶ Egyértelmű tehát, hogy ezek az esetek jogilag a legszilárdabb birtoklásnak számíthatnak, az ilyen ingatlanok elidegenítése során az azt megszerző személynek kevésbé fájhatott a feje egy esetleges, őt a birtoklásban akadályozó per miatt.

Szerezhetette emellett a birtokot korábban az eladó a már fentebb részletezett módokon, azaz per útján, tartozás fejében, bírságként, zálogügylet során is, amit az ingatlanszerződésben – mint nyilvánvalóan egyáltalán nem mellékes információt – általában következetesen meg is említettek.¹¹⁷ Birtokszerző érdeméről is többször szó esett, amikor irtás során létrehozott, esetleg saját költségen vásárolt vagy bővített ingatlanról hallunk.¹¹⁸ Ezek az örökségként szerzett birtokokhoz hasonlóan egyszerű helyzetet teremtettek és hosszú távú biztonságos birtoklást jelenthettek a kedvezményezettnek. A legfrappánsabb magyarázat a javak eredetére azonban

112 Az „egyszerű” öröklés olyan gyakori, hogy szinte példát is felesleges rá hozni. DL 35 797.: „in hereditariam ad ipsum devolutam et possessam”. Néhány adat a többire: *divisio*: DL 4026. (Újhely, 1349); jegyajándék: DL 77 154. (Beregszász, 1330); hitbérként és jegyajándékként: DL 21 594. (Tolcsva, 1506).

113 DF 254 458.

114 DF 264 536. (Liszka, 1484), DF 269 696. (Tállya, 1506) stb.

115 DL 19 715. Mivel a pálosoknak eladott, érintett szőlő a rendelkező polgárra „iure hereditario fuit devoluta, ut ad dictum claustrum dispensaret sicuti ei melius videretur”.

116 Mivel a szőlőt elidegenítők atyjafia korábban úgy rendelkezett arról, hogy legyen lehetőségük „uti suam hereditariam in suis extremis eisdem vendere, dimisare [!] et pro remediis animarum ecclesiis distribuere ac erogare”, éltek is a lehetőséggel. DF 219 468.

117 Egy-egy példa: per által: DL 86 715. (Miskolc, 1494); tartozás fejében: DL 99 006. (Szatmár, 1462); bírság gyanánt: DL 76 494. (Patak, 1334); zálogügylet során: DF 263 925. (Szobránc, 1513) stb.

118 Irtással létrehozott: DL 72 105. (Tolcsva, 1506); telepített („nova plantatio”): DL 2059. (Patak, 1321); vásárolt: DL 69 797. (Beregszász, 1428); saját pénzen vásárolt, majd bővített: DL 76 950. (Beregszász, 1349) stb.

mégiscsak az volt, amikor egyszerűen Istennek köszönhetően rendelkezik valaki a javaival.¹¹⁹ Előfordult, hogy az oklevél már nem is konkrétan a birtok eredetéről, hanem csak a jogviszonyáról számolt be, azaz arról, hogy az ingatlan nemesi vagy jobbágyi jogú (*nobilitaris – iobagionalis*) volt-e.¹²⁰ A döntő tényező a jószág ingatlanforgalom során játszott helyzetében tehát alapvetően a jogi háttér lehetett, amit – ahogyan az a fenti példák alapján is egyértelműen látszik – általában a birtok előéletével volt szokás körülírni.

A jogi formulák

A jogbiztosító eszközök harmadik körét azok az oklevelekben rendszeresen található és a legtöbb esetben az országos jogban is elterjedt jogi formulák jelentették, amelyek eleve kivédtek a vevő vagy birtokszerző anyagi kockázatvállalását, vagy megnehezítették a birtokkal kapcsolatos perek utólagos indítását. Ilyen volt a szavatosság vállalása, vagy az, hogy a birtok megtámadójának egy nagyobb összeget, általában a birtok becsértékét kellett a per előtt letennie.

Az országos joggyakorlatban is megtalálható, a zavartalan birtoklást elősegítő jogi eszközök közül több is kimutatható a térségben. Az egyik ilyen a szavatosság szokása, melynek lényege az volt, hogy ha a vevőt a birtoklás során bármilyen – nyilván elsősorban rokonok vagy szomszédok által indított – támadás érte, akkor az eladó őt saját költségén és fáradozásával (*propriis suis laboribus et expensis*) köteles lesz majd a békés birtoklásban (*in pacifico dominio*) megvédeni (*defendere, conservare, protegere* stb.).¹²¹ A szavatosság a vizsgált térségben – párhuzamban az országos helyzettel – igen széles körben elterjedt. Először Patakon és Újhegyen mutatható ki a használata a helyi kiadású ingatlanszerződésekben (1305, 1383). Miskolcon 1389-ben, Egerben 1410-ben jelent meg, majd a középkor végén ugrásszerűen megnőtt a többi településen is az erre utaló adatok száma: Liszka (1483), Szántó és Tállya (1485), Hejce (1502), Tolcsva (1505), Szobránc (1513), Nagymihály (1514), végül Aszaló (1521).¹²²

Nagyon érdekes és az országosan is elterjedt jogszokások helyi torzulásait remekül illusztráló példáink vannak a szavatossággal összefüggésben a későbbi Hegyalja területéről. A 16. század eleji Tolcsván ugyanis a szavatosságot speciális formában alkalmazták az ingatlanügyekkel kapcsolatosan. 1505-ben egy, a tolcs-

119 *Twba* János pataki vikárius végrendeletében a következőképpen írja körül a testamentum tárgyát képező javainak eredetét: „de bonis meis a Deo michi collatis” – DL 20 241.

120 *duas vineas suas [...] quarum una nobilitaris – DL 2159.; unam videlicet iobagionalis [...] et aliam predialem – DL 74 711.*

121 *Hajnik I.*: i. m. (49. jz.) 171–174. A jogelv teljes megfogalmazására ld. pl. Miskolc mezőváros 1492. évi, házadásvétellel kapcsolatos oklevelét. Eszerint az elidegenítők „contra quoslibet legitime impeditores in pacifico et quieto dominio dicte medietatis domus propriis eorum expensis et laboribus tenerent conservarent et defenderent”. DF 252 619. Egy másik jellemző példa Liszkáról, 1484-ből: *in pacifico dominio dicte vinee contra quosvis legitimos impeditores, causidicos, et actores protegere tueri et conservare propriis suis laboribus et expensis – DF 264 539.*

122 DL 57 233., DL 8826., DL 7511., DL 43 036., DF 272 257., DF 215 139., DF 215 141., DL 70 338., DF 229 261., DF 263 925., DL 86 078., DL 23 541.

vai tanács által kiadott szőlőadásvétel kapcsán az eladó kinyilvánította, hogy egy évre szavatosságot vállal majd a szőlőre. 1515-ben egy másik tolcsvai szőlőadásvételben a szavatosság vállalásának időszakát egy évben és három napban határozták meg. A jelenség két további oklevélben is megfigyelhető volt: 1517-ben a szavatosságvállalás időszaka egy év, 1520-ban pedig újra egy év és három nap. A birtokot perrel megtámadó mind a négy esetben az ingatlan becsértékét volt köteles letenni.¹²³ A másik településünk, ahonnan hasonló példa fennmaradt, Tállya. Itt 1498-ban mondja ki az oklevél egy szőlőadásvétel kapcsán, hogy ha az új tulajdonost a következő egy év három napban a szőlő körül haladó „mezsgyeút” elpusztítása miatt megbírságnak, akkor a bíróságot az eladó tartozik majd kifizetni.¹²⁴ Tolcsván ez a jellegzetesség egyébként egyértelműen az „utólagos megpecsételés” szokásával állt összefüggésben. Az okleveleket itt ugyanis csak az ügylet után egy évvel vagy egy év három nappal pecsételték meg, s ebben az időszakban léphettek fel az elővásárlási joggal rendelkezők az adásvétel ellen. A pecsételés után ezek szerint már nem volt lehetőség a birtokért pert indítani.¹²⁵

A térség több településén is megjelent az az – imént a szavatossággal összefüggésben említett – szokás, hogy amennyiben valaki pert akar indítani egy korábban eladott ingatlanért, akkor azt csak akkor tehetette meg, ha a per kezdete előtt (*ante litis ingressum*) letette a birtok becsértékét vagy vételárát (*estimationem seu valorem/premium*). Először Miskolcon lehet kimutatni a jogintézmény használatát (1458), majd Szántón (1467), Liskán (1474), Újhelyen és Patakon (1477), Tállyán (1485), Tolcsván (1505), végül Hejcen (1519).¹²⁶ Anélkül, hogy a további tucatnyi, hasonlóan rendelkező oklevelet egytől egyig felsorolnánk, talán elég lesz, ha csak néhány speciálisabb változatot említünk meg ezzel a jogszokással kapcsolatban. Ilyen volt például, hogy a becsérték mellett olykor további terheket is viselnie kellett a per indítójának. Az 1515. évi tolcsvai oklevél alapján a per indítójának a becsértéket és a vételárát is le kellett tennie.¹²⁷ Az 1515-ben kibocsátott hejcei oklevél szerint a szőlővel egyenértékű szőlő, valamint a vételár a fizetnivaló.¹²⁸ 1477-ben a pataki plébános előtt zajló szőlőperben a per felújítójának kellett a kérdéses ingatlan

123 DF 229 261.: „in pacifico dominio vinee prelibate usque anni cursum” tart a szavatosságvállalás időszaka; *revolutione unius anni et trium dierum propriis suis laboribus fatigis et expensis tueri protegere* – DF 217 486.; *usque anni cursum* – DF 229 539.; *in revolutione unius anni integri et trium dierum spatiis* – DF 229 629.

124 DF 269 688.; *Gulyás L. Sz.: A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványai* i. m. (35. jz.) 217.

125 A jelenség részletesebb elemzése: *Gulyás L. Sz.: A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványai* i. m. (35. jz.).

126 DL 15 297., DF 214 242., DF 269 671., DL 18 005., DL 18 006., DF 215 141., DF 229 261., DF 217 817.

127 Aki a vevőt „in dominio vinee molestare niteretur, extunc ante litis ingressum valorem premium et condignam estimationem deponere debeat”. – DF 217 486.

128 *vineam aliam dicte vinee equivalentem et in super premium seu valorem ipsius vinee predictae ante litis ingressum deponere et eidem Leonardo aut suis posteris dare et restituere teneatur seu debeat* – DF 217 817. Ehhez nagyban hasonló módon rendelkezik még a DL 31 964. jelzetű oklevelünk is (Liszka, 1479).

becsértékét letennie.¹²⁹ Ha ezt a rendelkezést valóban szigorúan be tudták tartatni a mezővárosok lakosságával, az már mindenképpen igen komoly elrettentő erő lehetett azokkal szemben, akik jogtalanul szándékoztak pereket indítani.

A másik, az előzővel szoros kapcsolatban álló jogelv a tehervállalás volt, amely a 15. századi Magyarországon már a nemesi világon túl, azaz városokban és mezővárosokban is használatban volt. A tehervállalás lényegében a szavatosságból fejlődött ki, mivel az bizonyos esetekben már nem volt képes eredeti küldetését, azaz az új birtokos birtokának megvédését teljesíteni a rokonokkal szemben. A szavatossággal ellentétben azonban a tehervállalás nem elsősorban a vevőt védte meg a birtokban, hanem a rokonokat kártalanította, amennyiben az eladás során sérült volna a birtokhoz fűződő, de korábban, az elidegenítés pillanatában nem ismert vagy figyelembe nem vett valamely joguk. A térség mezővárosaiban ez az 1450-es évektől jelent meg, igaz, nem túl széles körben. Egerben 1456-tól, Miskolcon 1461-től, Liszkaán 1483-tól, Szántón 1485-től, Tállyán 1486-tól lehet kimutatni a használatát.¹³⁰

Az országos jogból a helyi ingatlanforgalmi jogszokásba is beépült, az ügylet tartósságát biztosító jogi elvek utolsó csoportját az ügynevezett „bűnös perlekedés” vagy „patvarkodás” (*calumpnia, calumnia*) bűnébe eséssel kapcsolatos záradékok képezték okleveleinkben. Az érintett ingatlanszerződések szövege alapján, amennyiben az ügyletet valaki utólag megtámadná, akkor azt *calumpnián*, azaz patvarkodáson fogják majd elmarasztalni. A 13. századtól kezdve országosan is elterjedt *calumpnia* intézménye lényegében a jogérvényesen lezárt per újbóli, indokolatlan felélesztését jelenti, ami egyébként a legsúlyosabb perbeli vétségek közé tartozott a középkori magyar joggyakorlatban.¹³¹ Vizsgált régiókban a bűnös perlekedéssel kapcsolatos megjegyzések földrajzilag széles területen megjelentek. A leggyakoribb azonban mégis Újhelyen volt a használata, ahol összesen 28 ingatlanügyben esik róla említés, azaz nyugodtan kijelenthetjük, hogy itt valóban szervesen beépült a helyi *consuetudó*ba. A *calumpnia* a városban már 1353-ban bizonyosan ismert volt, míg Beregszászon 1349-ben, Telkibányán 1428-ban, Miskolcon 1458-ban, Szatmáron 1462-ben, Patakon 1477-ben, Szikszón 1484-ben alkalmazták először.¹³² A *calumpnia* bűnébe esettekre „örökös hallgatást” (*perpetuum silentium*) róttak ki, azaz többé már nem indíthattak jogi eljárást az ügyben. Erre a tényre a már megvalósult szankciók is egyértelműen utalnak.¹³³

129 quod si temporum in successu hanc litis materiam suscitare aliquis extunc talis pares in estimationem predicte vinee convincatur eo facto – DL 18 006.

130 A szokás Magyarországon az 1340-es évektől terjedt el. A tehervállalásra általában ld. *Händel B.*: i. m. (75. jz.). Az említett példák a következők: Eger: DF 209 956., Miskolc: DL 15 547., Liszka: DF 272 257., Szántó: DF 215 139., Tállya: DF 215 201.

131 *Hajnik I.*: i. m. (49. jz.) 437–441. Néhány példa az ezzel kapcsolatos terminológiára: *ratione temporis in successu contradicere volentibus penam calumpnie imponentes* – DL 6980. (Újhely, 1383); *resilientibus vero premissa novercam calumpnie imponimus testimonium presentium mediante* – DL 10 871. (Újhely, 1419); *contradicentes vero si qui in temporum successu fierent eo facto vitio calumnie convincantur vigore harum* – DL 14 898. (1454).

132 DL 4329., DL 76 950., DL 11 976., DL 15 297., DL 99 006., DL 18 006., DF 215 070.

133 A patvarkodással kapcsolatos záradékában Szatmár mezőváros 1462. évi oklevele is említi az örökös hallgatást: „ratione huiusmodi introductionis et traditionis ambabus partibus perpe-

6. Országos jog és szokásjog viszonya

A fentiekben láthattuk, hogy egy mezőváros szokásjoga, ingatlanforgalmi eljárási metódusa milyen komplex módon épült fel. A jobbágyi körben zajló ingatlanforgalmi ügyek során rendszeresen előbukkannak bizonyos, az országos jogban is szereplő jogelvek. A fent tárgyalt, elévüléssel kapcsolatos egy év körüli terminus, a szavatosság, a tehervállalás, valamint a bűnös perlekedés ismerete egyértelműen innen kerülhetett át a jobbágyság ingatlanforgalmi joghasználatába. Kérdéses viszont, hogy vajon milyen úton jutottak el ezek az intézmények a mezővárosok által is használt jogszokások közé.

A közvetítő csatornák közül az egyik minden bizonnyal a hiteleshelyi írásbeliség lehetett.¹³⁴ Már a 14. századtól kezdve megjelenik az a gyakorlat, hogy a hiteleshely előtt különféle ingatlanügyekben polgárok és jobbágyok is bevallást tesznek,¹³⁵ és így ingatlanügyeiket rögzítő hiteleshelyi kiadványok birtokába juthattak.

Ha röviden áttekintjük a hiteleshelyekkel és okleveleikkel kapcsolatos ismereteinket, akkor a hiteleshelyi és mezővárosi írásbeliség közötti kapcsolat teljesen egyértelműnek tűnik, a mezővárosi oklevelekre jellemző, bizonyos fentebb tárgyalt jogi elemek ugyanis már a 13. századtól kezdve kimutathatók a hiteleshelyi oklevéladásban és magában az ilyen kiadványokban olvasható, az ingatlan átruházása során alkalmazott gyakorlati tevékenységben is. A helyszínen megjelentek nagy létszáma az elidegenítéskor, határosokkal és szomszédokkal együtt,

tuum silentium imponimus sub pena calumpnie observare harum litterarum nostrarum testimonio mediante”. DL 99 006. Újhelyen 1437-ben a helyi tanács szintén örökös hallgatást parancsolt az alperesre egy szőlő határjeleinek megsértése után kezdődött perben: „nunc autem eidem prelibato Gallo imponentes perpetuum silentium alioquin convinctur in facto potentiali”. DL 12 793. Patakon 1477-ben ugyanez a helyzet: „in scripta calumniis silentium imponentes”. DL 18 006.

134 Már Bónis György felhívta arra a figyelmet, hogy a hiteleshelyi notariusok jogi ismereteiket közvetlenül a velük munkakapcsolatban álló királyi kúriától kapták, s innen sugározták azt tovább. *Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1971. 13–14.* A hiteleshelyekkel foglalkozó tengernyi szakirodalomból ezúttal csak két újabb munkát kívánok megemlíteni, melyekben további bibliográfiai utalások is találhatóak. *Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Szerk. Fedeles Tamás–Bilkei Irén. Fény Kft., Pécs, 2009. (Egyháztörténeti tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből 4.) 1.; Solymosi László: A hiteleshelyek számának alakulása a 14–15. században. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Míró Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 545–559.*

135 *Dreska Gábor: A pannonthalmi konvent hiteleshelyének kiadványai (1321–1500). In: Loca credibilia i. m. (134. jz.) 37–38.* A vizsgált országgrészben is több hiteleshelyi kiadvány ismert, amelyben a környéken birtokló jobbágyok, polgárok és klerikusok, valamint különböző egyházi intézmények ingatlanügyei szerepelnek. A következő hiteleshelyek kiadványai mutathatók ki ilyen vonatkozásban: egri káptalan (DL 21 005.), jászói konvent (DL 21 781.), leleszi konvent (DL 68 141.), tokaji konvent (DL 18 970.).

és a megjelentek beleegyezés-nyilvánítása,¹³⁶ a szomszédi elővásárlási jog,¹³⁷ a „sürgető szükségre”, azaz a pénzszükére történő gyakori hivatkozás,¹³⁸ a vételár átvételének kinyilvánítása,¹³⁹ a különféle pertinentia- és donatio-formulák,¹⁴⁰ az élőszóval történő fassio,¹⁴¹ az ügylet visszavonhatatlansága,¹⁴² az eladó részéről kinyilvánított tehervállalás,¹⁴³ a szavatosság,¹⁴⁴ a becsérték per előtti letételének kötelezettsége,¹⁴⁵ ezzel kapcsolatban az „ante litis ingressum” formula alkalmazása,¹⁴⁶ végül pedig az elidegenítés során az ellentmondás és a tiltás megjelenése¹⁴⁷ egytől egyig a hiteleshelyi kiadványok alkotóelemeit is jelentik egyúttal.

A fenti párhuzamok mellett azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy egyes esetekben a mezővárosi ingatlanszerződéseken is használnak chirographumot, ami szintén egyértelműen a hiteleshelyi gyakorlatból szűrődött át az oppidumokba. Igaz, ezek viszonylag későiek és így némileg anakronisztikus megerősítési eljárásról árulkodnak.¹⁴⁸

136 DL 1868. (somogyi konvent, 1316); *Kóta Péter*: A vasvári káptalan korai oklevelei: egy formulagyűjtemény. Levéltári Szemle 37. (1987) 21.; *Kosztá László*: A pozsegei káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig. A közhitelű oklevéladás kezdete. Századok 132. (1998) 18.; *Tóth Krisztina*: Az esztergomi Szent István keresztes konvent hiteleshelyi működése az Árpád-korban. Századok 142. (2008) 377–378.

137 DL 102 451. (zalai konvent, 1433).

138 *Dreska G.*: i. m. (135. jz.) 38.

139 DL 58 510. (nyitrai káptalan, 1342).

140 DL 1868. (somogyi konvent, 1316); DL 2389. (egri káptalan, 1326); DL 61 563. (pannonhalmi konvent, 1442); DL 107 018. (csornai konvent, 1474); DL 94 343. (vasvári káptalan, 1521); *Kosztá L.*: i. m. (136. jz.) 18; *Kőfalvi Tamás*: A pécsváradai konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban (1254–1301). In: Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Kosztá László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1998. (Capitulum 1.) 141–142.

141 DL 1868. (somogyi konvent, 1316); DL 58 526. (nyitrai káptalan, 1349); DL 61 563. (pannonhalmi konvent, 1442).

142 DL 2389. (egri káptalan, 1326).

143 DL 107 018. (csornai konvent, 1474); *Dreska G.*: i. m. (135. jz.) 39–40.

144 DL 58 510. (nyitrai káptalan, 1342); DL 61 563. (pannonhalmi konvent, 1442); *Kosztá László*: i. m. (136. jz.) 19.; *Hunyadi Zsolt*: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége. In: Tanulmányok a középkori magyar egyház i. m. (140. jz.) 53.; *Kőfalvi T.*: i. m. (140. jz.) 142.; *Tóth K.*: i. m. (136. jz.) 381.

145 *Kóta P.*: i. m. (136. jz.) 22.; *Kurecskó Mihály*: A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-kor végén. In: *Loca credibilia* i. m. (134. jz.) 23.

146 *Kóta P.*: i. m. (136. jz.) 22.

147 DL 102 375. (vasvári káptalan, 1385); DL 61 563. (pannonhalmi konvent, 1442); DL 102 451. (zalai konvent, 1433); DL 16 147. (jászói konvent, 1468); *Keglevich Kristóf*: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403). Toeffl Bt., Szeged, 2012. (Capitulum 8.) 157.; *Tóth K.*: i. m. (136. jz.) 384.

148 *Solymosi László*: Chirographum. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula. Akadémiai, Bp., 1994. 137. és *Uő*: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdetei. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Argumentum, Bp., 2006. 44–70. A középkori Hegyalja területén a jelenség kétszer is felbukkan. DL 7084. (Újhely, 1384) és DF 215 141. (Tállya, 1485). Ld. még erre: *Gulyás L. Sz.*: A mezővárosi önkormányzat i. m. (14. jz.) 166.

Emellett a parasztság ingatlanügyei során számos esetben hiteleshelyeken kívül álló klerikusok: helyi papok és szerzetesek foglalták még írásba az ilyen témájú okleveleket, akik jogi műveltségük révén szintén ismerhették ezeket az országos jogban is benne foglalt és hiteleshelyek által is rendszeresen alkalmazott jogi alapelveket.¹⁴⁹ Az mindenesetre megfigyelhető, hogy egyes mezővárosokban a tanács oklevéladási tevékenységének kifejlődése előtt általában helyi klerikusok vettek részt az ingatlanforgalommal kapcsolatos írásbeliségben.¹⁵⁰ Azaz: mire a világi hivatali írásbeliség is megindult ezeken a településeken, addigra már minden bizonynyal több korábbi, mintaként felhasználható oklevélre tudtak az írnokok támaszkodni az újabb oklevelek megfogalmazása során.

Úgy vélem, a néhány említett adat alapján is érzékelhető a mezővárosi és hiteleshelyi oklevelezési gyakorlat, valamint joghasználat közötti szoros kapcsolat. Bizonyos az is, hogy az egyes jelentősebb hiteleshelyek területi hatókörén belül létező mezővárosok és falvak egyes jogesetekre alkalmazott, speciális terminológiája között is összefüggés lehet, azaz a jogi terminológia használatában a környékbeli hiteleshelyi gyakorlat által meghatározott regionális eltérések vannak, ennek vizsgálatára azonban jelen keretek között nincs lehetőség.

Felvethető emellett az országban nagyobb volumenben a 14. századtól tevékenykedő, de a hiteleshelyi konkurencia miatt valójában kevés szóhoz jutó közjegyzők által folytatott hivatali írásbeliség hatása is a térségben, bár ilyen szerepe elhanyagolhatóbbnak tűnik a hiteleshelyekénél.¹⁵¹ Ennek a kisebb jelentőségnek az oka az volt, hogy Zsigmond korától kezdve a közjegyzők csak olyan ügyekben voltak illetékesek, amelyek egyházi bíróság alá tartoztak,¹⁵² ebből következően a mezővárosi és falusi térben a működési területük meglehetősen behatárolt volt, gyakorlatilag a végrendeletekre, esetleg az egyházi résztvevővel zajló perekre korlátozódott a tevékenységük.¹⁵³ A közvetítést elősegítette, hogy a közjegyzők olykor

149 A régióban több, plébános és szerzetes által kibocsátott ingatlanszerződés és végrendelet, valamint ingatlanpert rögzítő oklevél is fennmaradt. Néhány példa: DL 4164. (Újhely, 1351); DF 254 347. (Gönc, 1414); DF 264 497. (Liszka, 1449); DL 18 006. (Patak, 1477); DL 21 080. (Újvár, 1496); DF 229 262. (Tolcsva, 1505); DL 22 250. (Keresztúr, 1511).

150 Jól látszik ez a helyzet például Újhely és Patak 14. századi okleveles anyagán. *Gulyás L. Sz.: A mezővárosi önkormányzat* i. m. (14. jz.) 132–137. Pápa mezőváros kapcsán Solymosi László figyelt fel hasonló jelenségre: *Solymosi László: Adatok Pápa város középkori történetéhez*. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből* II. Szerk. Hermann István. Pápa Város Önkormányzata, Pápa, 1996. 40–41., 48–53.

151 A közjegyzők tevékenységére ld. *Érdújhelyi Menyhért: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon*. Pallas Ny., Bp., 1899; *Barta István: Középkori közjegyzőségeink történetéhez*. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Bp., 1938. 31–46; *Bónis György: A sasadi tizedper közjegyzői a 15. század derekán*. *Levéltári Közlemények* 42. (1971) 103–113.; *Csukovits Enikő: Közjegyzők a középkori Magyarországon*. In: *700 éves a közjegyzőség Magyarországon*. Szerk. Rokolya Gábor. Magyar Országos Közjegyzői Kamara, Bp., 2008. (Közjegyzői füzetek – Studia Notarialia Hungarica 9.) 54–73.

152 *Barta I.*: i. m. (151. jz.) 45–46.; *Csukovits E.*: i. m. (151. jz.) 67–68.

153 Jól látszik ez a vizsgált területen keletkezett közjegyzői oklevelek alapján is. Ilyen forrásunk pl. DL 8797., DL 21 080., DL 23 823., DF 214 242.

amúgy is viszonylag szoros kapcsolatban álltak a jobbágyi világgal. A 15–16. században ugyanis azok, akik ilyen pályára kerültek, igen gyakran mezővárosi vagy városi származásúak voltak.¹⁵⁴

A közjegyzői oklevelek belső jellemzőik tekintetében szintén párhuzamba állíthatók a mezővárosi ingatlanforgalmi témájú oklevelekkel. Ennek egyik leglátványosabb jele, hogy a közjegyzői kiadványok részletesen beszámolnak az oklevélben foglalt cselekmény pontos helyszínéről, megnevezve az épületet, sőt olykor pontosan meghatározzák annak valamely helyiségét is.¹⁵⁵ Nem szorul külön bizonyításra, hogy a korábban tárgyalt, mezővárosi oklevelekben szereplő, a helyszínre utaló épületmegnevezések egyértelműen ebből a gyakorlatból szűrődtek be az oppidumok hivatali írásbeliségébe.¹⁵⁶

Emellett van egy olyan oklevelünk, amely mind külső, mind belső, azaz formai és tartalmi jellemzői alapján is egyértelműen a közjegyzői okleveleket utánozza. *Dyack* Gergely liszcai polgár 1474. évi szőlőadásvétele az oklevél belső felépítése és egyes szám első személyben történt megfogalmazása révén részben a végrendeletek, részben pedig a közjegyzői oklevelek formáját idézi. A leglátványosabb jellemző azonban, ami összeköti az oklevelet a közjegyzői oklevéladással, hogy az egy díszesen kivitelezett „In nomine Domini feliciter. Amen” fohászszal kezdődik, az oklevél bal szélén pedig leginkább a közjegyzői oklevelekre jellemző növényi ornamentikát mutató, csaknem az oklevél aljáig húzódó rajzos díszítés található.¹⁵⁷

Az országos jogot reprezentáló hiteleshelyi és közjegyzői oklevéladás gyakorlata, valamint az oklevelekben szereplő jogintézmények tehát stabilan kimutathatók a mezővárosi hivatali írásbeliségben is, és ennek a gyakorlatnak a közvetítésére több lehetőség adódott a századok során. Ha a kérdést leegyszerűsítjük, kijelenthető, hogy ettől függetlenül is nyilvánvalóan gyakran találkozhatott a mezővárosi magisztrátus ezekkel a jogelemekkel, hiszen számos birtokper folyt a 14. századtól kezdve a bírói székük előtt, és ezek során az ügyben részt vevő felek gyakran mutattak be nekik különféle országos hatáskörrel rendelkező oklevéladó szervektől származó oklevelet (ügyvédvalló leveleket, adásvételi szerződéseket,

154 Kubinyi András korábban már több, a 15. században a fővárosban ügyvédkedő értelmiségiről kimutatta az alacsony, polgári, ill. jobbágyi származást. Van közöttük óbudai, szatmári, tordai, győri, liszcai, köleséri, boldogasszonyfalvi eredetű is. *Kubinyi András*: Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagelló-korban. *Levélári Közlemények* 39. (1968) 222–224. Emellett a kanonoki stallumot szerző városi, mezővárosi és falusi értelmiség száma sem volt teljesen jelentéktelen, s ezek egy része bizonyíthatóan a közjegyzői karrier érintésével került a pozícióba. *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) 27–30., 57–63.

155 *Barta I.*: i. m. (151. jz.) 43.

156 A mezővárosi vagy magán (polgári) kiadású ingatlanforgalmi oklevelek között előfordul a helyszín pontos említése Tállyán, Liszlán és Szobráncon is. A többi egyházi oklevéladóhoz köthető. Ld. erre a 60., 61. és 62. jegyzet hivatkozásait.

157 DF 214 648.; *Gulyás L. Sz.*: A mezővárosi önkormányzat i. m. (14. jz.) 150.

különféle perjogi tartalmú iratokat stb.), amelyek bizonyosan bővítették a mezővárosi literátus réteg jogi ismereteit.¹⁵⁸

Emellett meg kell állapítanunk, hogy a városok joghasználatára is hatást gyakorolhatott a mezővárosi ingatlanforgalmi joghasználatra.¹⁵⁹ A városi polgárság a vizsgált térségben köztudottan számos ingatlannal rendelkezett,¹⁶⁰ amelyek ügyében a birtokosok sokszor mezővárosi oklevelet állítottak ki, és így a jogátvitel lehetősége ebből az irányból is adott volt. Jól láttatja ezt néhány környékbeli város oklevele is, amelyek egyértelmű párhuzamot mutatnak a mezővárosi ingatlanforgalmi ügyekkel és perekkel. Logikusnak tűnik, hogy a városok ezeket a jogelvetek részben szintén a hiteleshelyek és közjegyzők révén ismerhették meg.¹⁶¹

Így Eperjesen a perek kapcsán megjelenik az okleveles és tanúbizonyítás, szakértőket alkalmaznak a különféle vizsgálatok lefolytatásában, a tanúk pedig esküt tesznek a vallomásuk során. Az oklevelekben az ingatlanok határainak megrajzolásakor részletesen felsorolják a szomszédokat. Zálogba adáskor a tartozást ki nem fizető személy egy év egy nap elteltével elveszti a zálog tárgyát. Fassio esetén hangsúlyozzák, hogy az elidegenítő kényszer nélkül, szabad akaratral válik meg javaitól, az adásvételnél tanúkat rendelnek ki, az ügyletet pedig áldomással pecsételik meg. Az elővásárlási jog szintén felbukkan. A végrendeletnél a mezővárosi gyakorlattal megegyező módon általában jelen vannak az esküdtek – a legtöbb esetben kettő.¹⁶² 1475-ben szintén Eperjes város egy záloglevelében tehervállalásról, 1473-ban egy másik oklevelében a „sürgető szükségéről” mint elidegenítési indokról számol be.¹⁶³ Bártfán – már említett adatunk alapján – 1416-ban egy ház-eladásnál a felek az áldomást is megitták.¹⁶⁴ A szepességi szász városokban az egy év egy napos határidő szintén megjelenik a zálogszerződések kapcsán, a zálogba vevő ennyi ideig nem adhatta el az ingatlanzálogot.¹⁶⁵

158 Ld. 49. jz.

159 A dolog logikáját, azaz a vertikális irányú, lefelé érvényesülő jogközvetítést az is bizonyíthatja, hogy a mezővárosok is egyértelmű kisugárzást gyakoroltak a környező falutelepülések jog- és terminológiahasználatára. *Gulyás László Szabolcs: Civitas vagy oppidum? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi terminológiájának vizsgálatához.* In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére.* I–II. Szerk. Bárány Attila–Dreska Gábor–Szovák Kornél. MTA–DE–ELTE BTK–PPKE, Bp.–Debrecen, 2014. I. 402–403.

160 Ebből a szempontból a legismertebb és legjobban dokumentált a bártfaiak hegyaljai szőlőbirtoklása. *Gecsényi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. Agrártörténeti Szemle 8.* (1966) 470–485. és *Uő: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a 15–16. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle 14.* (1972) 340–352. A 15. század közepétől a Hegyalján 55 kollektív és egyéni városi szőlőbirtokos összesen 89 szőlőt birtokolt. Uo. 343.

161 A hiteleshelyekkel való kapcsolatukra, ill. a közhitelesség terén velük megfigyelhető párhuzamokra ld. *Szende Katalin: A magyar városi írásbeliség kezdetei.* In: *Arcana tabularii* i. m. (159. jz.) I. 450–451.

162 *Iványi Béla: Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből. Századok 43.* (1909) 227–229., 281–284., 286.

163 DL 64 452., DL 57 764.

164 ZsO VI. 1320. sz.

165 *Blazovich László: A Szepesség joga és a szász tükör.* In: *Bártfától Pozsonyig* i. m. (60. jz.) 176.

De a dolog talán fordítva is működött, azaz egy oppidum is hatást gyakorolhatott egy civitas jogi viszonyaira. 1450-ben ugyanis a kassai tanács oklevelet adott ki, miszerint a Pálóciak (László, Simon és János) által a leleszi konvent oklevelében foglaltak szerint megvásárolt zempléni Szépbánya birtok kapcsán az eladó kassai polgár, *Knol* László fia János leánytestvéreitől a vevők azt kérték, hogy személyesen is járuljanak hozzá az adásvételhez. Mikor az érintett hölgyek, Anna és Barbara megjelentek a tanács előtt, a hozzájárulás meg is történt, a város pedig oklevelet állított ki róla.¹⁶⁶ Azaz a Pálóciak mint a térségben otthonosan mozgó birtokosok – tudatában lévén a környéken használt szokásjognak – biztosra akartak menni, és a gyakori eljárásnak számítót, de korábban elmaradt nyilatkozatot is meg akarták szerezni a lehetséges elővásárlási joggal rendelkező rokonságtól. A rokonságnak az adásvételről való jelenléte iránti igény így a kassaiak előtt is ismeretessé válhatott, az előkelő familia pedig szerepet játszott a jogszokás Kassa felé történő közvetítésében.

*

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a fenti példák alapján is érzékelhető az, hogy a helyi jogszokások (*lex, ius, mos, consuetudo, ritus, libertas* stb.) formálódása nem pusztán belső fejlődés révén ment végbe, hanem ezek az országos jogból is különféle jellegzetességeket építettek magukba, azokat elegyítették, illetve módosították, majd a fejlődés eredményeképpen ezek később mint „helyi törvények” szilárdultak meg és kerültek be a közösségi tudatba – a kora újkortól pedig a helyi statútumokba – is. Az áldomás, a tanúskodás során alkalmazott gyakorlat, az ingatlan jogi státuszának pontos meghatározása vagy az ügylethez való hozzájárulás kinyilvánítása például minden bizonnyal belső, a helyi közösségekben kiforrálódott és alkalmazott eljárás volt, míg a különféle, szavatossággal és elővásárlással összefüggő, illetve a későbbi pereket akadályozó jogelvek az országban máshol is széles körben elterjedtek, egy részük bizonyosan az országos (nemesi) jog részét képezte eredendően.

A középkor végén, főként Patak közvetlen földrajzi környezetében az adásvétellel kapcsolatos jogszokások ugyan érezhetően egységesülni kezdtek, a *consuetudo* használata azonban még így sem volt mindig következetes, nem csupán területenként volt eltérő, hanem egyetlen mezővárosban is sokféleképpen jelenhetett meg az egyes időszakokban. Ez a fejlődés a jelenleginél sokkal jobban megismerhető lenne, ha az oklevélszövegek rendszeresen közölnék velünk, hogy mi is az, amit a helyi lakosok valóban mint saját szokásjogot értékelnek, ez azonban sajnos nem túl gyakori.

Néhány adatunk azért szerencsére így is fennmaradt ezzel kapcsolatosan. Olykor csak általánosságban utal az oklevél a helyi szokásjogra, mely szerint az ingatlan-

166 A testvérpár a tanács előtt „publice consenserunt et approbarunt omni sine contradictione”. DL 14 373.

forgalom felügyelete jog szerint a magisztrátus hatásköre alá tartozik.¹⁶⁷ Más esetekben konkrétan is megemlítik, hogy a mezőváros éppen melyik, a helyi *consuetudo* részét képező jogszokást alkalmazza. Így például 1349-ben Beregszászon a szőlőelidegenítés a város joga szerint áldomásívás mellett történt.¹⁶⁸ 1356-ban ugyanott egy szőlőrész eladása és a vételár átvétele a város szabadságának és jogának megfelelően ment végbe.¹⁶⁹ 1366-ban Patak mezőváros pénztartozás ki nem egyenlítése alkalmával úgy rendelkezik, hogy „a város régi joga vagy szabadsága szerint” a hitelezőt az adós ingatlanaiból kell kielégíteni.¹⁷⁰ Szatmáron 1462-ben szintén kifizetetlen adósság miatt az adós házát a város szokása szerint felbecsülték és egy év egy nap használatra a hitelezőnek adták át.¹⁷¹ Miskolcon 1469-ben a szavatosság számít a város régi szokásának.¹⁷² Liszván 1475-ben a vételárnak a tanács és a tanúk előtti, áldomással kiegészített kifizetését mint helyi „dicséretes szokást” említik.¹⁷³ Tállyán 1485-ben szintén a pénz átadását és az áldomást tekintik ilyen helyi, nagy jelentőségű szokásnak.¹⁷⁴ Újhelyen 1509-ben egy ingatlanügy a város jogainak figyelembevételével ment végbe, míg az oklevelet a magisztrátus „régii szokásán kívül” pecsételte meg.¹⁷⁵ Tolcsván 1505-ben a szavatosságvállalás feltételei, 1510-ben a házak tartozékokkal történő eladása, 1517-ben az ingatlanügy ellentmondás nélküli lefolyása számít helyi szokásnak.¹⁷⁶

A helyi jogszabályokra történő mind gyakoribb hivatkozás nem volt véletlen. A helyi szokásjognak a birtokforgalom terén megfigyelhető akadálytalan használata az egyik legfontosabb alkotóelemét jelentette a mezővárosok önállóságának. Ez az oklevéladással, pecséthasználattal és a mezővárosi bírói székkal kiegészülve a mezővárosi polgárság identitásának legfőbb formálója, földesúrtól való viszonylagos függetlenségének kézzel fogható mértéke lehetett.

167 Szikszó mezőváros az ingatlanügyekhez többször is „*more et consuetudine nostre civitatis*” figyelembevételével járul hozzá. DL 9159. (1406), DL 70 768. (1408) és DL 9452. (1408). Újhely tanácsa 1504-ben „*more solito*” ad ki oklevelet egy szőlőügyletben. DL 67 367.

168 *secundum iura nostre civitatis victimam bibendo* – DL 76 950.

169 *secundum iura et libertatem civitatis* – DL 77 154.

170 *iuxta ritum seu libertatem nostre civitatis ab antico approbatam* – DF 219 563.

171 *secundum consuetudinem nostre civitatis* – DL 99 006.

172 *secundum consuetudinem nostre civitatis ab antiquo consueto* – DL 83 780.

173 *quos laudabili consuetudine ipsi [...] solvit coram nobis [...] mercipotu benedicendo laudabili alia, apud nos consuetudine habita* – DF 269 671.

174 *iuxta morem et consuetudinem ac robur et vigorem loci eiusdem, prout inibi moris est* – DF 215 141.

175 *salvo tamen jure nostro declarato* – DL 21 935. A pecsételés, „*extra consuetudinem nostram antiquam*” történt. Itt nyilván a „*tempus sigillationis*” időpontján kívüli pecséthasználat számított különlegességnek, azaz a pecsételési nap volt a helyi szokásjog integráns része.

176 *ante litis ingressum valorem seu existimationem [!] dicte domus deponere debeat sicque iure legitimeque procedat iuxta ritumque huius possessionis nostre* – DF 229 262.; *molestare vel in causam trahere niteretur seu conaretur, extunc ante litis processum seu ingressum estimationem vinee iamfate persolvat, tandem hic iure mediante procedat* – DF 229 261.; *cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis, agris scilicet cultis et incultis, pro ut mos est vendicionis domorum* – DF 229 381.; *de iure nulloque contradicente* – DF 229 539.

LÁSZLÓ SZABOLCS GULYÁS
THE CUSTOMARY LAW OF REAL ESTATE TRADE
IN MARKET TOWNS IN THE 14TH TO 16TH CENTURIES.
THE CASE OF ZEMPLÉN COUNTY AND ITS REGION

The purchase, exchange, mortgage, alienation and bequest of real estate, as well as their offer to ecclesiastical institutions as pious donation was a general phenomenon in late medieval Hungarian market towns. Free disposition of various pieces of property – plots, houses, arable, mills, pasture, and before all vineyards – was an everyday and widely accepted occurrence. Supervision of real estate trade was a basic duty of the town council, a task it discharged on the basis of the town's own customary law. It was the same body which put such matters to writing, and, although the ensuing real estate contracts were meant to have a limited, local degree of authenticity, practice proves that their legal binding force was in fact acknowledged by extensive social groups, both local and outsider. The present study explores the content of this customary law and its practical application in the market towns of northeastern Hungary in the late middle ages.

Some of the legal institutions applied in such transactions were known throughout the country, and can thus be regarded as parts of national (noble) law. As examples can be cited the procedure employed at depositions, standing as guarantee, frivolous prosecution, or the taking into account of the right of pre-emption by kinsmen, but also demonstration by charters or witnesses in lawsuits.

Other legal customs, however, were either restricted to certain areas, or otherwise common nationwide, but limited to the peasantry. Such was, for instance, pledging by drinking toast, the previous lodging of the estimated value of a piece of property in case of litigation, or, in the region of the Hegyalja, the sealing of land transactions with a delay of a year and three days, a practice evidently introduced with a view to prevent problems connected to the right of pre-emption.

In forming this customary law the peasantry could rely on several legal sources. Part of the *consuetudo* no doubt filtered down to the local custom of the market towns from national law through the mediation of the literacy pursued by the so-called places of authentication (*loca credibilia*) and public notaries. Another such source may have been the legal practice of the free royal towns, which resembled parallel practice in the market towns in several points. Moreover, the dispositions of the letter of privilege granted to the town (if there existed one) were also respected. But there also existed procedures which had evidently emerged among the peasantry in the course of past centuries. By the late middle ages these different legal customs had frequently merged in distorted forms, and thus created the various customary laws which were proudly referred to in the charters of local communities (*ius, mos, libertas, consuetudo* etc.).

Pánszlávizmus Oroszországban az 1880-as években Burián István moszkvai osztrák–magyar főkonzul jelentéseinek tükrében*

A moszkvai főkonzul feladatai

A konzulok legfontosabb feladata Oroszországban – mint a világ más országaiban is – a küldő állam polgárainak védelme volt, de elvárták tőlük a két ország közötti kereskedelmi, gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatok fejlődésének előmozdítását is. Az érdekvédelem a gyakorlatban olyan feladatokat jelentett, mint útlevelek és egyéb úti okmányok kiállítása, segítségnyújtás poggyász elvesztése, hagyatéki ügyek vagy halál esetén. Az ő hatáskörükbe tartozott a vízumok és a megfelelő iratok kiadása a küldő államba utazó idegen állampolgárok számára is. E mellett a konzuloknak volt még egy sajátos feladatuk: tájékozódás a fogadó állam kereskedelmi, gazdasági, kulturális és tudományos életének viszonyairól, és ezekről jelentéstétel a küldő állam kormánya számára.¹

A politikai jelentéstétel volt az a terület, ahol a konzulra hasonló feladat hárult, mint a nagykövetekre és követekre. Különösen igaz volt ez az olyan városokra, ahol nem működött követség, csak konzulátus, így a konzul volt a külügyi vezetés „szeme és füle”, és neki kellett a követjelentésekhez hasonló politikai jelentésekben a helyi politika fontosabb eseményeiről és a közhangulatról beszámolni. Oroszországban a moszkvai főkonzulátus bírt különös jelentőséggel, hiszen Szentpéterváron a politikai jelentéstétel elsősorban a nagykövet és nem a főkonzul feladata volt. Moszkvában viszont kizárólag a főkonzul képviselte az Osztrák–Magyar Monarchiát, így neki kellett a helyi politikai élet eseményeiről és a nagypolitika helyi visszhangjáról jelentéseket készítenie.

Moszkva persze nem volt Szentpétervár. A fővárosba kizárólag vagyonos arisztokratákat küldtek nagykövetnek, mivel a nagyköveti reprezentációnak a nagyhatalmi ranghoz illőnek kellett lennie és ennek csak ők tudtak eleget tenni – akár magánvagyonuk egy részének feláldozása árán is. Mindez a többi európai nagyhatalom fővárosára is igaz volt, de különösen jellemző volt Szentpétervárra, ahol a maga-

* Jelen tanulmány a 106353 azonosító számú, „A dualista Monarchia kormányzati rendszere és hatalmi apparátusa” c. OTKA-projekt támogatásával készült.

1 *Heinrich Pfusterschmid-Hardenstein*: Die Orientalische- und spätere Konsularakademie 1848–1918. Eine frühe Fachhochschule im Zeitalter der Industrialisierung. 250 Jahre – Von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien. Hrsg. Oliver Rathkolb. Studien Verlag, Innsbruck–Wien–München–Bozen, 2006. 77–79.; *Josef Ritter von Malfatti di Monte Tretto*: Handbuch des österreichisch-ungarischen Konsularwesens. Manz, Wien, 1904. 4.

sabb társadalmi körökben a főnemesi származás mellett a vagyon és a külsőségek, a csillogó reprezentáció is nagy jelentőséggel bírt. Mégis, a moszkvai főkonzulra hasonló feladatok vártak kicsiben, mint a szentpétervári nagykövetre nagyban: neki is szert kellett tennie ismeretségekre és be kellett épülnie a helyi társasági életbe, hogy személyes kapcsolatai révén megfelelő képet tudjon alkotni a fogadó állam politikai viszonyairól. A személyes ismeretségek tették lehetővé a politikai események háttérének megvilágításához szükséges információk megszerzését, amelyek kiegészíthették a konzul helyi sajtóból szerzett értesüléseit. Bár a társasági élet Oroszország politikai szempontból második legfontosabb városában korántsem volt olyan költséges, mint az uralkodói székhely Szentpéterváron, Moszkva jelentős gazdasági és kulturális központnak számított, és az osztrák–magyar főkonzulok többször panaszkodtak arra, milyen nehézségekkel jár megfelelő személyes kapcsolatok kiépítése a „keleti Oroszország” fővárosában.

Burián István 1882 márciusától 1886 augusztusáig vezette a moszkvai főkonzulátust.² Moszkvai tartózkodása során kezdettől fogva tisztában volt új állomáshelye jelentőségével. Moszkva ugyanis jóval több volt, mint az orosz gazdasági élet egyik középpontja: Moszkva volt az orosz konzervativizmus fellegrája. Az oroszországi mércével mérve liberálisnak számító és a szó politikai értelmében is nyugat felé tekintő Szentpétervárral szemben Moszkva a konzervatív eszmék szülőhelye volt. Itt csoportosult a konzervatív nemesség és „minden olyan társadalmi réteg, amely a régi szokások felélesztésével és továbbfejlesztésével akarja megvédeni a birodalmat a nyugat-európai romlástól”.³ Burián ezért kezdettől fogva a főkonzul politikai feladataira helyezte a hangsúlyt, így új állomáshelyén a társadalmi kapcsolatok kiépítését és a politikai jelentéstételt tekintette fő feladatának.⁴

Burián a Moszkvában töltött bő négy esztendő alatt rendszeresen küldte politikai jelentéseit a bécsi Külügyminisztériumnak. Ezek a jelentések vagy általános helyzetjelentések (Situationsbericht) voltak, amelyek több, kisebb kérdést érintettek, vagy tematikus jelentések, amelyek egy-egy kérdést tárgyaltak kimerítő részletességgel. Politikai jelentéseit 1883-tól kezdve köröztették a fontosabb európai osztrák–magyar külképviseletek között, így a párizsi, londoni, berlini, szentpétervári, római és konstantinápolyi nagykövet is betekintést nyerhetett ezekbe. Ha jelentései balkáni vonatkozásúak voltak, akkor rendszerint Belgrádnak, Bukarestnek, Szófiának, Cetinjének és Athénnek is megküldték őket.

Burián István Bécsbe küldött jelentéseiben mindig különös figyelmet szentelt a pánszlávizmusnak, ami egyáltalán nem volt véletlen. A szentpétervári osztrák

2 Burián István 1851-ben született a Pozsony megyei Stomfán. Tanulmányait az Osztrák–Magyar Monarchia diplomataképző intézetében, a Keleti Akadémián végezte. Külföldi állomáshelyei moszkvai megbízatása előtt a következők voltak: 1872–1874: konzuli gyakornok Alexandriában, 1875–1878: alkonzul Bukarestben, 1878–1880: belgrádi alkonzul, 1880–1882: szófiai alkonzul. Moszkvában 1882-től 1886-ig volt főkonzul, ekkor diplomáciai ügyvivőnek Szófiába helyezték át.

3 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Politisches Archiv (= ÖStA HHStA MdA PA), Konsulate (XXXVIII.), 242. doboz, Moszkva. Burián jelentése Kálnokynak. Moszkva, 1882. május 22.

4 Uo.

követek már az 1850-es évek vége óta kiemelten foglalkoztak jelentéseikben a pánszláv politikusok tevékenységével. Tették ezt bécsi feletteseik kifejezett utasítására, hiszen a krími háború utáni fagyos légkörben, amikor az osztrák–orosz kapcsolatok mélypontra jutottak, egyáltalán nem volt mindegy, hogy a Habsburg Birodalommal alapvetően ellenséges pánszláv politikusok mennyiben tudják befolyásolni a cári birodalom külpolitikáját. Megvolt tehát a hagyománya annak, hogy Ausztria–Magyarország diplomáciai képviselői jelentéseikben kiemelt figyelmet fordítsanak a pánszlávizmusra mint a Monarchiára veszélyes orosz politikai irányzatra. Burián a pánszlávizmushoz kötődő politikusok tevékenységét kezdettől fogva kiemelt figyelemmel kísérte, és jóformán nem volt olyan jelentése, amelyben legalább röviden ne tett volna említést róluk, mint olyan orosz politikai irányzatról, amely az osztrák–magyar–orosz kapcsolatok alakulására veszélyes befolyással lehet és a leginkább veszélyeztetheti a két nagyhatalom közti, alapvetően a konzervatív szolidaritásra épülő békés együttműködést.⁵

Az 1877-es orosz–török háború jórészt a pánszlávok megnövekedett befolyásának következménye, a San Stefanó-i béke az ő sikerük, míg a berlini kongresszus az ő vereségük volt. Az Osztrák–Magyar Monarchiára a kiegyezés óta ellenszenvvel tekintettek annak német–magyar dominanciája miatt. A berlini kongresszus és Bosznia-Hercegovina okkupációja után aztán a pánszlávok minden dűhe a Monarchiára zúdult. Ettől kezdve minden igyekezetüket arra összpontosították, hogy a megszállt tartományokban ügyel-bajjal berendezkedő Monarchia balkáni pozícióit destabilizálják. Még 1858-ban alakult Moszkvában egy bizottság Szláv Jótékonyági Egyesület néven azzal a hivatalos céllal, hogy támogassa a török uralom alatt élő szlávok kulturális és vallási életét, valamint ösztöndíjakkal segítse a Moszkvában tanuló szláv vendégdiákokat. Az egyesület hamarosan a pánszláv törekvések legfőbb koordinációs testületévé vált, amely kezdettől fogva állandó kapcsolatot tartott a balkáni szláv államokkal. A balkáni pánszláv propaganda másik fő szervezője az 1870-es években a konstantinápolyi orosz nagykövet, Nyikolaj Pavlovics Ignatyev gróf volt.⁶

Nyikolaj Ignatyev 1864-ben lett konstantinápolyi nagykövet. Innen szervezte és irányította a balkáni pánszláv propagandát, amely előkészítette a terepet a balkáni népek 1875–1876. évi felkeléseinek és az 1877–1878-as orosz–török háborúnak. A balkáni válság idején Ignatyev minden erejével támogatta Szerbia és Bulgária törekvéseit, az 1877-es budapesti szerződés megkötése után pedig körbeutazta az európai udvarokat, hogy a küszöbön álló orosz–török összeütközés előtt elnyerje a támogatásukat. A háborút lezáró és később a berlini kongresszus által módosított, 1878. március 3-i San Stefanó-i béke elsősorban az ő műve. II. Sándor cár meggyilkolása után az új uralkodó, III. Sándor a határozottságáról és

5 A szlavofilizmus és a pánszlávizmus gyökereiről és jellemzőiről ld. pl.: *Gecse Géza*: Bizáncról Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből. Interetnica Alapítvány, Bp., 1997. 25–63.; *Alfred Fischel*: Der Panslawismus bis zum Weltkrieg. Ein geschichtlicher Überblick. Cotta, Stuttgart–Berlin, 1919. 363–406.

6 *Gecse G.*: i. m. (5. jz.) 77–83.; *Nachum Samonsky*: Bosnien und Herzegovina in den Beziehungen zwischen Oesterreich-Ungarn und Rußland 1882–1908. Wien, 1928. 6., 8.

céltudatosságáról ismert Ignatyevet 1881. május 1-jén belügyminiszterré nevezte ki. Belügyminiszterként az ő nevéhez fűződnek az államhatalmat megerősítő, nihilistaellenes intézkedések. Ignatyev új állását igyekezett a szlavofil párt és a pánszláv érdekek szolgálatába állítani, szoros kapcsolatot tartott fenn a Szláv Jótékonyági Egyesülettel és balkáni pánszláv körökkel. Az 1881–1882-es hercegovinai és dalmáciai felkelés nem kis részben az orosz, szerb és montenegrói pánszláv körök fáradhatatlan propagandájának volt az eredménye.⁷

Oroszországban jelentős és sokak által olvasott sajtó állt a pánszlávok rendelkezésére. Az 1880-as évek első felében két rendkívül befolyásos ember állt a pánszláv sajtó élén: Ivan Szergejevics Akszakov és Mihail Katkov. Az egész Akszakov család ismert volt szlavofil nézeteiről: Ivan apja, Szergej Akszakov író csakúgy, mint bátyja, Konstantin. Ivan Akszakov életének egyik meghatározó élménye volt a krími háború. Az orosz–török háború idején a hazai sajtóban terjesztette a pánszlávizmus eszméit, lapja a Moszkvában megjelenő *Rusz* volt. Egy ideig ő töltötte be a Szláv Jótékonyági Egyesület elnöki tisztségét is.⁸

Mihail Katkov a moszkvai egyetem elvégzése után irodalommal és filozófiával foglalkozott. Kezdetben rokonszenvezett II. Sándor reformjaival, és angolszász típusú politikai intézmények bevezetését szorgalmazta. A szocialista és nihilista mozgalmak megjelenése, de főként a lengyel felkelés hatására azonban szakított addigi liberális nézeteivel, és a konzervatív szlavofil irányzathoz közeledett. 1863 elején átvette a moszkvai egyetem által 1756-ban alapított *Moszkovszkije Vedomosztyi* című lap szerkesztését, amelyet 1887-ben bekövetkezett haláláig folytatott. Akszakov és Katkov befolyása a szentpétervári udvarig ért, fontos állami kinevezések nem ritkán az ő szándékaik szerint történtek. Lapjaikkal jelentős befolyást gyakoroltak nemcsak a közvéleményre, hanem a kormányra is, és mint a moszkvai konzervativizmus vezéregyéniségei, ellensúlyt jelentettek a liberálisabb szellemű Szentpétervárral szemben.⁹

Az 1881–1882. évi külpolitikai válság

Miután II. Sándor cár 1881. március 13-án merénylet áldozata lett, fia, III. Sándor követte őt a trónon. A zárkózott és bizalmatlan természetű új uralkodóhoz a pánszlávok nagy reményeket fűztek. Gyengekezűnek, erőtlennek és befolyásolhatónak tartották, s mindent elkövettek, hogy irányításuk alá vonják. Ignatyev belügy-

7 *Adolf Heinrich Hobel*: Die k. u. k. Gesandtschaft (Botschaft) in St. Petersburg und die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rußland in der Zeit zwischen dem Vorfrieden von Nikolsburg und dem Ende des Berliner Kongresses (1866–1878). Wien, 1981. 12–17.; *Gisela Huenigen*: Nikolaj Pavlovic Ignat'ev und die russische Balkanpolitik 1875–1878. Musterschmidt, Göttingen–Zürich–Frankfurt, 1968. 13–17., 264–269.

8 *Stephen Lukaszewich*: Ivan Aksakov, 1823–1866. A Study in Russian Thought and Politics. Harvard UP, Cambridge (Mass.), 1965. 1–14.

9 *Martin Katz*: Mikhail N. Katkov. A political biography, 1818–1887. Mouton, The Hague–Paris, 1966. 7–9., 180–183.

miniszteri kinevezésével jelentős lépést tettek céljaik elérése felé. A cár környezetében tartózkodó bizalmi embereik és a sajtó révén igyekeztek nyomást gyakorolni az új uralkodóra, és rávenni egy külpolitikai irányváltásra, vagyis a keleti és balkáni status quo fenntartására irányuló „három császár szövetsége” helyett egy osztrák–magyar-, illetve németellenes külpolitikai fordulatra.¹⁰

A pánszláv sajtó minden alkalmat megragadott az Osztrák–Magyar Monarchia befeketítésére és lejáratására. Az osztrák–magyar közigazgatással és az általános hadkötelezettség bevezetésével szembeni elégedetlenség miatt kitört hercegovinai és dalmáciai felkelés 1881–1882-ben kiváló lehetőséget nyújtott számukra, hogy az egész balkáni problémakört ismét közbeszéd tárgyává tegyék. De a pánszláv sajtó nem elégedett meg az állandó kritikával: egy Ausztria–Magyarország elleni háborúra próbálta felüzelní Oroszországot.¹¹

Időközben a Szláv Jótékonyági Egyesület kiterjesztette tevékenységét, és Nyikolaj Ignatyev gróf – 1881. május 1-jétől belügyminiszter – szóval és tettel támogatta őket. Ignatyev befolyásos állását igyekezett a Monarchia ellen felhasználni. Ez a szerep nem volt idegen tőle, hiszen már konstantinápolyi nagykövetségként is hasonló irányban tevékenykedett. Az egyesület tekintélyes összegekkel támogatta a hercegovinai és dalmáciai felkelőket. Befolyásos katonákat és politikusokat választottak be a vezető testületbe. Jelentős összegeket küldtek Bulgáriába, Szerbiába és Montenegróba, hogy a Bosznia-Hercegovinában és Dalmáciában működő agitátorok munkáját segítsék, és önkénteseket fegyverezzenek fel. A Balkán különböző országaiban fedőszervezeteket hoztak létre, hogy a pénzt könnyebben át tudják utalni. Bár az akciót titokban tartották, a kivitelezés mégis olyan nyilvánvaló volt, hogy alig akadt ember a Balkánon, aki ne tudott volna ezekről a „titkos” pénzügyi manőverekről.¹²

A legkeményebb hangot Mihail Dimitrijevic Szkobelev tábornok ütötte meg. Szkobelev az 1877-es orosz–török háborúban szerzett hírnevet magának. Szeptember 3-án rohammal bevette Lovecs városát, a Plevna elleni támadásnál a bal szárnyat vezényelte, és szeptember 11-én súlyos veszteségek árán több sáncot is elfoglalt, amelyeket azonban másnap kénytelen volt feladni. Elhúzódo ostrom kezdődött, míg végül Szkobelev egy hadosztállyal december 10-én elfoglalta a várost, miután az ostromban kimerült védők megadták magukat. Oroszországban nemzeti hősként ünnepelték. A további balkáni előrenyomulásnál, a Sipka-szorost védő török hadsereg foglyul ejtésénél és Edirne bevételénél is kitüntette magát. 1878-ban a megszálló hadsereg 4. hadtestének parancsnokává nevezték ki, majd augusztus 30-án II. Sándor cár főhadsegédje lett.¹³

10 *Theodor von Sosnosky*: Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866. II. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart–Berlin, 1914. 67.

11 ÖStA HHStA MdÄ PA Oroszország (X.), 84. doboz. Jelentés Szentpétervárról. 1882. január 10.

12 ÖStA HHStA MdÄ PA X. 84. doboz. Jelentés Szentpétervárról. 1882. február 20.

13 *Ernst R. von Rutkowski*: General Skobelev, die Krise des Jahres 1882 und die Anfänge der militärischen Vereinbarungen zwischen Österreich-Ungarn und Deutschland. Ostdeutsche Wissenschaft 10. (1963) 81–90.

E tisztségében Szkobelew a pánszláv háborús párt egyik hangadójaként igyekezett kamatoztatni a török háborúban szerzett népszerűségét. A pánszlávok úgy érezték, III. Sándor trónra lépésével eljött az ő idejük, és egyre hangosabban követelték az Osztrák–Magyar Monarchia elleni erélyes fellépést. Ügyüknek megnyerték a híres tábornokot, és a törökök legyőzője a hivatalosan baráti viszony ellenére úton-útfélen hangoztatta egy Monarchia elleni háború szükségességét. Szerb diákok meghívására például 1882. február 16-án beszédet mondott a párizsi egyetemen. Ebben a minden eddiginél harciasabb beszédében a szlávok és a franciák összefogását szorgalmazta Németország ellen. A háborús kedvű tábornok elkerülhetetlennek tartotta a döntő összecsapást Németországgal, amit a franciákkal szövetségben képzelt megvívni. A németek az igazi ellenségeink – ez volt beszédének valódi értelme.¹⁴ Szkobelew beszédei mély hatást gyakoroltak nemcsak a Monarchiában, hanem Németországban is. Egyes berlini körökben foglalkozni kezdtek a preventív háború gondolatával. A stuttgarti osztrák–magyar követ 1882. február 20-án ezt a táviratot küldte a bécsi külügyminisztériumnak: „A porosz főparancsnokságon felháborodás Szkobelew beszédén. Valószínűnek tartják a háborút. Ebben az esetben francia betörés Svájc felől.”¹⁵

Ilyen légkör fogadta Burián Istvánt, amikor 1882. március 31-én Moszkvába érkezett. Hercegovinában és Dalmáciában még tart a felkelés leverése, a cs.-kir. csapatok nyerésre állnak, de a hadműveletek még eltarthatnak egy darabig. Montenegró és Oroszország kiszámíthatatlan magatartása miatt azonban sietni kell. A cári birodalomban hónapok óta tart a sajtóhadjárat a Monarchia ellen, a legenyhébb követelés egy nemzetközi konferencia összehívása, amely újrarendezné a vitás kérdéseket a Balkánon. A vérmesebbek háborúra tüzelik az országot, amit a pánszlávok francia szövetségben akarnak megvívni. Ahogy tekintélyes támogatójuk, a nemzeti hős Szkobelew tábornok hirdeti, ez lesz a szlávok végső leszámolósa a germánokkal. Az új cárt gyengekezűnek és befolyásolhatónak tartják, és mindent elkövetnek, hogy elképzeléseiknek megnyerjék. A német vezérkarban preventív háborút fontolgtak Oroszország ellen.

Nem véletlen, hogy az új moszkvai főkonzul kezdettől fogva kiemelt figyelmet fordított a pánszlávokra mint az Osztrák–Magyar Monarchia első számú oroszországi ellenségeire, bár jelentéseiben a „pánszláv” kifejezés egyszer sem szerepelt, helyette általában „konzervatívokról” vagy „szlavofilekről” írt. Politikusaik tevékenységéről rendszeresen beszámolt a bécsi külügyminisztériumnak, lapjait, írásait mindig olvasta, és ezekből gyakran idézett moszkvai helyzetjelentéseiben. Nem egyszer egész cikkek fordítását is megküldte.

Várakozásaik ellenére III. Sándor csalódást okozott a pánszlávoknak. Legnagyobb bosszúságukra egyáltalán nem mutatott hajlandóságot politikai kívánságaik teljesítésére, és nem hagyta belelovalni magát egy Németország és Ausztria–Magyarország elleni háborúba. Nehézkes óvatossága és hűvös természete ösztönösen idegenkedett a kalandor megoldásoktól, de a józan megfontolás is kizárta Orosz-

14 Jelentés Párizsból. 1882. február 18. Idézi: *Samonsky, N.*: i. m. (6. jz.) 18.

15 ÖStA HHStA MdÄ PA Württemberg (VI.), 38. doboz. Távirat Stuttgartból. 1882. február 20.

ország részvételét egy európai háborúban. Az új cár már majdnem egy éve volt uralmon, de koronázását újra és újra el kellett halasztani a terrorveszély miatt. A politikai és társadalmi ellentétek, a gazdasági bajok és a merényletektől való félelem következtében állandósult a feszültség az országban: az általános bizonytalanság mellett, labilis háttérrel nem lehetett háborút kezdeni. A cár erősen konzervatív beállítottsága is inkább a békének és a megegyezésnek kedvezett, egy franciákkal kötendő németellenes szövetség ekkor még elképzelhetetlen volt számára. Ez majd csak az 1890-es évek elején kerül napirendre, de már egy egészen megváltozott nemzetközi környezetben.¹⁶

A cár az orosz hadsereg minden tisztjét eltiltotta politikai beszédek tartásától, Szkobelev tábornoknak pedig megparancsolta, hogy haladéktalanul térjen vissza Oroszországba. A háborús kedvű tábornokot magához kérte, és egy audiencián személyesen is megismételte politikai beszédekre vonatkozó tilalmát. Az állam biztonságát növelő intézkedéssorozat részeként megszigorították a cenzúrát, így a sajtó is fokozottabb ellenőrzés alá került. Az idős Alekszandr Gorcsakov külügyminiszter, miután II. Sándor halálával minden befolyását elveszítette, 1881 májusában megünnepelte ötvenéves szolgálati jubileumát, majd a birodalmi kancellári cím megtartása mellett 1882. április 3-án távozott a külügyminisztérium éléről. A kérdés az volt, hogy Ignatyev vagy Gorcsakov addigi helyettese, Nyikolaj Giers lesz-e az utód. Az ország és egész Európa jövője szempontjából fontos kérdésben a cár április 9-én Giers mellett döntött. Ez a személyi döntés a pánszlávok újabb veresége volt, egyúttal hozzájárult Oroszország és a Monarchia kapcsolatainak rendezéséhez, amire Bécsben is megvolt a készség. Giers a diplomácia jó ismerője volt. Pontosan tudta, hogy egy offenzív külpolitikának előfeltétele a belső nyugalom és béke, ami Oroszországról ebben az időben egyáltalán nem volt elmondható, ezért a továbbiakban a szomszédos országokkal való baráti kapcsolatok ápolására korlátozta az orosz külpolitika célkitűzéseit.¹⁷

1882 nyarán újabb veszteség érte a pánszlávokat. Szkobelev tábornokot július 7-én holtan találták egy moszkvai bordélyházban. Erről az eseményről már Burián István is beszámolt, július 8-án írott jelentésében a pánszlávokra nézve komoly veszteségként értékelve a plevnai hős váratlan halálát.¹⁸

Személyi változások az orosz belpolitikában

A másik esemény, amely szintén jelentős befolyással volt az orosz belpolitikára, Nyikolaj Ignatyev lemondása volt a belügyminiszteri tisztségről. Ignatyev a nihilista merényletek után nagy erővel próbálta megszilárdítani az államhatalmat, a rendőrség hatáskörét kiterjesztő intézkedései azonban általános elégedetlenség-

16 *Samonsky, N.*: i. m. (6. jz.) 19–20.

17 *Arthur Kleinschmidt*: *Drei Jahrhunderte russischer Geschichte*. Råde, Berlin, 1898. 481–486.

18 ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 242. doboz, Moszkva. Burián jelentése Kálnokynak. Moszkva, 1882. július 8.

get szültek. Ignatyev pozíciója tovább gyengült, amikor nemsokára egy szlavofil körökben kirobbant vita középpontjában találta magát. A belügyminiszter ugyanis 1882 májusában megpróbálta rávenni a cárt a zemszkij szobor összehívására, amely a 17. század orosz parlamentje volt, kizárólag az aktuálisan megvitatandó kérdésben érintett rétegek képviselőiből állt és csak tanácsadói jogkörrel rendelkezett, így döntései a végrehajtó hatalmat semmire sem kötelezték. Az ötlet nem tőle származott, mivel Akszakov, mint a moszkvai Szláv Jótékonyági Egyesület elnöke, már januárban felszólította a kormányt a zemszkij szobor összehívására. A javaslat annak ellenére megosztotta a szlavofileket, hogy a szoborra általában úgy tekintettek, mint ami alkalmas arra, hogy kifejezze a cár és alattvalói egységét. Annak ellenére, hogy a Nagy Péter által megszüntetett moszkvai patriarchátus helyett az orosz ortodox egyházat felügyelő Szent Szinódus főgondnoka és Katkov jó barátja, Konsztyin Pobedonoszcev a *Moszkovszkije Vedomosztyi*-ban nem tartotta időszerűnek a szobor összehívását, Ignatyev mégis hozzálátott egy ilyen javaslat kidolgozásához. Ennek értelmében az igen korlátozott hatáskörű parlament Moszkvában ülne össze, és az állami szervek és a különböző társadalmi rétegek 2000 kinevezett és választott képviselőjéből állna. A testület kizárólag egy kérdést vitatna meg, mégpedig azt, hogyan lehetne az oroszokat leszoktatni az iszákosságról. Egyetlen felszólaló sem térhetne el ettől a témától, és erre a cár által kinevezendő elnöknek szigorúan ügyelnie kell. Pobedonoszcev az „alkoholistaparlamentet” legalább olyan nevetségesnek, mint veszélyesnek tartotta, mert a zemszkij szobor összehívását akár egy alkotmány bevezetéseként is lehetett volna értelmezni, és erről a cárt is sikerült meggyőznie. Ez a vereség arra készítette Ignatyevet, hogy megváljon tisztségétől.¹⁹

A belügyminiszter időközben Mihail Katkov támogatását is elveszítette, és nemcsak a zemszkij szobor ügyében, hanem a rendkívül súlyos zsidópogromok miatt is, amelyek II. Sándor meggyilkolása után kezdődtek több orosz városban. Katkov véleménye szerint a belügyminiszter a pogromokat tétlenül szemlélte, és nem tett semmit a megakadályozásukra. Végül Ignatyev május 30-án betegségére hivatkozva benyújtotta lemondását. 1888-tól a Szláv Jótékonyági Egyesület elnöki tisztségét töltötte be, de a cár környezetéből és a politika döntéshozó köreiből végleg kiszorult. Helyét mások vették át: az új belügyminiszter, Dimitrij Tolsztoj gróf, Konsztyin Pobedonoszcev és Mihail Katkov. Ők hárman az új korszak legbefolyásosabb személyiségei.²⁰

Dimitrij Andrejevics Tolsztoj gróf karrierje II. Sándor alatt kezdődött. 1865 és 1880 között a Szent Szinódus főgondnoka volt, majd 1866-ban a cár közoktatási miniszterré nevezte ki. 1882-től egészen 1889-ben bekövetkezett haláláig a bel-

19 *Szvák Gyula*: A moszkvai Oroszország története. Magyar Russzisztikai Intézet, Bp., 1997. 81–85., 123–126.; *Samonsky, N.*: i. m. (6. jz.) 23–24.

20 *Hugh Seton-Watson*: The Russian Empire 1801–1917. Clarendon, Oxford, 1967. 465–466.; *Kleinschmidt, A.*: i. m. (17. jz.) 486.

ügyminiszteri tisztséget töltötte be, és konzervatív miniszterként szilárd támasza volt a III. Sándor nevével fémjelzett konzervatív, reformellenes politikának.²¹

Az 1880-as évek másik befolyásos politikusa Konsztantyin Petrovics Pobedonoszcev volt. Pobedonoszcev 1860-tól a Lomonoszov Egyetem jogprofesszoraként tevékenykedett. 1865-től Sándor cárevics, a későbbi III. Sándor nevelője volt, kettőjük szoros kapcsolata – és Pobedonoszcev befolyása – egészen a cár 1894-ben bekövetkezett haláláig megmaradt. (Később ő lett II. Miklós nevelője is.) 1880-ban a Szent Szinódus főgondnoka, vagyis az orosz ortodox egyház tényleges vezetője lett. III. Sándor alatt elsősorban ő volt felelős a konzervatív fordulatért, amely aztán az egész korszak jellemzője maradt. Az ő javaslatára nevezte ki a cár Nyikolaj Ignatyevet belügyminiszternek. Mint az orosz konzervativizmus legfontosabb képviselője és a korszak egyik erős embere, Pobedonoszcev szürke emenciásként irányította a háttérből a cári politikát.²²

Burián István 1882. június 26-i jelentésében számolt be Ignatyev lemondásának moszkvai visszhangjáról. A belügyminiszter lemondásának híre a helyi üzleti világban nagy meglepetést keltett, írta Burián, bár az eseményt részben itt, Moszkvában készítették elő. A tőzsdei árfolyamok hektikus ingadozással reagáltak a lemondás hírére, amit a legújabb zsidóellenes pogromokról szóló hírek tovább tetéztek. Máskülönbön felettébb közömbösen fogadták a moszkvaiak a belügyminiszter lemondását: „Olyan előérzet uralkodik itt, hogy Ignatyev gróf lemondása csak Oroszország külkapcsolatai szempontjából bír valamelyes jelentőséggel, anélkül, hogy a kedélyeket nyomasztó belső kérdések megoldásához közelebb vinne.” Ennek oka az, hogy „Ignatyev gróf nem egy gondolat vagy program zászlóvivője volt, hanem közönséges opportunistának számított. Ameddig az ugyanolyan program nélküli, de befolyásos opportunistá Katkovval tartott, addig ura volt a helyzetnek.” Amikor viszont ókonzervatív nézeteket tett magáévá, kicsúszott a lába alól a talaj, és „meg kellett tapasztalnia, hogy Katkov erősebb nála”. Burián úgy látta, hogy Katkov mozgatja a háttérből a szálakat, aki az eseményről írott vezércikkében Ignatyevnek „mielőbbi gyógyulást kívánt azon betegségből, amely megfosztja a hazát értékes szolgálataitól”. Ezzel együtt üdvözölte Ignatyev utódját, Dimitrij Tolsztojt, akit Burián egyértelműen az ő emberének tartott: „Egyidejűleg Katkov üdvözölte a nagy Tolsztojt, és Tolsztojban tulajdonképpen saját magát, mint a helyzet urát.”²³

Bár Tolsztoj magáénak tudhatta Katkov támogatását, mégsem örvendett osztatlan népszerűségnek a konzervatívok körében. Ivan Akszakov a *Ruszban* mély sajnálattal vette tudomásul Ignatyev lemondását. Burián írja: „Számára most Ignatyev az orosz államférfi tökéletes típusa, akinek egyformán érdeme, hogy mint igaz nemzeti politikus az orosz nép körében népszerű, míg az Oroszországot nem kedvelő külföld

21 *Nicholas Riasanovsky: A History of Russia.* Oxford UP, New York–Oxford, 1993. 380., 391–393., 436–438.; *Seton-Watson, H.:* i. m. (20. jz.) 379–383.

22 *Robert Byrnes: Pobedonostsev. His Life and Thought.* Indiana UP, Bloomington (Ind.), 1968. 139–164.

23 ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 242. doboz, Moszkva. Burián jelentése Kálnokynak. Moszkva, 1882. június 26.

szemében utálatos volt.” Az új belügyminiszterről Akszakov rendkívül visszafogottan nyilatkozott. Tolsztoj miniszterségéhez különben senki sem ííz komolyabb véleményeket. És ez már Burián saját véleménye: „Ő az egyik legnépszerűtlenebb ember Oroszországban, és sokan egyenesen utálják őt.”²⁴

Orosz belpolitika az 1880-as években

Burián István 1883. január 14-i helyzetjelentésében részletesen elemezte az orosz belpolitikai viszonyokat. Katkovot ekkor már személyesen ismerte, véleményét a moszkvai lapszerkesztőről így osztotta meg barátjával, Thallóczy Lajossal, a bécsi közös pénzügyminisztérium osztályfőnökével: „Katkovval azóta megismerkedtem. Elo[kvencia] – semmi, tehetség közepszerű.”²⁵ Akszakovval csak később sikerült megismerkednie, véleménye mégis hamar kialakult a *Rusz* szerkesztőjéről, és bár első találkozásukat több is követte, ez a vélemény a későbbiekben nemigen változott. Burián István Akszakovot és Katkovot nem tartotta igazán jelentős személyiségeknek. Mindkettőjüket olyan opportunistáknak tartotta, akik bármikor készek félretenni nézeteiket, hogy a közvélemény hangulati hullámzásait meglovagolva növeljék népszerűségüket és befolyásukat. Oroszország belső problémáinak megoldására ugyanúgy nincs konkrét programjuk, mint bárki másnak az országban. III. Sándor trónra lépésével konzervatív fordulat következett be az orosz politikában, az új kormány a belügyekben erősen konzervatív, a nemzetiségekkel szemben pedig oroszosító, szlavofil irányultságú politikát folytat, ugyanakkor mégsem tette magáévá a pánszlávok radikális, a balkáni és kelet-közép-európai status quo megváltoztatására irányuló külpolitikai elképzeléseit. Ezzel a két moszkvai lapszerkesztő befolyása a külpolitikára csökkent, viszont Tolsztoj belügyminiszteri kinevezésében Burián egyértelműen Katkov kezét vélte felfedezni. Egyes szentpétervári személyi döntésekre tehát továbbra is befolyással tudtak lenni, ezzel együtt valós befolyásukat rendkívül nehéz volt megítélni, hiszen lapjaik példányszáma a korabeli európai mércével mérve igen alacsony volt, és a cenzúra az ő lapjaikat is érintette. Ráadásul Akszakov és Katkov sem volt minden kérdésben azonos véleményen: jó példa erre Tolsztoj kinevezése. Moszkvában azonban továbbra is megkerülhetetlen politikai tényezőnek számítottak annak ellenére, hogy Akszakov lapja 1883-tól kezdve már csak kéthetente jelent meg.²⁶

Ahhoz azonban nem férhetett kétség – és ezt Burián is világosan látta –, hogy Oroszországban Szentpétervár számított a liberalizmus központjának, míg Moszkva a konzervatív eszmék fellegvára volt. Akszakov lapjának, a *Rusznak* 1883 elején alig volt 1000 előfizetője – ez a szám az első megjelenés évében még 3000 volt

24 Uo.

25 Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár (= OSZKK), Fond XI/166. Burián István levele Thallóczy Lajoshoz. Moszkva, 1882. november 10.

26 ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 242. doboz, Moszkva. Burián jelentése Kálnokynak. Moszkva, 1883. január 14.

–, míg Katkov lapja, a *Moszkovszkije Vedomosztyi* 3000 előfizetővel rendelkezett. Ezzel szemben a liberálisok első számú moszkvai szócsove, a *Russzkij Kurier* 14 000 példányban került az olvasók kezébe. „Tévedés lenne azonban – írja Burián – ezeket a számokat úgy értékelni, mint amelyek a két nagy oroszországi szellemi áramlat számszerű erőviszonyait tükrözik, mert számos konzervatívnak alapelve az, hogy olyan kevés újságot olvas, amennyit csak lehet.” Mégis, a liberális lap széles olvasottsága arra utal, hogy Moszkva sem számít már osztatlan, egységes tábornak, és hogy a konzervatívok hatalmának a szentpétervári kormányváltással bekövetkezett növekedését Moszkvában némi veszteség ellensúlyozta.²⁷

Burián az ország általános állapotairól szólva megjegyezte: mindenki érzi az uralkodó állapotok tarthatatlanságát, ennek ellenére meglepő, milyen ritkán bukkannak elő hasznos, újító gondolatok – nem is szólva átfogó reformprogramról – a napisajtóban, a folyóirat-irodalomban, magánbeszélgetésekben vagy a forradalmárok titkos összejövetelein. Mindez különösen igaz Moszkvára, amely eddig a haladás legfőbb akadálya volt. Ennek a moszkvai irányzatnak első számú képviselője Ivan Akszakov, aki előszeretettel kárhoztatja a Nagy Péter nevével fémjelzett egész korszakot, és szüntelenül Oroszország történelmi alapjaira hivatkozik, de „hogyan lehetne erre az alapra a jelen század megváltozott viszonyainak is megfelelő épületet emelni, vagyis a reformok égető szükséglete miként enyhíthető, arra a moszkvai ókonzervatívoktól hiába várna az ember felvilágosítást”.²⁸

Habár Tolsztoj gróf neve összekapcsolódott néhány múltbeli reformmal, és van némi ellentéte Katkovval és Pobedonoszcevvvel, mégsem észlelhetők olyan jelek, amelyek népszerűségének növekedésére utalnának. „Rideg és gögös, és eszméitől az emberek nem lesznek okosabbak. Először semmit sem vártak tőle, de ma már az a hiedelem járja, hogy megfeszített erővel nagy célokon dolgozik, így mindenki feszülten várja az eredményt.” Befolyásának valós mértékéről azonban nem lehet tiszta képet alkotni. Moszkvában biztosra veszik, hogy sajtóügyekben az új törvény ellenére enyhébb gyakorlatnak akar teret engedni. A szentpétervári liberális *Golosz* megrendszabályozása és a *Russzkij Kurier* átmeneti felfüggesztése azonban azt mutatta, hogy ez nemigen sikerült neki.²⁹

Burián az orosz belpolitika szövevényes viszonyait elemezve a liberálisok valószínű befolyásáról még nehezebben tudott képet alkotni. Ehhez a parlament és a pártok hiánya legalább annyira hozzájárult, mint a fejletlen sajtóviszonyok és a cenzúra, ami elsősorban az ő lapjaikat sújtotta. A forradalmárokat elutasítják, mert iszonyodnak az eszközeiktől, és világosan elhatárolódtak tőlük, amikor a konzervatívok elkezdték egy kalap alá venni őket a nihilistákkal. Az államigazgatásban viszont számos hívjuk van: „Ott valóságos divat liberálisnak lenni, körülbelül úgy, ahogy Franciaországban a forradalom előtt divat volt felvilágosultnak lenni. Amikor azonban a bürokrácia visszaéléseiről van szó, ismét visszaválsz csinovnyikká. A liberálisok az udvari körök szemében gyanúsak. A liberálisok elégedet-

27 Uo.

28 Uo.

29 Uo.

lenek és alkotmányos intézményeket akarnak nyugat-európai mintára. De a »hogyannal« kapcsolatban teljes a zavar, és az ember hasztalan keresne erre vonatkozó programot.” Burián szerint ennek legfőbb oka az, hogy képtelenek egyezsége-re jutni. Viszont „minden engedmény a szabad gondolatnak és szabad szónak, bármilyen céllal történjék is, a liberális tábort erősíti, és cselekvőképesebbé teszi”. A konzervatívokkal nem az ország helyzetének megítélésében van vitájuk, hanem a változások irányában.³⁰

A liberálisok az Osztrák–Magyar Monarchia számára a külpolitika szempontjából fontosak, mivel „az egyetlen olyan részét képezik az orosz társadalomnak, amely a külpolitikai kérdésekről józanul gondolkodik, és már számszerűen is elég erős ahhoz, hogy a szélsőséges irányzatokkal szemben ellensúlyként jöhessen számításba. A liberálisok azt a nézetet képviselik, hogy Oroszországnak minden erejét a belső reorganizációra kell fordítania, és tartózkodnia kell az eddig kifelé folytatott Don Quijote politikától.” A liberálisok azok, akiknek van bátorságuk fellépni a lengyelek jogaiért vagy a németellenességgel és a Szkobelev-kultusszal szemben, és az 1882. évi válság idején ők voltak az egyetlenek, akik az Ausztria–Magyarországhoz fűződő baráti viszony fontosságát hangsúlyozták. „A legjelentősebb liberális orgánusok, mint a *Russzkij Kurier* és különböző folyóiratok jól megírt tanulmányokban védelmezték Ausztria jogát, hogy megvédje magát a politikai üzemektől, bármely oldalról jöjjenek is.” Ha ezek a nézetek „ma még az események egészére nincsenek is döntő befolyással, még sincsenek hatás nélkül azon általános szemléletmódra nézve, mely nyár óta itt kétségkívül bekövetkezett”.³¹

Az oroszországi liberális irányzat más értelemben is akaratlanul a szövetségsévé vált az Osztrák–Magyar Monarchiának. Nem sokkal korábban Akszakov azzal vádolta Ausztria–Magyarországot, hogy kompromittálja Oroszországot a szlávok szemében. Burián szerint „ezzel a váddal találóbban illethette volna az orosz liberálisokat. A liberális eszmék minden egyes előrelépése Oroszországban a tetterő és cselekvőkészség csökkenését jelenti kifelé. Mióta az orosz akciópárt a szláv testvérek török iga alóli felszabadításának jelszavát ejtette, mivel tulajdonképpen már nincsenek is szlávok, akiket meg kéne szabadítani a török igtától, egy másik jelszó lépett előtérbe: Ausztria–Magyarország ugyanolyan nagy, csak még veszélyesebb ellensége a szlávoknak, mint Törökország. Területén belül elnyomja a szlávokat, és a szlávok Bosznia-Hercegovinában már megkezdett elnyomására törekszik az egész Balkán-félszigeten.” Hogy ez az új jelszó egyre inkább veszít hatásából, az Burián nézete szerint a liberálisok befolyásának is köszönhető, mivel Oroszország kezdi belátni, hogy „szláv politikája számára Ausztria–Magyarország nem elvi ellensége, hanem riválisa, és pedig egy ügyes és sikeres riválisa”. Ezért új politika kell, még hozzá minél előbb, mert „a rivális jó erőben halad előre a maga útján, és behozhatatlan előnyre tehet szert”.³²

30 Uo.

31 Uo.

32 Uo.

Liberális körökben Ausztria–Magyarország belső viszonyaival kapcsolatban általános volt a vélekedés, hogy „területén belül bölcs és mélyreható nemzetiségi politikát vezetett be, amely a Monarchiának egy új, rendíthetetlen alapot, minden nép elégedettségét fogja biztosítani”. E keretek között minden nemzet szabadon fejlődhet, így a szlávok is, és megőrizhetik saját nemzeti karakterüket, szemben „az oroszosító és nivelláló cári birodalommal”. A liberálisok szerint idővel a délszlávok is egyre inkább otthon érzik majd magukat a Monarchia keretei között, mivel megértik, hogy nem fenyegeti őket többé nemzeti létük elvesztése. „A liberálisok – így Burián – beletörődéssel fogadják a dolgok ilyen állását, és beszédeikben nyíltan elismerik, hogy Ausztria–Magyarország a maga fejlett kultúrájával a szlávok nemzeti sajátosságait nem veszélyezteti, és Oroszországnál alkalmasabb arra, hogy a Balkánon a civilizáció ügyét előbbre vigye.”³³

A konzervatívok külpolitikai irányváltása (1882–1883)

Az 1882. év végének figyelemreméltó történése volt az oroszországi közhangulat alapvető megváltozása külpolitikai kérdésekben. A változás Burián szerint valójában már az orosz–török háború óta megfigyelhető volt, de a döntő fordulat csak most, 1882 végén következett be. A dalmáciai és hercegovinai felkelés okozta diplomáciai feszültséget ekkor már csak múló epizódnak értékelte, és a pánszláv körök háborús propagandája sem tűnt már olyan veszélyesnek a szemében. „Csak a keleti politika zászlóvivői ragaszkodtak a régi entuziazmus fikciójához, és harci kiáltásaikkal elvonták a figyelmet a tömegek növekvő közönyösségéről – írta 1883. januári helyzetjelentésében. – Az elmúlt tavasszal és nyár elején Akszakov és Katkov még buzgón csörtették kardjukat. Ők és híveik azonban újra és újra kénytelenek voltak megtapasztalni, hogy a kedvező alkalom végleg elúszott.” Amikor a felkelés a megszállt területeken újabb általános diplomáciai válsággal fenyegetett, Akszakovék „a keleti kérdés újbóli napirendre kerülését remélték, és azt, hogy ismét feltámad a régi lelkesedés. Szkobelev halála azonban leghatásosabb fegyverüket ütötte ki a kezükből.” A tábornok halála nagy hatással volt a szlavofilekre, akik ettől kezdve elvesztették bátorságukat: „A Boszniában és Hercegovinában bekövetkezett eseményeket csakúgy, mint a legutóbbi delegációs ülés történéseit először nagy felháborodással, de hamarosan inkább beletörődéssel kommentálták, és az osztrák–német szövetség publicisztikai megtárgyalása óta teljes visszavonulót fűjtak.”³⁴

Burián néhány idézetet is közölt a moszkvai konzervatív sajtóból, amelyek ennek a fordulatnak utolsó állomásait jelzik. Ahhoz képest, hogy nem is olyan régen még Bosznia és Hercegovina várt annexióját a Monarchia és Oroszország közti casus bellinek tekintette, 1882. november 6-án így írt Katkov a *Moszkovszkije Vedomosztyiban*: „A jelenleg fennálló körülmények között Ausztria–Magyarország

33 Uo.

34 Uo.

számíthat arra, hogy senki sem fogja a berlini szerződés megsértése miatt felelőségre vonni, és senki sem fogja követelni Bosznia és Hercegovina visszaadását jogos birtokosának, vagyis Törökországnak.”³⁵

December 2-án ezt lehetett olvasni a *Moszkovszkije Vedomosztyiban*: „Joggal remélhetjük, hogy az új orosz külügyminiszter találkozása a német kancellárral előkészíti a talajt a két hatalom közötti megegyezésnek, ami mindkét részről kívánatos lenne. Az Oroszország és Németország között történelmileg kialakult kapcsolatok fenntartása érdekében nincs szükség sem különleges erőfeszítésekre, sem valamilyen 5 évre kötött szerződésre, hanem csupán egészséges értelemre és hazafiságra a vezető személyiségek részéről. Sem a közönség megtévesztésére szított hírlapi vita, sem rosszindulatú pártok machinációi nem zavarhatják a két hatalom kapcsolatait, amelyek valóságos érdekei mindenhol érintik, de sehol sem keresztezik egymást.”³⁶

Ezután az egyetlen cikk egy december 3-ai, amellyel Katkov beleszólt az osztrák–német szövetségről szóló vitába: „A kérdés, hogy létezik-e írott vagy íratlan szövetség Ausztria–Magyarország és Németország között, amivel mindkét ország sajtója oly sokat foglalkozott, Oroszország számára semmilyen jelentőséggel nem bír. Oroszországnak nem szükséges egy harmadikkal is szövetségben lennie, és nyugodtan rábízhatja a második vagy a harmadik szerepét Ausztria–Magyarországra a maga dualizmusával. Ha bebizonyosodik, hogy ez a híres szövetség Oroszország ellen irányul, hogyan lehetne akkor ő ebben a harmadik? Ha viszont a megállapodás Oroszország alapvető érdekeit nem érinti, milyen indítékból csatlakozott volna ez utóbbi a szövetséghez? Ha Oroszország pontosan tudja, hogy mit akar, akkor kapcsolatai baráttal és ellenséggel egyaránt megfelelően alakulnak. Oroszország érdekei most nem kívánnak mást, mint Oroszország ügyeit és tekintélyét erős, megfontolt és felelősségteljes kezekre bízni. Isten óvjon bennünket a jövőben is a könnyelműségtől úgy a politikában, mint minden más ügyben. A nemzeti politika nem meggondolatlan és kompromittáló nagyzolásból áll, hanem higadságból és a haza iránti kötelességeink őszinte felfogásából.”³⁷

Akszakov is a korábbinál jóval békésebb hírokat pengetett a Duna-kérdéssel kapcsolatban december 11-én megjelent cikkében, míg végül december 30-án megjelent Katkov nagy békepárti írása, amelyben egy Oroszország és Németország közötti háborút a „képtelenségek képtelenségének” nevezte. Csodálatát fejezte ki Bismarck kancellár iránt, Giers külügyminiszter pozícióját teljesen biztosnak nevezte, s végül cáfolta, hogy általános jelenség lenne a németellenesség Oroszországban.³⁸

„Az idézett helyek – zárta sorait Burián – alig érdemelnék figyelmet, ha nem állnának olyan feltűnő és szöges ellentétben a két hangadó konzervatív publicista korábbi megnyilatkozásaival.” Az általános politikai hangulat tehát alaposan megváltozott, és e fordulat hatása alól „az orosz történelmi küldetés e lánglelkű szónokai” sem tudták kivonni magukat, akik „immár az árral úsznak”. A nagy fordulatot, amely

35 Uo.

36 Uo.

37 Uo.

38 Uo.

az orosz külpolitikai gondolkodásban 1882 végére bekövetkezett, Burián egyetlen szóban foglalta össze: „kijózanodás”. Az a szlávság ügye iránt megnyilvánuló túlfűtött lelkesedés, amely 1876–1877-ben az egész művelt orosz társadalmat hatalmába kerítette, és amit maguk az orosz publicisták „szláv láznak” neveztek, Burián szerint végérvényesen elmúlt.³⁹ Az 1883. és az 1884. esztendő viszonylagos nyugalmat hozott a külpolitikában. Katkov 1884. januári, újévi cikkében elemezte az aktuális külpolitikai helyzetet, és kénytelen volt elismerni azt az önmérsékletet, amelyet Ausztria–Magyarország keleti politikájában tanúsít, és a békét biztosnak nevezte.⁴⁰

Az 1884. szeptember 15-e és 17-e között, az orosz-lengyelországi Skierniewicében tartott három császár találkozásának oroszországi visszhangja viszont jó példa arra, hogy ebben az időben Katkov inkább egyetértett a kormány külpolitikai irányvonalával, mint Akszakov, aki ismét a régi, harcias hangján szólalt meg, és ha áttételesen is, de komoly kritikával illette a hivatalos külpolitikai irányt. Szentpétervár legrégebb és egész Oroszország második legrégebb újságja, a német nyelvű *Sankt Petersburger Zeitung*, miután felidézte az elmúlt évek külpolitikai konfliktusait, elégedetten állapította meg, hogy nem is olyan régen még elkerülhetetlennek tűnt a háború Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia között, de a két nagyhatalom viszonyában azóta jelentős javulás történt. A szentpétervári lap az enyhülést a Monarchiában történt személycserékkel magyarázta, nevezetesen Gustav Kálnoky külügyminiszteri és Anton Wolkenstein szentpétervári nagyköveti kinevezésével, ami lehetővé tette az érdekek kölcsönös elismerésén alapuló együttműködést. Katkov is azon meggyőződésének adott hangot, hogy Oroszország és Ausztria–Magyarország együttműködése biztosítja a békét, ami mindkét hatalomnak egyformán érdeke.⁴¹

Burián István jelentései alapján úgy tűnik, hogy Moszkvában nem keltett különösebb visszhangot a skierniewicei találkozó, a moszkvai főkonzul csak egy rövidebb jelentésben foglalkozott a különben jelentős diplomáciai eseménnyel. A moszkvai lapok általában méltatták az uralkodók erőfeszítéseit a béke megőrzésére, ami nemcsak a három érintett hatalom, hanem egész Európa érdeke. Nem úgy Akszakov, aki ismét a régi hangon írt a *Ruszb*ban a Monarchia balkáni jelenlétéről és terveiről: „A béketeremtő gyakran rákényszerül, hogy kardot rántson, és időről időre véres ítéletet tartson azok felett, akiknek védelmezőjeként igyekszik feltűnni. Belefáradva ebbe az állapotba, Ausztria–Magyarország arra törekszik, hogy az okkupációt annexióvá változtassa. Hogyan lehet majd ezt az eseményt a status quo-ra alapozott megállapodással összhangba hozni?”⁴²

39 Uo.

40 Ez persze nem zárta ki azt, hogy Rudolf trónörökös és felesége boszniai látogatását és annak visszhangját vezércikkében minden eszközzel igyekezzen jelentéktelennek beállítani. ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 251. doboz, Moszkva. Burián távirata a minisztériumnak. Moszkva, 1884. január 13.; ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 251. doboz, Moszkva. Burián távirata a minisztériumnak. Moszkva, 1884. május 3.

41 *Samonsky, N.*: i. m. (6. jz.) 33–34.

42 ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 251. doboz, Moszkva. Burián jelentése Kálnokynak. Moszkva, 1884. szeptember 29.

Találkozó Ivan Akszakovval

Burián Istvánnak a Moszkvában töltött évek során többször is módja volt személyesen találkozni Ivan Akszakovval. Egyik emlékezetes találkozásukra 1883 nyarán került sor, amikor Buriánnak alkalma nyílt felkeresni őt Moszkva melletti nyaralójában és hosszabban elbeszélgetni vele. A látogatás során szerzett benyomásairól november 22-én küldött jelentést Bécsbe, amelyben elismerte: sohasem kereste kifejezetten Akszakov ismeretségét, hanem csak kihasználta egy kedvező alkalmat, és tulajdonképpen Akszakov volt az, aki rendkívül barátságosan meghívta őt magához nyári rezidenciájára. Buriánnak könnyű dolga volt, hogy minden lehetséges kérdéstről egészen kötetlenül hagyja őt beszélni, mivel „semmi sem jellemző rá kevésbé, mint a zárkózottság, és szemlátomást remekül szórakozott azon, hogy egy magyar mint az ősellenség képviselője előtt fejtheti ki nézeteit”.⁴³

„Törekedtem megismerni – írja Burián – gondolatainak mélységét és ítélőképességének mértékét, és igazi fanatikusnak találtam őt, aki szívélyes és őszinte, de képtelen a dolgokat magasabb nézőpontból szemlélni vagy megőrizni hidegvérét, ítélőképessége gyenge, nézetei egyoldalúak, és ennek következtében a legjobb szándék mellett is majdnem mindig igazságtalanok.” Ami politikai nézeteit illeti, a személyes találkozás Burián megítélése szerint nem sok újat hozott ahhoz képest, amit már korábban tudott róla. „Tanulságos volt azonban őt a maga igazi valójában, újságírói kertelés nélkül és mindenféle érzékenység iránti kímélet nélkül hallani beszélni.”⁴⁴

Nem kétséges – írta Burián –, hogy ha Akszakovon múlna, Oroszország nem várna holnapig, hanem még ma hadat üzenne az Osztrák–Magyar Monarchiának. De a legkevésbé sem abban a vakhitben, hogy az orosz fegyverek győzedelmeskedni fognak a szövetséges Ausztria–Magyarország és Németország impozáns katonai ereje felett. Ő ugyanis egy Oroszország számára szerencsétlen kimenetelű háborút jótékonynak tartana abból a szempontból, hogy Oroszország visszatérne eredeti küldetéséhez, amelyhez a berlini szerződés aláírásával hűtlenné vált. „Oroszország ugyanis ezzel olyan mély letargiába esett, hogy egy erős, csaknem iszonyú megrázkódtatásra lenne szüksége ahhoz, hogy új életre támadjon.”⁴⁵

Akszakov szerint Ausztria–Magyarország keleti előrenyomulásaért Németországot kétszeresen is felelősség terheli. Nemcsak a szokásos frázisról van szó, hogy Ausztria–Magyarország azért törekszik kelet felé, mert német vetélytársa kiszorította a Német Birodalomból, hanem a Monarchia keleti politikájában egy általános német „Drang nach Osten” kísértetét is felfedezni vélte. Akszakov felfogásában Ausztria–Magyarország csupán eszköz a németek kezében és előretolt bástyája a német terjeszkedésnek, a német áruk, telepések és szellemi tőke keleti térhódításának. Mindez szerinte veszélyt jelent a „keresztény keletre”, amely szláv és ortodox

43 ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 247. doboz, Moszkva. Burián jelentése Kálnokynak. Moszkva, 1883. november 22.

44 Uo.

45 Uo.

kell hogy maradjon. A német–osztrák politika célja azonban a kelet elnémetesítése és katolikus hitre térítése. „Magyarország pedig csupán egy vak és a szlávással fennálló ellentétei miatt nagyon hasznos eszköz a német politika kezében.”⁴⁶

A beszélgetés során Burián megállapíthatta, hogy Akszakov kész tényként kezeli Ausztria–Magyarország balkáni annexió terveit, és nem tud belenyugodni Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar megszállásába. Az okkupáció az, ami miatt a Monarchia politikája a leginkább elfogadhatatlan a számára. Hiába bizonygatja Ausztria–Magyarország keleti törekvéseinek békés, civilizatórikus jellegét, ő ezt mindaddig nem hiszi, amíg a megszállt területeket ki nem űrtik. „Oroszország felszabadítja a keresztény keletet, Ausztria pedig elorozza az önzetlen és nagy véráldozattal járó orosz győzelem gyümölcseit. Ez Akszakov sztereotip felfogása a mi keleti politikánkról, amit beszélgetésünk során heves indulattal fejtegetett. Ennek megfelelően Ausztria–Magyarország és Németország szolidaritását Akszakov úr egészen természetesnek találja.”⁴⁷

Ami az orosz keleti politika távolabbi céljait illeti, Akszakov továbbra is a szlavofilek régi tételeit hirdeti „némi opportunistá meg szorításokkal”. Így azt állítja, Oroszország a jövőben csak akkor tart igényt Konstantinápolyra, ha Törökország elkerülhetetlen összeomlása után nem adódna jobb megoldás. „Konstantinápolynak ismét görögnek, vagyis ortodoxnak kell lennie, és nem szabad Oroszország ellenségeinek kezébe kerülnie. Mivel a görögök erre nem alkalmasak, így nem marad más, mint a bolgárok vagy Oroszország.” Akszakov számára magától értetődő, hogy egy Ausztria–Magyarország elleni győztes háború után Oroszországnak kötelessége lenne a ruténeket, vagy, ahogy ő nevezi őket, a galíciai oroszokat a lengyel elnyomástól megszabadítani és a nagy anyanemzettel egyesíteni.⁴⁸ A hivatalos orosz külpolitikáról és általában a kormányról Akszakov véleménye igen lesújtó volt. Burián szerint, mivel a kormány nem az ő eszméi megvalósításán dolgozik, előszeretettel vádolja nemzeti kötelességei iránti hűtlenséggel. „Ez egyik kedvenc témája, amelyre gyakran visszatér, és amiért az orosz diplomáciát olyan jelzőkkel illeti, amelyeket inkább nem idéznék.”⁴⁹

Vendéglátója nézeteinek ismertetése után Burián felteszi a kérdést: igaz, hogy Akszakov és társai ma kisebbségben vannak Oroszországban, de nem fog-e ez a jövőben hirtelen megváltozni, ismerve az oroszok szenvedélyességét és természetük lobbanékonyosságát? Nem fog-e valamilyen esemény hatására ismét fellobbanni a régi lelkesedés? Erre Burián szerint csak a jövő adhat feleletet. Utal rá, hogy már 1883. január 14-i jelentésében részletesen foglalkozott az orosz liberálisokkal, elemelve helyzetüket és befolyásukat a cári birodalom külpolitikájára. Akkor úgy találta, hogy ha az események egészére nincsenek is döntő befolyással, számszerűen mégis elég erősek ahhoz, hogy ellensúlyt képezzenek a szélsőséges irányzatokkal szemben. Ezt a megállapítását most azzal egészítette ki, hogy „a szlavofil esz-

46 Uo.

47 Uo.

48 Uo.

49 Uo.

méknék az országban stabil ellensúlyuk van a liberális táborban. A liberalizmus mint általános tendencia még konkrét program nélkül, de gyors emelkedésben van Oroszországban.” Hogy milyen szerep jut majd nekik a birodalom belső viszonyainak rendbetételében, egyelőre még nem tudható. Annyi bizonyos, hogy a szlavofil külpolitika minden formáját elutasítják, és egyetértenek abban, hogy Oroszországnak kifelé elég saját tekintélyét védelmeznie, egyébként minden erejét belső problémái megoldására kell összpontosítania.⁵⁰

Végezetül Burián felvetette, hogy Bosznia-Hercegovina államjogi helyzetének végső rendezése valószínűleg döntő lesz a szlavofilizmus sorsára nézve. „Az emberek, akik ma egyáltalán még veszik a fáradságot, hogy Ausztria–Magyarország keleti politikája ellen szónokoljanak, rendszerint Boszniát választják támadási célpontnak, és mivel az okkupáció valaha egész Európa jóváhagyásával történt – beleértve Oroszországot is –, így a megszállt tartományok bizonyossággal várt annexióját tekintik olyan pillanatnak, amikor Oroszország kénytelen lesz hadat üzenni, hacsak nem akarja a szlávság körében élvezett kiváltságos helyzetét egyszer és mindenkorra elveszíteni. Talán ez lesz az utolsó próbája életképességüknek. Mert ha a dolgok történelmi fejlődését lemondón tudomásul veszik, vagy ha a szlavofilizmus varázsa nem tudja visszanyerni erejét befelé és kifelé, valószínűleg örökre lekerül a politika porondjáról.”⁵¹

A bolgár válság és oroszországi visszhangja

1885. szeptember 17-én felkelés tört ki a berlini kongresszus által oszmán fennhatóság alatt, autonóm bolgár tartományként létrehozott Kelet-Rumélia fővárosában, Plovdivban, és az ideiglenes kormány másnap kimondta a két bolgár állam egyesülését. Szeptember 21-én bolgár csapatok vonultak be a tartomány fővárosába, és Battenberg Sándor az egyesült Bulgária fejedelmének nyilvánította magát. A kompenzációra vágyó és a balkáni vetélytárs megerősödése miatt elégedetlen Szerbia elsősorban Vidin megszerzésének céljával november 14-én megtámadta Bulgáriát, de gyors veresége után (Slivnica, november 17–19.) csak a hadműveletek leállítására felszólító, november 28-i osztrák ultimátum mentette meg a teljes vereségtől. Az 1886. március 3-án aláírt bukaresti béke a két ország között a status quót állította helyre. Az 1885. november 5-én összeülő konstantinápolyi nagykövetségi konferencián a három császár szövetsége elítélte a „felforgató” Bulgáriát, és a bolgár status quo helyreállítását követelte. A határozatnak azonban nem tudtak érvényt szerezni, így brit közvetítésre a szultán végül Battenberg Sándort nevezte ki a Bulgáriával egyesült Kelet-Rumélia kormányzójává, perszonálunió formájában elismerve a befejezett ténnyt.⁵²

50 Uo.

51 Uo.

52 *Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. História–MTA TTI, Bp., 1997. (História Könyvtár. Monográfiák) 190.*

A viharos balkáni eseményeket Oroszországban meglepő nyugalommal fogadták, a kibontakozó bolgár válság Moszkvában eleinte alig keltett visszhangot. 1885. november elején, másfél hónappal a plovdivi felkelés után így írt Burián Thallóczy Lajosnak: „A politikai események itt nem nagy érdeklődést keltenek, s talán egész Moszkvában csak két embert tartanak izgatottságban: Akszakovot és engem.”⁵³ Az orosz közvélemény csak lassan kezdett ráébredni a bulgáriai események jelentőségére. December elején Burián már a közhangulat megváltozásáról tudott beszámolni: „Itt lassan éldegélünk. Nekem fejem, mint elképzelheted, egészen a Balkán-félszigeten van, s ami most itt érdekel, szintén csak visszhangja az ottani eseményeknek. Lomhák itt a kedélyek, de most már mégis kezdenek egy kicsit forni. Akszakovéknál pedig éppen oly heves a hangulat, hogy én oda sem merek már menni.”⁵⁴

A moszkvai főkonzul 1886. január 27-i jelentésében adott átfogó képet a bolgár események oroszországi visszhangjáról: „A hangulat Oroszországban az új esztendő elején még mindig nyugodtnak mutatkozik, annyira nyugodtnak, amennyire egyáltalán lehetséges egy olyan pillanatban, amikor Oroszország befolyása a Balkán-félszigeten borotvaélen táncol, és a helyzet napról napra változik.” A sajtó és a közvélemény Oroszország „valós érdekeit” taglalja. De hogy ennek az „érdekpolitikának” valamilyen konkrét iránya lenne, az egyelőre még nem ismerhető fel, hacsak nem tekinthető politikának az az állandó törekvés a kormány részéről, hogy „az események menetét, ameddig lehetséges, feltartóztassák a nélkül, hogy aktívan beavatkoznának”.⁵⁵

Ezt a nemzeti érzésektől mentes, száraz „érdekpolitikát” Akszakov előszere-tettel kárhoztatta ötlettelensége és passzivitása miatt. Így írt a *Rusz* 1885. december 14-i számában: „Nincs szórakoztatóbb annál, mint amikor éleslátó politikusaink fennen hangoztatják, hogy Oroszországnak csak a Boszporuszra és a Dardanellákra, vagyis a Fekete-tengerről való szabad kijárára van szüksége. Semmi többre! Ezzel a nézettel szegyenünkre gyakran találkozunk az orosz, nevezetesen a szentpétervári sajtóban. Pedig ha Oroszország bármilyen módon kizorul Bulgáriából, ezzel elkerülhetetlenül átengedi azt az »osztrák« érdekszférának politikai és kulturális értelemben! Nincs olyan diplomáciai kombináció, amely akkor Bulgáriát vagy minket meg tudna menteni. Akkor aztán adieu Dardanellák! Adieu Boszporusz! És ha ezekről lemondunk, akkor lemondhatunk a Fekete-tengerről is, és egy harmadrangú hatalom szintjére süllyedünk.”⁵⁶

Burián is úgy látta, hogy Oroszországban nemcsak a pánszlávokban él a vágy a tengerszorosok iránt, hanem a nép széles rétegeiben is. És Bulgária jelentősége Oroszország számára csak a tengerszorosokkal együtt érthető meg teljes egészében. Oroszország számára Konstantinápoly sohasem pusztán stratégiai jelentőségű

53 OSZKK Fond XI/166. Burián István levele Thallóczy Lajoshoz. Moszkva, 1885. november 4.

54 OSZKK Fond XI/166. Burián István levele Thallóczy Lajoshoz. Moszkva, 1885. december 7.

55 ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 259. doboz, Moszkva. Burián jelentése Kálnokynak. Moszkva, 1886. január 15/27.

56 Uo.

város volt két kontinens határán, hanem egyházuk és birodalmuk igazi központja, „a ragyogó cél, melynek eléréseért minden hadjáratot valóságos keresztes hadjáratnak tekintettek”. Az orosz keleti politikának a 18. század óta ez a hagyományos iránya, amellyel egy száraz érdekpolitikának is számolnia kell. Egy évszázadon át Konstantinápoly eszméje volt az orosz keleti politika ösztönző ereje, viszont az újabb válság a Balkánon Oroszország számára túl gyorsan jött, és a cári birodalom nincs abban a helyzetben, hogy az eseményekkel szembemenjen. Ezért fennáll a veszélye annak, hogy az események átszáguldanak felette, a helyzet kezelhetetlenné válik, és érdekeit veszélyeztetve látja. Akkor bármilyen kiszámíthatatlan lépés elképzelhető. De Oroszország számára a kulcskérdés, nevezetesen Konstantinápoly, bár továbbra is élénken foglalkoztatja az oroszokat, nem oldódott meg, és rövid távon nem is várható megoldás.⁵⁷

1886. február 18-án váratlanul meghalt Ivan Akszakov. Burián március 13-i jelentésében számolt be feletteseinek a moszkvai politikus haláláról, amellyel a pánszláv mozgalmat nézete szerint rendkívül súlyos csapás érte. Burián úgy ítélte meg, hogy a két befolyásos moszkvai pánszláv politikus és lapszerkesztő, Akszakov és Katkov közül a kormányhoz kevésbé lojális, ellenzéki kritikára inkább hajlamos Akszakov halálával a pánszláv mozgalom legaktívabb vezéregyéniségét veszítette el, és sohasem lesz már az, ami az 1870-es években és az 1880-as évtized első felében volt. A mozgalom kétségkívül veszít erejéből, és Akszakov halála csak sietteti a hanyatlás folyamatát.⁵⁸ Burián jóslata később beigazolódott, bár akkor, 1886 márciusában még nem tudhatta, hogy egy év múlva Katkov élete is véget ér. Magánvéleményét Akszakov haláláról Thallóczyval is megosztotta: „Mit szólsz a mi öreg Akszakovunk halálához? Isten úgyse megsajnáltam. Olyan derék, becsületes ellenségünk soha nem lesz. Olyan ember, aki komolyan elhitt mindent, amit mondott, illetőleg írt.”⁵⁹

*

Jelen tanulmány az 1880-as évek Oroszországának politikai viszonyairól kívánt átfogó képet nyújtani elsősorban Burián István moszkvai főkonzul jelentéseire támaszkodva. Érdekes jelenség, hogy az oroszországi évek Buriánt egyáltalán nem tették oroszbaráttá, holott a Szentpéterváron szolgálatot teljesítő osztrák–magyar diplomatákat szinte beszippantotta az orosz léggör. Gustav Kálnoky és Alois Aehrenthal is, akik szentpétervári nagyköveti múlttal lettek közös külügyminiszterek, igyekeztek oroszbarát fordulatot adni a Monarchia külpolitikájának. Buriánt azonban az emlékirat-irodalomból ismert legendás hidegvérűsége, távolságtartása és magyarsága egyszerre megóvta ettől, bár az is igaz, hogy Moszkva nem volt Szentpétervár, ahol egyetlen diplomata sem tudta kivonni magát a cári udvar

57 Uo.

58 ÖStA HHStA MdÄ PA XXXVIII. 259. doboz, Moszkva. Burián jelentése Kálnokynak. Moszkva, 1885. március 13.

59 OSZKK Fond XI/166. Burián István levele Thallóczy Lajoshoz. Moszkva, 1886. március 7.

kisugárzása alól. Ugyanakkor Buriánra a legkevésbé sem volt jellemző valamiféle atavisztikus oroszellenesség, ami legtöbb honfitársáról viszont már nem volt elmondható. Egyik jelentésében például kimondottan elítélő megfogalmazást használ a magyarok vak oroszellenességével kapcsolatban – igaz, a jelentés címzettje Kálnoky külügyminiszter volt. Oroszországról írott és a *Budapesti Szemlében* megjelent tanulmányaiban is inkább a tudós távolságtartó alaposágával elemzi a cári birodalom belső viszonyait, egyszerre állapítva meg az ország elmaradottságát és komoly jövőbeni fejlődési lehetőségeit. Amikor jelentéseiben a pánszlávizmusról ír, akkor sem a bizalmatlan vagy ellenséges magyar szól belőle, hiszen már az 1850-es évek vége óta foglalkoztak a szentpétervári osztrák követek a pánszlávizmus irányzatával, és tették ezt nem saját elhatározásukból, hanem feletteseik kifejezett utasítására. Míg a magyarországi köztudatban Katkov neve kapcsolódott össze elsősorban a pánszlávizmussal, Burián inkább Akszakovot tartotta veszélyesebbnek a Monarchiára és Magyarországra nézve: előbbit simulékonyabbnak, a hivatalos szentpétervári politikához inkább alkalmazkodónak ítélte, míg az utóbbit kérlelhetetlenebbnek, saját politikai vízióihoz ragaszkodóbbnak látta. Ugyanakkor igyekezett minden jelentésében felhívni a figyelmet arra, hogy bár a pánszlávizmus az 1880-as évek első felében háttérbe szorult, továbbra is veszélyes lehet, ha visszacszerzi befolyását Szentpétervárra és a hivatalos orosz külpolitikára. És egy ilyen fordulatot – ismerve a változékony politikai közhangulatot – a jövőben sem tartott teljes mértékben kizártnak.

TAMÁS GORECZKY

PAN-SLAVISM IN RUSSIA IN THE 1880S IN THE REPORTS OF ISTVÁN BURIÁN, AUSTRO-HUNGARIAN CONSUL GENERAL IN MOSCOW

István Burián's career in Austria-Hungary's consular service commenced right after his graduation from the Eastern Academy (Orientalische Akademie), when he was appointed trainee consul to Alexandria in 1872. After this first appointment, he occupied the post of vice consul in Bucharest, Belgrade and Sofia in turn. He received his first consular assignment in 1882, when he was sent to Moscow to be in charge of the Austro-Hungarian consulate general for four years. This research paper is primarily concerned with the internal and foreign affairs of Russia in the 1880s with a particular focus on one of the influential political phenomena of the decade, Pan-Slavism. The paper provides an overview of the Pan-Slavic movement and its politicians in the aforementioned time span, predominantly based on the reports of István Burián, the Austro-Hungarian consul general in Moscow.

KECSKÉS D. GUSZTÁV

Az 1956-os magyar menekültek svájci befogadása*

Az 1956-os forradalom szovjetek általi leverését követő magyar menekülthullám, illetve a menekültek befogadására szervezett nemzetközi segélyakció a magyar és az egyetemes migrációtörténetnek egyaránt kiemelkedő fejezete. Az európai viszonylatban is jelentős, mintegy 200 ezer fős menekülttömeg ellátása, a befogadó országokba szállítása és integrálása a nemzetközi menekültsegélyezés különleges sikere, melyben az ENSZ intézményei meghatározó szerepet játszottak. E történet egyik legérdekesebb epizódja éppen Svájcban játszódott le, mely ország területe nagyságához és lakosságának számához képest a legtöbb magyar menekülőnek adott új otthont. A hugenották befogadásának emlékéhez hasonlóan az 1956-os magyarok megsegítése is a svájci kollektív emlékezet részévé vált.

E tanulmány – az 1956-os magyar menekültsegélyezés teljes nemzetközi hátterét bemutató kutatás részeként – azt vizsgálja, hogy e csodaszamba menő eseménysorozat mely tényezők eredőjeként mehetett végbe. Előbb bemutatjuk, mit tettek a helvét hatóságok a magyar menekültek befogadása érdekében, hogyan reagált a társadalom, mi jellemezte Bern pénzügyi szerepvállalását és az erőfeszítések milyen eredményeket hoztak. Majd az okok felderítése során megfigyelhetjük, mely tényezőkben hasonlított Svájc reakciója a nyugati világ többi államáéhoz, és melyek voltak a befogadásnak csak az alpesi országra jellemző sajátosságai.

A nemzetközi, svájci és magyar szakirodalom felhasználása mellett a tanulmány főként levéltári dokumentumokra támaszkodik az ENSZ levéltáraiból,¹

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatásokat a „Magyarország és az ENSZ, 1945–1990” c. OTKA-pályázat (azonosító: 68767), a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj, a Swiss National Science Foundation (SNSF), a Sciex-NMS Csereprogram és a francia kormány ösztöndíjjal támogatta. Hálásan köszönöm Tiphaine Robert-nek, a Fribourg-i Egyetem oktatójának, hogy számos svájci forrás és bibliográfiai anyag másolatát önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta.

1 United Nations – Archives and Records Management Section (New York; = UNARMS), Archives of the United Nations Office in Geneva (Genf; = AUNOG) és Archives of the United Nations High Commissioner for Refugees (Genf; = AUNHCR).

valamint svájci, magyar, francia és brit állami archívumokból.² Oral history kutatások eredményeit is hasznosítottuk.³

A magyar menekültválság megoldása a nemzetközi humanitárius segítségnyújtás különleges jelentőségű projektje volt. Az új menekültek sokkal jobb bánásmódban részesültek, mint a korábbi magyar emigránsok⁴ vagy a többi korabeli európai menekült. Néhány elszigetelt negatív példát leszámítva, az 1956–1957-es magyar menekülttömeg integrálása a nyugati társadalmakba nagyon eredményes akciónak tekinthető! Ennek összköltsége több mint 100 millió akkori, vagyis több mint 1 milliárd mai dollár, ami messze meghaladja az 1954-ben létrehozott ENSZ Menekült Alapba (UNREF) a II. világháború utáni menekültprobléma megoldására befizetett összeget.⁵ Pedig az 1950-es évek közepén még több mint 200 menekülttáborban mintegy 70 ezer „hard core” menekült volt Ausztriában, az NSZK-ban, Olaszországban és Görögországban az 1940-es évek vége óta.⁶

Az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadásának kimagasló sikerét számos tényező együttesen magyarázza. A II. világháború borzalmaira emlékező humanitárius érzület, ezzel összefüggésben a menekültek jogainak egyre pontosabb és határozottabb megfogalmazása éppúgy hozzájárult, mint a levert forradalommal mélyen együtt érző nyugati lakosság támogató hozzáállása. Az ’56-os emigráció munkakerő-piaci szempontból különlegesen kedvező összetétele találkozott a „csodákat” produkáló nyugati gazdasági fellendüléssel. Ezek a kiindulási feltételek azonban a keleti és a nyugati blokk közötti hidegháborús rivalizálás nélkül bizonyosan nem vezettek volna csaknem 200 000 magyar menekült ennyire gyors és sikeres nyugati letelepedéséhez: a NATO-kormányok politikai akarata – a szovjetekkel vívott ideológiai csata miatt – a közvélemény érzelmi azonosulásának hanyatlása után is erőteljesen támogatta a magyar menekültprobléma megoldását.⁷

Hogyan illeszkedik a magyar menekültek svájci befogadása a nyugati befogadás összefüggésrendszerébe?

2 Archives fédérales suisses (Bern; = AFS), Archives de l’Etat de Genève (Genf; = AEG), Bibliothèque de l’Université de Genève, valamint a Documents diplomatiques suisses nyomtatott és online változata; a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL–OL); Archives du Ministère des Affaires étrangères (La Courneuve; = AMAE); The National Archives (Kew). Ezúton köszönöm Becker Andrásnak, hogy a brit levéltári dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátotta.

3 Az Országos Széchényi Könyvtár, valamint az 1956-os Intézet és Oral History Archívum interjúi, továbbá két, általam 2013-ban készített interjú.

4 *Borbándi Gyula*: A magyar emigráció életrajza, 1945–1985. I. Európa, Bp., 1989. 408–409.

5 *Gil Loescher*: The UNHCR and the World Politics. A Perilous Path. Oxford University Press, Oxford–New York, 2001. 87. Az 1956-os magyar menekültek érdekében kifejtett nemzetközi humanitárius akció pénzügyi háttéréről részletesen ld. *Kecskés D. Gusztáv*: Pénzgyűjtés és propaganda: Az ENSZ-intézmények információs tevékenysége az 1956-os magyar menekültválság megoldása érdekében. Századok 146. (2012) 109–145.

6 *Loescher, G.*: i. m. (5. jz.) 89. Az egyes európai országok második világháború utáni menekült helyzetének részletes áttekintéséhez ld.: *Louise W. Holborn* (with the assistance of Philip and Rita Chartrand): Refugees: A Problem of Our Time. The Work of the United Nations High Commissioner for Refugees, 1951–1972. I. Scarecrow Press, Metuchen (N. J.), 1975. 331–346.

7 Ld. *Kecskés D. Gusztáv*: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadása. Külügyi Szemle 9. (2010) 4. sz. 158–168.

A magyar menekültek befogadása Svájcban

A svájci hatóságok intézkedései

A helvét állam szerepvállalásának vizsgálatakor először felidézzük a magyar menekültek beszállításának folyamatát, majd a befogadás szakaszait és alapelveit, végül e menekültcsoport jogi státusát.

1956. november 6-án az osztrák kormány és az ENSZ Menekültügyi Főbiztoságának felhívására a Szövetségi Tanács (Conseil fédéral) bejelentette, hogy Svájc kész befogadni 2000 menekültet. Kezdetől világossá tették, hogy semmilyen válogatási szempontot nem alkalmaznak. Az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium (Département fédéral de justice et de police) egy 1957. március 7-i jelentése is hangsúlyozta: „A Szövetségi Tanács nem rendeli alá a (magyar) menekültek befogadását semmilyen feltételnek. Elegendő számukra, ha benne vannak abban a kontingensben, amely Svájcba kíván jönni.”⁸ A Svájci Vöröskeresztet bízták meg a menekültek Svájcban belüli szállításának és ideiglenes elszállásolásának megszervezésével. A költségek fedezésére a Vöröskereszt adománygyűjtést indított Magyarországot érdeklében. Arra az esetre, ha ennek eredménye, valamint a közösségektől és egyénektől gyűjtött további adományok nem lennének elegendők, a rendészeti osztály (division de police) az 1951. április 26-i szövetségi határozatban előírt mértékig, vagyis 60%-ig garanciát vállalt a költségek kifizetésére. Az illetékes minisztérium november 7-i körlevele rugalmasságot kért a kantonok rendőrségeitől, mivel várható volt, hogy az egyes menekültek ideiglenes elhelyezése előtt nem tudnak majd konzultálni velük. Azt ajánlották a kantonoknak, hogy a tartózkodási engedélyeket költségmentesen állítsák ki. Kérték továbbá, hogy minden menekült esetét terjesszék fel jóváhagyásra a szövetségi idegenrendészethez, hogy mindenkor áttekinthessék a segélyakció teljes állását. Jelezték, hogy igyekeznek jóindulattal és a lehető legnagyobb rugalmassággal kezelni a hivatalosan addig engedélyezett 2000 menekült feletti befogadási kérelmeket is.⁹

A beszállítás folyamatosságának biztosítása érdekében a svájci hatóságok több ízben bővítették a befogadható menekültek körét és számát. 1956. november 13-án a Szövetségi Tanács 4000-re emelte a Svájcban befogadható magyar menekültek kvótáját. Majd – az Ausztriában feltorlódott menekültek egyre növekvő tömegét látva – a kormányzat november 27-én elhatározta, hogy Svájc további 6000 menekültet fogad be ideiglenes jelleggel abban a reményben, hogy a későbbiekben továbbutaznak – főként tengerentúli országokba.¹⁰ A mintegy 10 300, konvojban

8 Idézi *Marie-Claire Caloz-Tschopp*: *Le tamis helvétique. Des réfugiés politiques aux „nouveaux réfugiés”*. Edition d'en bas, Lausanne, 1982. 37.

9 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_1-2. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux départements de police des cantons, *Accueil en Suisse de réfugiés hongrois*. 1956. november 7.

10 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függlelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

beszállított menekültön kívül különböző intézmények által meghívott kisebb csoportokat is befogadtak. Így például az Oeuvre suisse d'entraide ouvrière (OSEO; Svájci Munkás Segélyszervezet) meghívott mintegy száz menekültet. Az egyetemista segélyszervezet is legalább ennyit. Számos egyéni menekült és család érkezett a szövetségi idegenrendőrség (police fédérale des étrangers) engedélyével rokonok vagy ismerősök segítségével vagy saját anyagi eszközeikre támaszkodva. 1956. november és december folyamán 760 ilyen engedélyt adtak ki. Így növekedett a Svájcban lévő magyar menekültek száma 1957. január végéig 11 000-re. Ekkor újabb svájci felajánlás következett, amely kinyilvánította, hogy befogadják a már Svájcban tartózkodó menekültek minden közeli rokonát. Továbbá megígérték, hogy jóindulattal fogják kezelni azoknak a befogadási kérelmét, akiknek valamilyen kapcsolatuk van az országgal. Ennek kapcsán az elkövetkező hetekben több mint ezer újabb menekült betelepülésére számítottak.¹¹ 1957. március 15-én tartós menedékjogot biztosítottak egy Jugoszláviából érkező újabb menekültcsoportnak, a már Svájcban lévők családtagjainak és a Vöröskereszt által egykor gyermekként gondozott személyeknek. A magyar menekültek újabb és újabb körének befogadása nyomán 1957 nyaráig 13 803 menekült utazott Svájcba, és 4343 fő hagyta el az országot. A születéseket és az elhalálozásokat is figyelembe véve a Svájcban maradó magyar menekültek száma 10 000 főre tehető. 60%-ban Zürich, Bazel és Bern kantonokban telepedtek le, amelyek korábban is a svájci magyar emigráció központjainak számítottak.¹²

Az első, mintegy 500 menekültet szállító vonatszerelvény 1956. november 8-án éjjel érkezett Svájcba.¹³ A hatóságok által a Vöröskereszt rendelkezésére bocsátott egészségügyi vonat nagyszámú beteget és sebesültet is felvett az osztrák–magyar határon és osztrák kórházakban, akiket családjaik kíséretében szállítottak az országba, ahol katonai kórházakba kerültek. E vonat két útja során mintegy 500 menekültet hozott: betegeket és családtagjaikat. E csoportban csaknem 50 tüdőbeteg is volt, akiket svájci szanatóriumokban helyeztek el.¹⁴

A magyar menekültek svájci befogadásában három szakasz különíthető el: a megérkezés utáni elsődleges elszállásolás, a kantonok közötti szétosztás, valamint

11 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_9-13. *Ungarische Flüchtlinge 1957, 1957*. Déclaration de Schürch, chef de la délégation suisse, *Réfugiés hongrois*, Quatrième session du Comité exécutif de l'UNREF à Genève, séance du 29 janvier 1957.

12 A számadatok a menekültsegélyezés svájci központjából (Schweizerische Zentralstelle für Flüchtlingshilfe) származnak, amelyet idéz *Tréfás Dávid*: Illúzió, hogy ismerjük egymást. Svájci–magyar kapcsolatok 1944–1945 és 1956 között. L'Harmattan, Bp., 2013. 250.

13 Az utolsó magyar menekülteket szállító vonat 1956. december 12-én érkezett az országba. AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_14-15. *Ungarische Flüchtlinge 1957, 1957*. Département fédéral de justice et police, Division de police, Commission de gestion du Conseil des Etats, Chiffre 4, question : « Des renseignements sont demandés sur les expériences faites avec les réfugiés hongrois. » (M. Bourgnicht, Conseiller aux Etats). Bern, 1957. május 10.

14 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_9-13. *Ungarische Flüchtlinge 1957, 1957*. Déclaration de Schürch, chef de la délégation suisse, *Réfugiés hongrois*, Quatrième session du Comité exécutif de l'UNREF à Genève, séance du 29 janvier 1957.

a hosszú távú beilleszkedést elősegítő intézkedések, így a tartós szállás biztosítása és a munkaerő-piaci integráció.

Az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium rendészeti osztálya a menekültsegélyezéssel foglalkozó svájci központi hivatalban (l'Office central suisse d'aide aux réfugiés) nyilvántartott menekültsegítő szervezetekkel együttműködve biztosította a menekültek letelepítését. Fontosnak tartották a kantonok és a községek aktív bevonását, ezért koordinációs bizottságok, illetve irodák létrehozását javasolták a kantonális hatóságok, a menekültsegélyező szervezetek és a Vöröskereszt helyi képviselői bevonásával.¹⁵ 1956. november 23-án az érdekelt intézmények részvételével országos konferenciát tartottak, ahol meghatározták a menekültek integrálásának menetrendjét.¹⁶ Az érintetteket először üdülőtelepeken, diákszállásokon, szállodákban és laktanyákban helyezték el. Majd sokaknak közülük igen hamar lakásokat ajánlottak fel.¹⁷ A szállásra és munkalehetőségekre vonatkozó, a hatóságoktól, intézményektől, vállalatoktól és egyénektől származó felajánlások gyűjtésére az egyes kantonokban központokat jelöltek ki.¹⁸

Mivel a tömegszállásokon elhelyezett menekültek nem egyenletesen oszlottak el Svájc területén, a rendészeti osztály új elosztási rendszert javasolt, amelyet a kantonok igen rövid határidővel elfogadtak. Ennek végrehajtásához szükség volt a menekültek szakmai képzettségének legalább hozzávetőleges felmérésére.¹⁹ Ez az elosztási rendszer figyelembe vette a munkaerő-piaci és a szálláslehetőségeket is. Az egyenletes területi eloszlás elvének fontosságát a minisztérium 1957. február 16-i körlevele is megerősítette, amely hangsúlyozta, hogy a magyar menekülteket nem illeti meg a kantonok közötti szabad lakhelyváltoztatás joga.²⁰ Az egyes kan-

15 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7. Ld. még AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire no 755.8 Tt du Département fédéral de justice et de police, Division de police aux départements de police des cantons. Bern, 1956. november 19.

16 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_14-15. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Département fédéral de justice et de police, Division de police, Commission de gestion du Conseil des Etats, Chiffre 4, question : « Des renseignements sont demandés sur les expériences faites avec les réfugiés hongrois. » (M. Bourgknecht, Conseiller aux Etats). Bern, 1957. május 10.

17 *Etienne Piguet: L'immigration en Suisse. Soixante ans d'entreouverture*. Presse polytechnique et universitaires romandes, Lausanne, 2009. 73–74.

18 Például Fribourgban a Caritast, Genfben és Neuchâtelben a Vöröskereszt-központot, Vaudban a kantonális munkügyi irodát. AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Communiqué des représentants des autorités cantonales de Fribourg, Genève, Neuchâtel et Vaud etc., *Réfugiés hongrois*. 1956. december 18.

19 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

20 Ugyanakkor azon menekültek számára, akik az eredeti kantonjukban nem találtak megfelelő munkaalkalmat vagy szállást, a Département fédéral de l'économie publique 1957. február 16-i körlevele kérte a kantonális hatóságokat, hogy segítsék őket – a kantonok közti együttműkö-

tonokat a törvény nem kötelezte arra, hogy befogadjanak másik kantonban tartózkodó menekülteket. El kívánták továbbá kerülni, hogy a menekültek csupán néhány kantonba és városba összpontosuljanak. Súlyos indok esetén azonban (például szakmatanulás, egyetemi tanulmányok, súlyos családi okok) meg lehetett adni a kedvezményt.²¹ Miután az ideiglenes jelleggel befogadott mintegy 6000 menekült tengerentúlra utazása bizonytalanná vált, a Szövetségi Tanács december 10-én úgy döntött, hogy egyelőre ezeknek a menekülteknek a Svájcban való letelepedését is elősegítik.²² Nyitva hagyták ugyanakkor a harmadik országba való továbbutazás lehetőségét is.²³

1957. február 16-án az 1956 novemberében a magyar menekültek befogadása érdekében kezdett kampány véget ért: a Svájci Vöröskereszt átadta a magyar menekültek ellátásának felelősségét. Ettől kezdve a menekültek elhelyezésével, ellenőrzésével és segélyezésével kapcsolatos feladatokat az erre hivatott intézményeknek kellett ellátniuk.²⁴ A menekültsegélyezéssel foglalkozó svájci központi hivatalban csoportosuló segélyszervezetek megbízást kaptak a menekültek szociális és erkölcsi támogatására.²⁵ A végleges rendezés következő fázisát jelezte a minisztérium 1957. november 7-i újabb körlevele a kantonok rendőrségeihez, amelyben a szövetségi idegenrendőrség általános érvénnyel jóváhagyta az 1956 őszen egy évre megadott és rövidesen lejáró tartózkodási engedélyek újabb egy évre való meghosszabbítását. A keresőtevékenységet folytató menekülteket elvileg már képesnek tartották az adófizetésre. Leszögezték azonban, hogy az adó elengedésére vagy csökkentésére vonatkozó kérelmeket „különleges jóindulattal” kell megvizsgálni (például ha részben még magánszemélyek vagy segélyszervezetek gondos-

déssel – másutt megfelelő munkát találni. AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. La circulaire du Département fédéral de l'économie publique aux gouvernements cantonnaux, *Intégration des réfugiés hongrois dans la vie économique*. Bern, 1957. február 16.

21 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux Départements de police des cantons, *Statut des réfugiés hongrois et traitement de leurs cas par les autorités de police des étrangers*, n° 783. 1957. február 16.

22 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

23 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_8. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Co-rapport du Département politique fédéral concernant la proposition du 5 décembre 1956 du Département fédéral de Justice et Police relative aux réfugiés hongrois, Max Petitpierre aláírásával. Bern, 1956. december 6. Max Petitpierre (1899–1994), a Szövetségi Tanács tagja, a svájci külpolitika irányítója 1944 és 1961 között.

24 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de l'économie publique aux gouvernements cantonnaux, *Intégration des réfugiés hongrois dans la vie économique*. Bern, 1957. február 16.

25 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

kodnak róluk).²⁶ 1959. januárban az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium kifejezte óhaját, hogy a magyar menekültek biztosítsák magukat a munkanélküliség ellen, augusztustól pedig már bevonták őket a kötelező munkanélküli-biztosítás rendszerébe is.²⁷

A menekültek letelepedésének elősegítése számos nehézség legyőzését jelentette. A kezdeti megoldandó problémák közé tartozott, hogy főként gyermekes családoknak ajánlottak fel befogadási lehetőségeket, viszont sokkal nagyobb számban voltak egyedülálló fiatal menekültek. Szinte lehetetlen volt munkát találni számukra az 1956-os karácsonyi ünnepeket megelőző időszakban. Sok menekült nem akarta elfogadni a neki felajánlott munkát, mondván, hogy tengerentúli továbbutazásra vár (Ausztriából való elszállításukkor ugyanis ezt ígérték nekik).²⁸ A probléma több más európai országban is felmerült, és a magyar menekültek segélyezését az UNHCR vezetésével koordináló genfi bizottság ülésén is több alkalommal szóba került.²⁹ A svájci hatóságok beszámolóí szerint sok türelem és számtalan beszélgetés kellett a meggyőzésükhöz, hogy a svájci munkavállalás nem fogja csökkenteni továbbvándorlási lehetőségeiket. A svájci delegáció vezetője az UNREF Végrehajtó Bizottságának 1957. január 29-i ülésén is nagy nyomatékkal említette a problémát, „rendkívül súlyos akadálynak” nevezve azt. Szavai szerint a menekültek becsapva érezték magukat, és egész csoportok fenyegetőztek azzal, hogy illegálisan visszatérnek Ausztriába. Megismételte a Programbizottságban (Comité du programme) már hangoztatott kérését, hogy a tengerentúli országok adjanak letelepedési lehetőséget a Svájcban és más Ausztrián kívüli európai országokban tartózkodó menekülteknek.³⁰

Megoldandó feladatot jelentett továbbá, hogy 1957. január folyamán ki kellett üríteni a menekültek szállásául használt laktanyákat a kezdődő katonai kiképzések

26 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux départements de police des cantons, *traitement des réfugiés hongrois en matière de police des étrangers*, n° 813. Bern, 1957. november 7.

27 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire [a kibocsátó intézmény neve és a körlevél száma olvashatatlan], *assurance-chômage des réfugiés hongrois*, signé Marcel Friedrich. Genf, 1959. augusztus 14.

28 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

29 AUNOG G. I. 30/2 (Situation in Hungary, Relief measures, Refugees), Jacket n° 1. (29 October – 14 December 1956). Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, Co-ordinating Sub-Committee for Assistance to Refugees from Hungary, Summary record of the second meeting held at the Palais des Nations, Geneva, 28 November 1956, HCR/SVA/SC/SR.2, restricted. 1956. november 29.

30 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_9-13. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Déclaration de Schürch, chef de la délégation suisse, *Réfugiés hongrois*, Quatrième session du Comité exécutif de l'UNREF à Genève, séance du 29 janvier 1957.

miatt.³¹ Ezzel összefüggésben 1957. január végén még mintegy ezer menekültnek kellett szálláslehetőséget találni.³² A kantonális és a községi hatóságok hatalmas erőfeszítései nyomán a menekültek megfelelő egyéni elhelyezése február közepére maradéktalanul megvalósult.

További nehézséget okozott a csekély nyelvtudás (ezért nem lehetett például a szállodaiiparban alkalmazni őket), valamint a serdülőkorú menekültek különösen magas száma, akiknek a kezelése az életkori sajátosságokból adódóan pszichológiai nehézségekkel járt. A felsőfokú oktatásra jelentkezőknek – egyetemi tanulmányaik megkezdése előtt – fel kellett mérni a tanulási képességeit. Váratlan problémát jelentett, hogy a magyar menekülteket kevésbé lehetett falusias környezetben elhelyezni, mivel Magyarországon inkább városokban, sőt nagyvárosokban éltek.³³

Egy 1957. május 10-i dokumentum mértéktartóan, de őszintén szól az integrálás nehézségeiről: „Ennek a fiatalságnak, amely a háború alatt vagy után született, és a totalitárius kommunista rendszer alatt nőtt fel, nehéz beilleszkednie államunk rendjébe. A magyar nép mentalitása, amely erőteljesen különbözik a mienktől, továbbá hogy a legtöbb menekült a nyelv miatt képtelen közvetlenül megértetni magát környezetével, és azok a teljesen hamis elképzelések, amelyek a nyugati világ helyzetéről bennük kialakultak, olyan nehézségeket támasztottak, amelyek csak az idő múlásával fognak megoldódni.” Továbbá: „A munka keménysége és intenzitása szintén teljesen új ezen külföldiek számára, ami gyakran azt a benyomást kelti, hogy a menekültek többségének nincs kedve dolgozni.”³⁴ Előfordulhattak súlyosabb esetek is, hiszen az 1957. február 16-i minisztériumi körlevél végső módszerként megemlíti a „közigazgatási internálás” (internement administratif) lehetőségét is.³⁵

Mint korábban elmondtuk, 1957. március 11-én az ENSZ főtitkára és az UNHCR közös segélyfelhívást tett közzé a még Ausztriában és Jugoszláviában

31 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

32 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_9-13. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Déclaration de Schürch, chef de la délégation suisse, *Réfugiés hongrois*, Quatrième session du Comité exécutif de l'UNREF à Genève, séance du 29 janvier 1957.

33 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

34 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_14-15. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Département fédéral de justice et de police, Division de police, Commission de gestion du Conseil des Etats, Chiffre 4, question : « Des renseignements sont demandés sur les expériences faites avec les réfugiés hongrois. » (M. Bourgné, Conseiller aux Etats). Bern, 1957. május 10. Az itt olvasható és a későbbi idézeteket a szerző fordította francia nyelvről magyarra.

35 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de justice et de police aux Départements de police des cantons, *Statut des réfugiés hongrois et traitement de leurs cas par les autorités de police des étrangers*, n° 783. 1957. február 16.

tartózkodó magyar menekültek ellátására és helyzetük tartós rendezésére, ami a társadalmi és gazdasági integrációt jelentette a végleges letelepedés országában. 1957. április végén még mintegy 48 000 magyar menekült volt Ausztriában és Jugoszláviában. A svájci kormányzat aktívan részt kívánt venni a még mindig fennálló probléma megoldásában. Az ehhez szükséges anyagi alap megteremtése érdekében a Szövetségi Tanács 1957. május 17-én üzenettel fordult a Szövetségi Gyűléshez, amelyben a magyar menekültügy kezelésére újabb 7 millió svájci frankot kértek. A javaslat szerint az eddigi Ausztriából befogadott menekülteken felül még legfeljebb 500 menekültet fogadnának be Jugoszláviából. Svájc inkább anyagilag járulna hozzá a nemzetközi összefogáshoz, mivel a befogadási lehetőségek munkahely és főként szállás tekintetében már nagyon beszűkültek.³⁶ Ezt világosan jelezte a kantonális rendőrségek igazgatóinak 1957. március 15-én Bernben tartott értekezlete is.³⁷ A célkitűzések közt szerepelt, hogy könnyítsenek Ausztria és Jugoszlávia anyagi terhein. Úgy vélték továbbá, hogy az integráció felgyorsításával csökkennének a menekültellátás költségei.³⁸ A tervezet szerint 4 300 000 svájci frankot szántak rendkívüli hozzájárulás gyanánt a Menekültügyi Főbiztosságnak, jelezve, hogy az összeg legnagyobb részét az integrálásra és a menekültek problémájának végleges megoldására, nem pedig az ellátásukra kell fordítani. Ugyancsak az UNHCR-nek különítettek el további 450 000 frankot a menekültek elszállítására, együttműködve az ICEM-mel (Intergovernmental Committee for European Migration). 2 000 000 frank pedig a Svájci Segély Külföldön (Aide suisse à l'étranger) önálló programjának megvalósítását volt hivatva biztosítani, elősegítve a magyar menekültek integrálását Ausztriában és elszállásolását Jugoszláviában.³⁹ A svájci parlament két háza (az Államok Tanácsa [Conseil des États] június 4-én, a Nemzeti Tanács [Conseil national] pedig június 13-án), vagyis a Svájci Konföderáció Szövetségi Gyűlése (Assemblée fédérale de la Confédération suisse) megszavazta a javaslatot, így 1957. június 13-án a szövetségi határozat életbe lépett.⁴⁰

A magyar menekültek svájci befogadásának kormányzati dokumentumait elemezve világosan kirajzolódik a feladat sikeres, gondos, megértő és rugalmas megoldására irányuló erőteljes politikai akarat.

36 7412 Message du Conseil fédéral à l'Assemblée fédérale concernant l'ouverture d'un crédit extraordinaire en faveur des réfugiés hongrois à l'étranger et d'autres oeuvres d'entraide internationale. 1957. május 17. Feuille fédérale 1957. máj. 31. I.

37 Procès-verbal de la conférence des directeurs cantonaux de police concernant l'accueil éventuel de nouveaux réfugiés hongrois en Suisse (Bern, Palais du Parlement, 14.30–16.20, 1957. március 15.). Documents diplomatiques suisses, <http://db.dodis.ch/document/17172>.

38 7412 Message du Conseil fédéral à l'Assemblée fédérale concernant l'ouverture d'un crédit extraordinaire en faveur des réfugiés hongrois à l'étranger et d'autres oeuvres d'entraide internationale. 1957. május 17. Feuille fédérale 1957. máj. 31. I.

39 Uo.

40 Arrêté fédéral ouvrant un crédit extraordinaire en faveur des réfugiés hongrois à l'étranger et d'autres oeuvres d'entraide internationale. 1957. június 13. Feuille fédérale 1957. júl. 11. 177–178.

Ennek első jeleként minden magyar menekült tartós tartózkodásra jogosító engedélyt kapott. A svájci hatóságok kinyilvánították, hogy a menekültek „Svájcban maradhatnak, ameddig csak akarnak, azzal a feltétellel, hogy a kívánalmaknak megfelelően viselkednek”.⁴¹ Semmilyen nyomás alá nem kívánták helyezni őket sem a továbbutazásuk, sem a Magyarországra való visszatérésük érdekében. Ha viszont teljes választási szabadságukkal élve e lehetőségek valamelyike mellett döntöttek, a hatóságok ebben támogatták őket. Így 1957. február végéig 430 menekült jelentkezett a Magyarországra való visszatérésre. A rendészeti osztály megszervezte számukra az utazást a magyar határig, és fizette a költségeket is.⁴² A svájci kormánzatnak a hazatérésre jelentkező magyar menekültek ügyét támogató hozzáállását a berni magyar követség jelentései sem vonták kétségbe.⁴³

A svájci hatóságok nagy gondossággal foglalkoztak a magyarok ügyével, akiknek a többi külföldihez képest privilegizált helyzetet biztosítottak, amit a külföldiek jogi státusáról, lehetőségeiről szóló brosúra magyar nyelvű kiadása, illetve annak megfogalmazásai és rendelkezései is mutatnak.⁴⁴ Ez a kitérített figyelem nyilvánult meg abban is, ahogyan a katonai hatóságok aprólékos precizitással megszervezték a befogadó táborokat az ingyenes postai szolgálattól a zsebpénz biztosításán át addig a lehetőségig, hogy a menekültek értéktárgyaikat ingyenesen elhelyezhették a Banque populaire suisse-ben (Svájci Népi Bank) Bernben.⁴⁵

A korábbi befogadási tapasztalatokból okulva igyekeztek megrövidíteni a tábori körülmények között eltöltendő időt és a lehető leggyorsabban integrálni a magyar menekülteket a svájci közösségbe, lehetővé téve számukra a normális életet. Az Államok Tanácsának Irányítási Bizottsága (Commission de gestion du Conseil des Etats) 1957. május 10-i iratában elégedetten állapította meg, hogy ez megvalósult, amivel sikerült elkerülni azokat a nehézségeket, amelyek azokban az országokban (például NSZK, Nagy-Britannia, Írország) jelentkeztek, ahol nem tudták gyorsan felszámolni a táborokat. Így Svájcban nem voltak lázongások és

41 Piguet, E.: i. m. (17. jz.) 73–74.

42 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

43 Pl. MNL–OL XIX–J–1–j, Svájc, 13. doboz, Kapcsos Károly követségi titkár feljegyzése Tschäp-pet-nél, a svájci idegenrendőrség vezetőjénél 1957. január 18-án folytatott tárgyalásairól, 14/1957 (00528) (a magyar Külügyminisztériumba érkezett: 1957. január 25.).

44 AEG Office cantonal de placement, contrôle de la main d'oeuvre étrangère et saisonnière, placement de réfugiés hongrois, 1956–1959: 1968 va 1.20.13: Közlemény a magyar menekültek részére [Mitteilung an die ungarischen Flüchtlinge], Szövetségi Idegenrendőrség [Eidgenössische Fremdenpolizei]. Bern, 1957. február. A brosúrát 1957. február közepétől terjesztették főként a kantonok idegenrendőrségein keresztül. Ld. AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire de la Police fédérale des étrangers aux polices cantonales des étrangers, n° 784. Bern, 1957. március 1.

45 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_6-7. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Service de l'Etat-Major Général, Section assistance körlevele, utasítások a táborok személyzete számára, Colonel EMG Schindler, le chef de la section d'assistance aláírásával, 462/6 31/Bt. Bern, 1956. december 4.

éhségstrájkok.⁴⁶ Kezdetől fogva döntő fontosságúnak tekintették, hogy a magyar menekültek megfelelő körülmények között mielőbb munkába álljanak. Ennek érdekében az Ipar, a Kisipar és a Munka Szövetségi Hivatala (Office fédéral de l'industrie, des arts et du travail) már a befogadási döntés másnapján, 1956. november 7-én körlevelet küldött a kantonok munkaügyi hivatalaihoz, hangsúlyozva a kérdés fontosságát, és kérve teljes együttműködésüket. Az ügyben való előrelépést pillanatnyilag még a gazdasági szempontoknak is fölé helyezték: „Kétségkívül egyet fognak érteni velünk, hogy ilyen esetben a munkaerőpiac helyzetét figyelembe vevő megfontolásoknak semmilyen szerepet nem kell játszaniuk.” Külön figyelték azon menekültekre, akiknek nehéz volt képességeiknek megfelelő állást biztosítani.⁴⁷

Törekedtek arra is, hogy a menekültek munkaerő-piaci esélyeit a svájci állampolgárokéhoz közelítsék. Ennek jegyében a Szövetségi Idegenrendőrség 1956. december 5-i körlevele felhívta a kantonok idegenrendészeti intézményeinek figyelmét, hogy az állásba kerülő magyar menekülteknek a helyi viszonyoknak megfelelő, a svájciakkal egyező bérezést kell biztosítani, aminek ellenőrzését kívánatosnak tartották. Kérték továbbá, hogy engedélyezzék a nem alkalmazottként munkát vállaló magyaroknak, hogy független keresőtevékenységet folytassanak, amennyiben betartják a kereskedelmi rendőrség előírásait, és „nem sértenek súlyosan svájci érdekeket”.⁴⁸ Az Igazságügyi és Rendészeti Minisztériumnak a kantonok rendőrségeihez 1957. február 16-án intézett körlevele megerősítette, hogy a Szövetségi Tanács határozottan segíteni kívánja, hogy a magyar menekültek „szabadon fejleszthessék személyiségüket és biztosíthassák szakmai jövőjüket”. Ugyanott újra kihangsúlyozták az elvet, hogy a magyar menekültek bér- és munkafeltételeinek meg kell egyeznie az adott szakmában és térségben szokással – ennek ellenőrzésére volt szükség a munkába állási engedélyre.⁴⁹ A cél megvalósítása érdekében 1957. február 16-án a Gazdasági Minisztérium (Département fédéral de l'Économie) körlevelet küldött a kantonális hatóságokhoz, amelyben tudatta: a magyar menekültek számára megnyitották az ingyenesen igénybe vehető

46 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_14-15. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Département fédéral de justice et police, Division de police, Commission de gestion du Conseil des Etats, Chiffre 4, question : « Des renseignements sont demandés sur les expériences faites avec les réfugiés hongrois. » (M. Bourknecht, Conseiller aux Etats). Bern, 1957. május 10.

47 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire No E 127/1956 de l'Office fédéral de l'industrie, des arts et métiers et du travail aux départements cantonnaux dont relève le service de l'emploi, *Placement de réfugiés hongrois*, signé par le directeur Kaufman (?). 1956. november 7.

48 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire no 774 de la Police fédérale des étrangers aux polices cantonales des étrangers. Bern, 1956. december 5.

49 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956 - 1961. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux Départements de police des cantons, *Statut des réfugiés hongrois et traitement de leurs cas par les autorités de police des étrangers*, n° 783. 1957. február 16.

állásközvetítő hivatalokat (service publique de l'emploi). Az e hivatalok által biztosított állásokban azonnal megkezdhatték a munkát a menekültek. A szabadfoglalkozásuk számára átmeneti engedélyeket adtak ki.⁵⁰ Ugyancsak a magyarok kiváltságos helyzetére utal, hogy a magyar fiatalokat a szakmai képzés tekintetében (a többi külföldivel ellentétben) a svájciakkal azonos módon kívánták kezelni, és a segédmunka helyett keresett szakmák tanulására ösztönözték. A szakképző helyeken korlátozás nélkül fogadták őket (az óraipart kivéve).⁵¹ Fontosnak tartották azonban azt is leszögezni, hogy a magyar menekültek munkaerő-piaci támogatása miatt a svájci munkaerő nem kerülhet hátrányba: „A magyarok érdekét is szolgálja, ha a szociális béke változatlanul fennmarad.”⁵²

Számos jel arra mutat, hogy a svájci kormányzati szervek nagy hangsúlyt fektettek a problémák megértő, a magyar menekültek szempontjából kedvező megoldására. Ezt illusztrálja az az utasítás is, hogy a magyarokat befogadó táborokat nem menekülttábornak (camps de réfugiés), hanem segítőtábornak (camps d'assistance) nevezték.⁵³ A hatóságok, a segélyszervezetek és a sajtó egyaránt a magyar menekültek iránti megértő hozzáállásra buzdított. Az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium 1957. márciusi összefoglaló jelentésében olvasható: „A menekültek közösségünkbe integrálásakor két világ találkozásának lehetünk tanúi. A nehézségek elkerülhetetlenek voltak. [...] Továbbá számos menekült gyanakodva fogadja még a legjobb szándékú segítséget is. Sok türelemre és figyelemre van szükség a mi lakosságunk részéről, hogy ez az együttélés hosszú távon gyümölcsözőnek bizonyuljon.” Amint fentebb láttuk a NATO-országok esetében, 1957 tavaszán a svájci kormányzat is újra mozgósította országa közvéleményét: „A Szövetségi Tanács a svájci nép józan ítélőképességére támaszkodik, amely küldetésének tudatában továbbra is elkötelezett, hogy a lelkesedés első hullámának elmúltát követően is kitarson e számkivetett embereknek nyújtott türelmes segítségben.”⁵⁴

50 Uo.

51 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de l'économie publique aux gouvernements cantonaux, *Intégration des réfugiés hongrois dans la vie économique*. Bern, 1957. február 16. Az 1950-es években zajlott le az a fogyasztói társadalom kialakulásával összefüggő szemléletváltás, amely szerint a fiatalok magas szintű és stabil egzisztenciájának kialakításához elengedhetetlen a magas szintű szakmai és tudományos képzés. Ld. *François Walter: Histoire de la Suisse. V. Certitudes et incertitudes du temps présent (de 1930 à nos jours)*. Alphil-Presses universitaires suisses, Neuchâtel, 2010. 76.

52 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de l'économie publique aux gouvernements cantonaux, *Intégration des réfugiés hongrois dans la vie économique*. Bern, 1957. február 16.

53 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_6-7. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Service de l'Etat-Major Général, Section assistance körlevele, utasítások a táborok személyzete számára, Colonel EMG Schindler, le chef de la section d'assistance aláírásával, 462/6 31/Bt. Bern, 1956. december 4.

54 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függlelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

A Caritas segélyszervezet szintén a magyarok iránti megértésre buzdított: „A menekültek gyökértelemmé vált emberek, akik félelmektől és a lelki kiegyensúlyozottság hiányától szenvednek.”⁵⁵ A *Neue Zürcher Zeitung* 1957. februárban még külszámot is szentelt a Svájcba került magyarok ügyének: „Csak a türelem segítheti új honfitársainkat abbéli nehézségeik legyőzésében, hogy beleérezzenek a mi néptünk lényegébe”, olvasható a lapban.⁵⁶ Ugyancsak a megértő hozzáállás érhető tetten abban is, hogy a Szövetségi Idegenrendőrség határozottan kérte a kantonok idegenrendőrségeit, hogy lehetőleg gyorsan állítsák ki a tartózkodási engedélyeket: „a menekültek megerősödjenek abban az érzésben, hogy véglegesen megvethetik a lábukat Svájcban”.⁵⁷ A közrend vagy a munkafegyelem ellen vétőket először figyelmeztetni kívánták, és csak a folytatólagos, legsúlyosabb és végső esetekben kívántak élni az „internement administratif” lehetőségével.⁵⁸ A befogadási döntések gyorsasága mellett is fontosnak tartották azonban az állambiztonsági ellenőrzés diszkrét, de határozott fenntartását.⁵⁹ A vezérkar körlevele szerint az illetékes hatóság három-négy nappal a menekültek táborba érkezése után kezdi meg az ellenőrzést. Kérték a táborok személyzetét, hogy lehetőség szerint jelezzenek minden gyanús esetet.⁶⁰

A magyarok tartózkodási engedélyére a Svájc területén élő többi külföldihez hasonlóan az 1931. március 26-i és az 1948. október 8-i szövetségi törvények vonatkoztak.⁶¹ A Szövetségi Tanács hangsúlyozta, hogy – a közvéleménnyel egységben – a magyar menekültek olyan előnyökben is részesülnek, amelyekre Svájcot nem kötelezik a nemzetközi szerződések (például nem volt semmiféle munkavállalási korlátozás).⁶² A tartózkodási engedély egy évre szólt, amit folyamodvány

55 Tätigkeitsbericht des Schweizerischen Caritasverbandes 1957. 19–20. Idézi *Tréfás D.*: i. m. (12. jz.) 255.

56 Írta Hans Gut. Idézi *Tréfás D.*: i. m. (12. jz.) 255–256.

57 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire no 774 de la Police fédérale des étrangers aux polices cantonales des étrangers. Bern, 1956. december 5.

58 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux Départements de police des cantons, *Statut des réfugiés hongrois et traitement de leurs cas par les autorités de police des étrangers*, n° 783. 1957. február 16.

59 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_1-2. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux départements de police des cantons, *Accueil en Suisse de réfugiés hongrois*. 1956. november 7.

60 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_6-7. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Service de l'Etat-Major Général, Section assistance körlevele, utasítások a táborok személyzete számára, Colonel EMG Schindler, le chef de la section d'assistance aláírásával, 462/6 31/Bt. Bern, 1956. december 4.

61 AEG Office cantonal de placement, contrôle de la main d'oeuvre étrangère et saisonnière, placement de réfugiés hongrois, 1956–1959: 1968 va 1.20.13: Közlemény a magyar menekültek részére [Mitteilung an die ungarischen Flüchtlinge], Szövetségi Idegenrendőrség [Eidgenössische Fremdenpolizei]. Bern, 1957. február.

62 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de

alapján meg lehetett hosszabbítani. Ez lakhelyre jogosított abban a kantonban, amelyik az engedélyt megadta. Minden olyan foglalkozási ág nyitva állt a magyar menekültek előtt, amelyet a törvények nem kötöttek svájci állampolgársághoz. Igénybe vehették a munkügyi hivatalok ingyenes állásközvetítését is. Ha a menekültek külföldre kívántak utazni, a szövetségi rendőrség (Eidgenössische Polizeiabteilung) a nemzetközi menekültügyi egyezmény alapján kérésre „menekült utazási igazolványt” állított ki részükre. Svájc területén a menekültek számára mindenfajta politikai tevékenység tilos volt.⁶³

A társadalom reakciója

A svájci lakosság hatalmas lelkesedéssel értesült a magyar forradalom híreiről. Egymást érték a tüntetések, szolidaritási nyilatkozatok, segélygyűjtési akciók. A november 4-i szovjet beavatkozás híre sokként érte a svájci közvéleményt. A felháborodás különösen erős volt a német nyelvű kantonokban. A legtöbb nagyvárosban, így Zürichben, Bernben és Genfben egyetemisták tüntetéseire került sor. Több tízezer aláírással petíciókban követelték a Szövetségi Tanácstól, hogy szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. A kommunista irányzatú Svájci Munkapárt (Partei der Arbeit der Schweiz, PdA) tagjait számos támadás érte.⁶⁴ Max Petitpierre, a Szövetségi Tanács külügyekért felelős tagja nagy visszhangot kiváltó beszédében parlamenti interpellációra válaszolva a következőképpen foglalta össze a lakosság reakcióját: „A svájci népet és annak hatóságait mély fájdalom töltötte el, amikor november 4-én vasárnap tudomásukra jutott, hogy módszeresen előkészített katonai támadást hajtottak végre Magyarország egész területén. Nincs egyetlen, a svájci névre méltó ember sem, aki ne érezte volna úgy, hogy büntettet hajtottak végre az emberiség ellen, ami hosszú időre lerombolt minden bizalmat az emberek és a népek jobb jövőjét illetően. Ezt az érzületet egy olyan nép hősiessége iránti csodálat és tisztelet kísérte, amely az egyenlőtlen és könyörtelen harcban mindent feláldozott, saját életét is egy olyan ideálért, amelytől semmi sem tudta eltántorítani. A magyar népet sújtó csapásokat minden szabad ember átérzi.”⁶⁵

justice et police aux Départements de police des cantons, *Statut des réfugiés hongrois et traitement de leurs cas par les autorités de police des étrangers*, n° 783. 1957. február 16.

63 AEG Office cantonal de placement, contrôle de la main d'oeuvre étrangère et saisonnière, placement de réfugiés hongrois, 1956–1959: 1968 va 1.20.13: Közlemény a magyar menekültek részére [Mitteilung an die ungarischen Flüchtlinge], Szövetségi Idegenrendőrség [Eidgenössische Fremdenpolizei]. Bern, 1957. február.

64 *Fejérvy Gergely*: Az 1956-os magyar forradalom és a svájci diplomácia. In: Variációk: ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére. Szerk. Ötvös István. PPKE BTK, Piliscsaba, 2004. 571.

65 Conseil national, Conseil des Etats, Réponse de M. Max Petitpierre, Chef du Département politique fédéral, aux interpellations des Commissions des affaires étrangères du 5 décembre 1956. 1956. december 12. p. 5–6. Documents diplomatiques suisses, www.dodis.ch – DoDis – 12254.

A lakosság lelkesedése és szolidaritása nagymértékben megkönnyítette a svájci hatóságoknak a magyar menekültek letelepítése érdekében tett erőfeszítéseit.⁶⁶ A pénzbeli és egyéb adományok, valamint a befogadási felajánlások tekintetében kifejezetten számítottak a lakosság aktív közreműködésére az országos rádióálmások által közzétett felhívások nyomán. Nagy figyelmet szenteltek annak, hogy a felajánlott befogadó helyekre, családokhoz stb. mielőbb odakertüljön az adott menekült.⁶⁷ A magyar menekültek a többi menekülthöz képest különösen előnyös jogállásának megadásakor a hivatalos dokumentumok hangsúlyozták, hogy a hatóságok egységben kívánnak lenni a közvélemény óhajával.⁶⁸ Egy 1957. május 10-i dokumentum pedig már a tapasztalatok fényében hangsúlyozza a lakosság bőkezű hozzáállásának jelentőségét a befogadás sikerében.⁶⁹

A sajtó erőteljesen hozzájárult a közvélemény mozgósításához.⁷⁰ A svájci hatóságok szimbolikus gesztusokkal is erősítették a lakosság szolidaritását: 1956. november 20-án reggel harangzúgást követően országszerte háromperces csendes megemlékezést tartottak: „Ily módon fejezte ki [a nép] együttérzését és szolidaritását az elhurcolt magyarokkal, és tiltakozott az ellen a brutalitás ellen, amellyel a Szovjetunió a magyar népet az utóbbi hetekben kezelte” – írta Max Petitpierre.⁷¹

Néhány hónappal később azonban a lakosság rokonszenvének csökkenéséről számolnak be a források. Markus Feldmann, a Szövetségi Tanács igazságügyi és rendészeti ügyekért felelős tagja 1957. február elején sajtóértekezleten számolt be a befogadás tapasztalatairól. A *Journal de Genève* összefoglalója szerint: „Az eseményekből és azok brutalitásából született lelkesedés és buzgalom kiegyensúlyozottabb érzelmeknek adták át helyüket, vagy – az egyébként mindkét részről megfigyelhető – megfáradásnak és nem kevés csalódottságnak. Két világ

66 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

67 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_1-2. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux départements de police des cantons, *Accueil en Suisse de réfugiés hongrois*. 1956. november 7.

68 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#1434*, Az. 097.07, Aufnahme ungarischer Flüchtlinge nach dem Aufstand vom Oktober/November 1956, 1956–1961. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux Départements de police des cantons, *Statut des réfugiés hongrois et traitement de leurs cas par les autorités de police des étrangers*, n° 783. 1957. február 16.

69 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_14-15. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Département fédéral de justice et police, Division de police, Commission de gestion du Conseil des Etats, Chiffre 4, question : « Des renseignements sont demandés sur les expériences faites avec les réfugiés hongrois. » (M. Bourgnicht, Conseiller aux Etats). Bern, 1957. május 10.

70 *Fejérdy G.*: i. m. (64. jz.) 570. Ezt a magyar külügyminisztériumban így fogalmazták meg: „A svájci lapok többsége ma is ellenséges hangon ír a magyarországi helyzetről, s ez kedvezőtlen irányban befolyásolja a közvéleményt. A »magyarországi terrorrendszeréről«, »szovjet gyarmatról« stb. firkálnak [...]» MNL–OL XIX-J-1-j, Svájc, 8. doboz, Külügyminisztérium, II. Politikai Osztály, Metzger János feljegyzése, tárgy: Svájc és Magyarország kapcsolatának alakulása az októberi események után, 216/F. 1957. április 24.

71 Max Petitpierre levele Léopold Boissier-hez, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága elnökéhez. Bern, 1956. november 20. Documents diplomatiques suisses, www.dodis.ch – DoDis – 12323.

került hirtelen érintkezésbe egymással, amiből bizonyos súrlódások keletkeztek.”⁷² A negatív élményeket jól tükrözték a kantonális rendőrségek igazgatóinak (directeurs cantonaux de police) 1957. március 15-én tartott értekezletén elhangzott beszámolók az egyes kantonok helyzetéről és újabb magyar menekültek befogadásának lehetőségeiről. A hozzászólásokból a szállás- és munkalehetőségek jelentős beszűkülése érzékelhető. A szezonális munkákban, így az építőiparban és a mezőgazdaságban való foglalkoztatáshoz a tapasztalatok alapján csekély reményt fűztek. Erőteljes kritikák fogalmazódtak meg a betelepülő magyarok egy részének a munkához való hozzáállásával kapcsolatban. Neuchâtel kanton küldötte például kifejtette, hogy „teljesen meglelték. Nincs semmilyen munka- és szálláslehetőség a magyarok számára. A nálunk lévő magyarok 10–15%-ának sajnálatos magatartása teljesen megsemmisítette a svájci lakosság erőfeszítéseit és lelkesedését.”⁷³

A menekültbefogadás sikeres lezárásához tehát a Nyugat többi országához hasonlóan Svájcban is döntő fontosságú volt a kormányzat részéről megnyilvánuló szilárd politikai akarat. Mielőtt számba vennénk az eredményeket, vegyük szemügyre a hatóságok és a lakosság pénzügyi szerepvállalását!

Svájc pénzügyi szerepvállalása

A svájci államnak és a lakoságnak a magyar menekültek befogadására fordított anyagi eszközeit áttekintve plasztikus képet kapunk az intézkedések sokrétűségéről, arányairól és a mozgósított erőforrások volumenéről egyaránt. A Szövetségi Tanács 1957. május 17-i, a Szövetségi Gyűléshez küldött üzenete az adott időpontig hozzátétőlegesen számba veszi Svájc pénzügyi hozzájárulását a magyar menekültek nemzetközi és svájci befogadásához.

Az irat szerzői a teljes költséget 30 millió (akkori) svájci frankra becsülik, amihez még hozzájön a dokumentum által kérelmezett (és elnyert) újabb 7 millió frank. Ez magában foglalja a szövetségi, kantonális és községi (communal) hozzájárulásokat, valamint a pénzbeli és természetbeni magángyűjtések becsült összegét is (ennek egy részét a magyarországi lakosság közvetlen segélyezésére fordították). A Svájc által befogadott magyar menekültek szállás- és segélyezési költsége – akiknek számát e dokumentum 12 000 főben határozta meg – 1 500 000 svájci frankot jelentett a rendészeti osztály és a hadügyi tárca (Département militaire) számára, ami magában foglalta a segélyezési különítmények felállításának és a laktanyák használatának költségeit. A kantonok és a községek hozzátétőlegesen ugyanekkora összeget adtak ehhez. A magyar menekültek elszállítását Ausztriából és Jugoszláviából Svájcba főként a Svájci Vöröskereszt szervezte és finanszírozta,

72 La Suisse et les réfugiés hongrois. Au terme d'une première étape (De notre correspondant de Berne G. P.). Journal de Genève 1957. febr. 7. 1.

73 Procès-verbal de la conférence des directeurs cantonaux de police concernant l'accueil éventuel de nouveaux réfugiés hongrois en Suisse (Bern, Palais du Parlement, 14.30–16.20, 1957. március 15.). Documents diplomatiques suisses, <http://db.dodis.ch/document/17172>.

valamint a rendészeti osztállyal egyetértésben biztosította az elsődleges és a másodlagos segélyezés költségeit is.

A Svájci Vöröskereszt által szervezett gyűjtőakció 1957. április 30-ig 6 753 000 svájci frankot eredményezett, valamint további mintegy 7 millió frank értékű természetbeni adományt. Mindeközben a magyar menekültekre 1 700 000 svájci frankot költöttek, amihez járult a folyamatos segélyezésre szánt egymillió svájci frank, amelyet a menekültsegélyezéssel foglalkozó svájci központi hivatalhoz kötődő egyesületek kaptak. A Svájci Vöröskereszt 2 200 000 svájci frankot fordított a magyarországi lakosság közvetlen segélyezésére. A maradékot a magyar menekült gyermekekre és egyetemistákra költötték Svájcban. Más egyesületek – például a Caritas, az Oeuvre suisse d'entraide ouvrière, az Oeuvre d'entraide des Églises protestantes de Suisse (Svájci Protestáns Egyházak Kölcsonös Segélyszervezete) – szintén jelentős összegeket gyűjtöttek. Különbőféle gyűjtések, a Svájci Vöröskeresztét is beleértve, mintegy 13 millió svájci frank pénz- és ugyanennyi természetbeni adományt eredményeztek.

Ami a nemzetközi akciókban való részvételt illeti, az UNHCR-nek és az ICEM-nek a svájci hatóságok 260 000 svájci frank rendkívüli hozzájárulást fizettek. Ezt, valamint a Svájci Vöröskeresztnek Magyarországra szánt gyógyszerek és élelmiszerek vásárlására adott 100 000 svájci frankot abból a 6,5 millió svájci frankból vonták le, amelyet az 1955. december 21-i szövetségi határozat folyósított nemzetközi segélyakciók finanszírozására 1956–1957-re. A Svájcban Ausztráliába szállított 1500 magyar menekült kiválogatásához és útiköltségéhez való hozzájárulás 1957. márciustól mintegy 900 000 svájci frank költséggel járt.

Svájc anyagi hozzájárulása tehát igen jelentős volt, amiből a magánforrások aránya különösen kiemelkedő. Ehhez jöttek még a közvetlen segítség olyan formái, mint szobák és lakások ingyenes felajánlása, szakmai képzés, valamint a magyar fiatalok tanulmányainak heti vagy havi rendszerességű támogatása.⁷⁴ Az 1957. május közepéig elköltött 30 millió svájci frank nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy a svájci állam által 1955–1956-ra nemzetközi segélyezésre eredetileg szánt pénz összesen körülbelül 6,5 millió frankot tett ki.⁷⁵

A befogadás eredményei

A lakosság számarányához képest messze a legtöbb magyar menekültet Svájc fogadta be. 1957. március 31-ig 12 040 fő érkezett, ami a lakosság 2,397 ezreléke (a második Kanada 17 559 menekülttel, ami 1,099 ezrelék).⁷⁶ Az UNHCR 1958. január 31-i statisztikai adatai szerint Ausztriából 11 965-en, míg Jugoszláviából 744-en jöttek Svájcba.⁷⁷ Mintegy 500 (más források szerint 600) menekült egyetemista

74 7412 Message du Conseil fédéral à l'Assemblée fédérale concernant l'ouverture d'un crédit extraordinaire en faveur des réfugiés hongrois à l'étranger et d'autres oeuvres d'entraide internationale (1957. május 17.). Feuille fédérale 1957. máj. 31. I.

75 Uo.

76 Uo.

77 Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának 1958. január 31-i összesítő adatai.

került svájci egyetemekre.⁷⁸ A gyakran jól képzett magyarok a svájci munkaerő-piacra általában könnyen beilleszkedtek. 1957. augusztus végére 72%-uk már keresőtevékenységet folytatott, főként az iparban.⁷⁹

Az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium illetékesei 1957 májusában így vonták meg a magyarok befogadásának végső mérlegét: „nem hangsúlyozhatjuk eléggé a tényt, hogy mindent összevéve a tapasztalatok nem rosszak – mindenesetre nem annyira rosszak, mint amennyire bizonyos, magukat makacsul tartó híresztelések alapján hihetnénk. A valóban nemkívánatos magyar menekültek száma kétségkívül 7 és 10% között ingadozik. Sok további [menekült] nem tekinthető tulajdonképpen nemkívánatosnak: inkább a miénktől alapvetően különböző mentalitással rendelkezik. Kétség sem férhet hozzá, hogy ezek a menekültek viszonylag rövid idő alatt be fognak illeszkedni az országunkban létező feltételek közé.”⁸⁰

A menekültek személyes tapasztalatai is alátámasztják az eddigi megállapításokat.⁸¹

*

A magyar menekültek befogadásának eredményességét és a számukra biztosított lehetőségeket még jobban megvilágítja, hogy érkezésük előtt a svájci hatóságok általában akadályozni igyekeztek a külföldiek letelepedését, és munkavállalásukat csak bizonyos ágazatokban engedélyezték.

A svájci kormányzat a gyorsan erősödő svájci gazdaság igényeinek kielégítése érdekében nemzetközi szerződésekkel ösztönözte a munkaerő bevándorlását (például 1948-ban Olaszországgal). Ugyanakkor már 1945-től igyekeztek meggátolni a bevándorlók végleges letelepedését, és korlátozták a családegyesítést. Hogy megakadályozzák a „külföldiek túlzott koncentrációjának” kialakulását, a külföldi munkaerő rendszeres cseréjére törekedtek. Ezt a célt szolgálta, hogy ötről tízre emelték a letelepedési engedély elnyeréséhez Svájcban eltöltendő évek számát.⁸² Az 1956 előtti svájci magyar emigránsok a szovjet blokkból érkezett menekültek nehéz sorsáról számoltak be: az idegenrendőrség állandó felügyeletének voltak

78 *Piguet, E.*: i. m. (17. jz.) 74.

79 Uo.

80 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_14-15. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Département fédéral de justice et police, Division de police, Commission de gestion du Conseil des Etats, Chiffre 4, question : « Des renseignements sont demandés sur les expériences faites avec les réfugiés hongrois. » (M. Bourgnicht, Conseiller aux Etats). Bern, 1957. május 10.

81 Ld. az Országos Széchényi Könyvtár, valamint az 1956-os Intézet és Oral History Archivum interjúit (pl. Gimes Judit–Magos Gábor [közös életútinterjú], száma: 53., 1993–1994. 40 ív, Standeisky Éva; Missura Tibor, száma: 346., 1991. 13 ív, Gyenes Pál; Ritecz József, száma: 739., 2000. 2 ív, hangfelvétel, Eörsi László), továbbá az általam 2013-ban készített interjúkat (Kiss-Borlase Egon, Unger László), valamint: Emigráció és identitás – 1956-os menekültek Svájcban. Szerk. Kanyó Tamás. L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2002.

82 *Gianni D'Amato*: Une revue historique et sociologique des migrations en Suisse. *Annuaire suisse de politique de développement* 27. (2008) 2. sz. 171.

kitéve, és csak a legalantasabb munkák végzését engedélyezték számukra.⁸³ A svájci delegáció vezetője az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OECE) Tanácsában 1956. január 27-én Párizsban kifejtette, hogy országa külföldi eredetű lakossága 1945 és 1955 között 50%-kal növekedett. Ennek mintegy fele még nem kapott engedélyt a végleges letelepedésre. A svájci kormányzat a demográfiai, nyelvi és kulturális egyensúly megőrzésére hivatkozva az óvatosságot hangsúlyozta az OECE könnyítési javaslataival szemben.⁸⁴ Főként egész családok letelepedésétől tartottak, különösen az iparosodott kantonokban és Svájc keleti részének egyes kantonjaiban.⁸⁵

Végezetül vizsgáljuk meg, hogy a magyar menekültek svájci befogadása mely elemeiben hasonlított az általános nyugati reakciókra és melyek voltak a kifejezetten Svájcra jellemző sajátosságok.

A befogadás jellemzői és okai

A nyugati világhoz hasonló tényezők

Svájc is aláírta az 1951-es genfi menekültügyi egyezményt,⁸⁶ amelyet a Szövetségi Parlamentek (Chambres fédérales) 1954. december 14-én jóváhagytak. Ez a dokumentum képezte a magyar menekültek svájci befogadásának nemzetközi jogi hátterét.⁸⁷ A svájci hatóságok – a többi nyugati országhoz hasonlóan – kezdettől fogva leszögezték, hogy elismerik a magyarok menekültstátusát.⁸⁸ Noha a Menekültügyi Konvenció 1951. január 1. előtt bekövetkezett eseményekkel összefüggő üldözöttséget ír elő, magukévá tették az UNHCR jogtanácsosa, Paul Weis érvelését. Szerinte ugyanis a magyarok elmenekülése abból a konfliktusból következik, amely

83 *Gosztonyi Péter*: Magyarok Svájcban – 1956. Tekintet 8. (1995) 5–6. sz. 209–210.

84 Documents diplomatiques suisses. XX. (I.IV.1955 – 28.II.1958). Commission pour la publication de documents diplomatiques suisses, président: Jean-Claude Favez, directeur de la recherche: Antoine Fleury. Chronos–Armando Dadò–Zoé, Zürich–Locarno–Genève, 2004. 124. (Document 54.: Le Chef de la Délégation suisse auprès de l’OECE, G. Bauer, au Conseil de l’OECE. Déclaration du délégué de la Suisse au sujet du projet de décision du Conseil amendant la décision du Conseil régissant l’emploi des ressortissants des pays membres [Paris, 27 janvier 1956]).

85 Documents diplomatiques suisses i. m. (84. jz.) 197. (Document 79.: Notice à l’intention du Chef du Département politique, M. Petitpierre. Rencontre avec M. Del Bò [Bern, 10 septembre 1956]).

86 *Piguet, E.*: i. m. (17. jz.) 71.

87 Ld. még *Lorena Parini–Matteo Gianni*: Enjeux et modifications de la politique d’asile en Suisse de 1956 à nos jours. In : Histoire de la politique de migration, d’asile et d’intégration en Suisse depuis 1948. Sous la dir. de Hans Mahnig. Seismo, Zürich, 2005. 194.

88 UNARMS UN-S-445-0199-11, United Nations Refugee Fund, Executive Committee, Standing Programme Sub-Committee, Fourth Session, Provisional summary record of the seventy-second [?] meeting held at the Palais des Nations, Geneva, 25 January 1957 restricted. 1957. január 25.

1948 óta szembeállítja a magyar népet a kommunista rendszerrel.⁸⁹ A menekültügyi egyezmény a menekültstátus elnyeréséhez az egyéni üldözöttség bizonyítását várja el. A magyar menekültek azonban olyan nagy számban jelentek meg 1956. novembertől Ausztriában, hogy a velük foglalkozó illetékesek belátták: ilyen menekülttömeg egyéni elbírálása lehetetlen. A többi nyugati ország álláspontjával harmóniában a magyarokra Svájcban is úgy tekintettek, mint *prima facie* (első látásra elfogadható) menekültekre. Ez volt az első eset, hogy a menekülteket nem egyénként, hanem csoportként vették figyelembe.⁹⁰

Svájcnak a magyar menekültekkel kapcsolatos politikáját erőteljesen befolyásolta, hogy – noha nem volt a NATO tagja – a hidegháború nemzetközi kontextusában egyértelműen a Nyugat részének volt tekinthető.⁹¹ A hidegháborús szembenállás kialakulásakor a svájci diplomácia a semlegesség jegyében kezdetben a két formálódó blokk közti közvetítést tűzte ki célul. Az 1948. februári prágai puccs azonban elbizonytalanította a berni illetékeseket, hogy valóban lehetséges-e kívül maradni a kommunizmus és a nyugati világ konfliktusán.⁹² Max Petitpierre 1948. február 23-án elmondott beszédében kifejtette: „világosan állást kell foglalnunk a kommunizmussal szemben, és ezt nyilvánosan ki is kell fejezni, hogy világossá tegyük közvéleményünk előtt, halálos fenyegetés leselkedik országunkra”.⁹³ Svájc a hidegháborúban kétségkívül a Nyugat oldalán állt ideológiai és gazdasági tekintetben egyaránt: nem exportált a szovjet blokkba a COCOM-listán szereplő termékeket,⁹⁴ és aktívan részt vett a Marshall-terv lebonyolításában is.⁹⁵ Luc van Dongen tanulmányában idézi az amerikai Nemzetbiztonsági Tanács (NSC) egy 1951. november 7-i dokumentumát, amiből világosan kiderül, hogy Washingtonban tisztában voltak Svájc egyértelmű nyugati elkötelezettségével: „Svájc ráadásul elismeri, hogy a Szovjetunió az egyetlen potenciális agresszor Európában. Svájc hivatalos semlegessége semmiképpen nem jelenti azt, hogy közömbös lenne a Nyugat és a szovjet kommunizmus közti harc kimenetelét illetően. A svájciak nem csupán földrajzilag, hanem ideológiailag is a Nyugathoz tartozóként tekintenek magukra; és a svájci hivatalos és közvélemény is elsősorban többségében Nyugatbarát és antikommunista.” A svájci hatóságokkal való együttműködésükben az

89 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

90 AUNHCR UNHCR Oral History Project, Fonds 36, Records of the Archives, Transcript of the Interview of August R. Lindt by Bryan Deschamp, 4 February 1998, Sound Recording p. 17.

91 *Piguet, E.*: i. m. (17. jz.) 73.

92 *Claude Altermatt*: La politique étrangère de la Suisse pendant la guerre froide. Presses polytechniques et universitaires romandes, Lausanne, 2003. 14–15.

93 Max Petitpierre beszéde. 1948. február 23. Documents diplomatiques suisses. XVII. Zürich, 1999. 188. f. Idézi *Luc van Dongen*: De la place de la Suisse dans la „guerre froide secrète” des Etats-Unis, 1943–1975. *Traverse. Zeitschrift für Geschichte/Revue d'histoire* 16. (2009) 55.

94 *Altermatt, C.*: i. m. (92. jz.) 21., 24.

95 *Peter Gilg–Peter Hablützel*: Nouvelle histoire de la Suisse et des Suisses IX. Une course accélérée vers l'avenir, 1945–... Payot–Nadir, Lausanne, 1999. 892.

amerikai szervek ugyanakkor igyekeztek figyelembe venni a lépten-nyomon hangsúlyozott semlegességre ügyelő érzékenységet is.⁹⁶

Svájc katonailag fenyegetve érezte magát a szovjet blokk felől. E veszélyérzet a hidegháborús szembenállás kiéleződésekor – vagyis az 1948-as csehszlovákiai puccs, az 1948–1949-es berlini blokád, valamint a koreai háború 1950-es kitörése idején – alakult ki.⁹⁷ A külügyi tárcát vezető Max Petitpierre a külföldön szolgáló svájci követek éves konferenciáján 1955. szeptember 9-én felhívta a figyelmet arra, hogy az osztrák államszerződéssel katonai tekintetben meggyengült a Nyugat, és romlott Svájc biztonsági helyzete. Szerinte azért, hogy a szövetséges, főként amerikai csapatok elhagyták Ausztriát, a nyugati világ katonai határa Svájc keleti határa lett.⁹⁸ Még a magyar menekültek Svájcba érkezése előtt, a kelet-európai és a szuezi válság kapcsán elterjedt a hír, hogy a háború kitörése közel van. A háborús hisztéria nyomán élelmiszer-felvásárlás kezdődött. Többfelől követelték a lakossági védekezés előkészítését. Egy csoport például 1956. decemberben 15 000, használati utasítással ellátott Molotov-koktélt osztott szét Bernben, hogy „konkrét tettekkel is erősítsék a svájci nép harckészségét és a szabadságról és igazságról vallott hitét”.⁹⁹ A lakosság körében a II. világháborúban szerzett kollektív élmények éledtek újjá a magyar forradalom kapcsán.¹⁰⁰

Az erőteljes antikommunizmussal összefüggésben más nyugati államokhoz hasonlóan Svájcban is megfigyelhető a szovjet blokkból érkező „hidegháborús menekültek” pozitív megkülönböztetése – a hatóságok és a lakosság részéről egyaránt. A menedéjog elnyerése számukra az 1970-es évek közepéig semmilyen nehézséggel nem járt. A menekültek ügyét a Svájcban tartózkodó külföldiek ügyétől elkülönítve kezelték, és nem érintették őket a bevándorlókkal szemben fokozatosan bevezetett korlátozások. Ezt Lorena Parini négy fő tényezővel magyarázta: a hidegháborús kontextussal és antikommunizmussal; a szóban forgó menekültek hátterének földrajzi és kulturális közelségével; az érkezők általában magas szintű alapképzettségével; valamint azzal, hogy számuk a munkaerőpiac és a lakosság számára is „elfogadható” szinten maradt.¹⁰¹ Mivel az 1970-es évek első feléig a

96 *Dongen, L.*: i. m. (93. jz.) 62–63. Amikor viszont a berni amerikai nagykövetség az 1956-os forradalom leverése után Svájcba került magyar menekültek névsorát kérte, Feldmann ezt felháborodottan visszautasította. Ld. uo. 67. Az idézet forrása: Foreign relations of the United States, 1951. Europe: political and economic developments (1951), Switzerland, p. 877. <http://digioll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=article&did=FRUS.FRUS1951v04p1.i0020&id=FRUS.FRUS1951v04p1&isize=M> (a letöltés dátuma: 2015. aug. 13. Az angol nyelvű idézet a szerző fordításában olvasható magyarul.

97 *Gilg, P. – Hablützel, P.*: i. m. (95. jz.) 886.

98 Documents diplomatiques suisses. XX. i. m. (84. jz.) 62. (Document 25.: Exposé du Chef du Département politique, M. Petitpierre, lors de la Conférence annuelle des Ministres de Suisse à l'étranger [Bern, 9 septembre 1955]).

99 *Tréfas D.*: i. m. (12. jz.) 236. Idéz az Aktion Niemals Vergessen röplapjából, 1956. december. Sozialarchiv 32 52b Z1.

100 *Tréfas Dávid*: 1956 Svájcban, mint forradalom és restauráció. Limes 18. (2006) 4. sz. 34.

101 *Lorena Parini*: „La Suisse terre d'asile”: un mythe ébranlé par l'histoire. Revue Européenne des Migrations Internationales 13. (1997) 1. sz. 56–57. Az 1950–1960-as években Svájc mintegy

Svájcba érkezett menekültek hatalmas többsége a szovjet blokkból érkezett, ők testesítették meg a „tipikus menekültet”.¹⁰²

Az antikommunizmusnak – egyes más nyugati országokhoz (így Franciaországhoz és Olaszországhoz) hasonlóan – Svájcban is voltak igen heves megnyilvánulásai. 1956. november 7-én erőszakos demonstrációkra került sor Bernben a szovjet nagykövetség körül és Genfben a szovjet ENSZ-küldöttség épületénél, ahol éppen ünnepi fogadást tartottak.¹⁰³

A közvélemény érzelmi megrendülése és azonosulása a magyar forradalom, majd annak leverése után a menekültek ügyével ugyancsak a Nyugat reakciójához közelíti Svájcot. Franciaország berni nagykövete szerint: „Az utóbbi világháború vége óta talán semmilyen esemény nem okozott Svájcban azzal összehasonlítható kollektív érzelmet, mint amekkora felháborodási hullámot a magyar felkelés leverése itt kiváltott.”¹⁰⁴ A Szövetségi Tanács tagjai, akikkel a francia nagykövetnek alkalma volt beszélni, kijelentették, hogy „soha a Konföderáció történetében, a két világháború időszakát is beleértve, nem nyilvánultak meg ekkora érzelmek”.¹⁰⁵ 1956. november 4-én minden svájci templomban Magyarországért imádkoztak.¹⁰⁶ A brit nagykövetség megfigyelése szerint a befogadott magyar menekültek jelenléte országszerte emlékeztetett a szovjet hatalom fenyegető közelségére, melynek módszereit undorral, szándékait gyanakvással szemlélték a svájciak.¹⁰⁷ Katharina Bretscher Spindler úgy véli, hogy a svájciak többsége nem csupán szolidáris volt a magyarokkal, hanem szinte azonosult a szabadsághoz ragaszkodó magyar néppel.

Egyes nyugati kormányokhoz hasonlóan a Szövetségi Tanács úgy vélte, hogy a magyar menekültek befogadása belpolitikai tekintetben is előnyös. A heves társadalmi reakció határozott intézkedések megtételére ösztönözte a svájci vezetést, ami hozzájárult a menekültek válogatás nélküli és azonnali befogadására vonatkozó döntés gyors meghozatalához.¹⁰⁸ A Szövetségi Tanács az államérdek védelmében mindazonáltal igyekezett fenntartani pragmatikus külpolitikai irányvonalát, és

800 000 bevándorlót fogadott be, amihez képest a szovjet blokkból befogadott menekültek összlétszáma elenyésző. Ld. *Gilg, P.–Hablützel, P.*: i. m. (95. jz.) 827. A földrajzi távolság tényezőjére Bolzman is rámutat: *Claudio Bolzman: Violence politique, exil et politique d’asile: l’exemple des réfugiés en Suisse. Revue suisse de sociologie* 18. (1992) 3. sz. 690. Ld. még *Parini, L.–Gianni, M.*: i. m. (87. jz.) 192.

102 Ld. még *Parini, L.–Gianni, M.*: i. m. (87. jz.) 192.

103 *Fejérdy G.*: i. m. (64. jz.) 573.

104 AMAE série: Europe 1944–1970, sous-série: Suisse, dossier 78., rapport d’Etienne Dennery, ambassadeur de France en Suisse, *L’opinion helvétique et les événements de Hongrie*, no. 2570/EU. Bern, 1956. november 6.

105 AMAE série: Europe 1944–1970, sous-série: Suisse, dossier 71., rapport d’Etienne Dennery, ambassadeur de France en Suisse, *Recrudescence de l’anticommunisme*, no. 2627/EU. Bern, 1956. november 13.

106 *Tréfás D.*: Illúzió i. m. (12. jz.) 236.

107 The National Archives FO 371/137181, Annual review for Switzerland for the year 1957, British Embassy, confidential, n° 308., 10110/58. Bern, 1958. február 17.

108 *Fejérdy G.*: i. m. (64. jz.) 576–577.

– a közvélemény nyomása ellenére – el kívánta kerülni a szovjet blokkal fenntartott hivatalos kapcsolatok általános megromlását. Ennek érdekében felhívást intéztek a lakossághoz, hogy ne vegyenek részt a kommunista államokból származó termékek bojkottjában.¹⁰⁹

Amint korábban írtuk, 1957 tavaszára a svájci közvélemény érzelmi azonosulása, a többi nyugati országéhoz hasonlóan, megkopott. Ennek következményeképpen a humanitárius szolidaritást, a feltétel nélküli befogadást a hatóságok magatartásában is kezdték felváltani a racionális gazdasági érvek, a munkaerőpiac érdekeinek fokozódó figyelembe vétele: „Három vagy négy családot tudunk még támogatásban részesíteni azzal a feltétellel, ha a családfő ácsként, asztalosként vagy lakatosként stb. szilárd szakmai képzettséggel rendelkezik”, fogalmazta meg pontosan az elvárásait Valais képviselője a kantonok rendőrségi illetékeseinek már korábban is említett értekezletén.¹¹⁰ A magyar menekültek további befogadása érdekében tett újabb erőfeszítések – akárcsak a NATO-országok esetében – Svájcban is tudatos politikai döntést igényeltek.

A nagy gazdasági prosperitás és a munkaerő iránti növekvő igény Svájcban szintén megkönnyítette a menekültek letelepedését. A bruttó hazai termék (GDP) 1956-ban 6,4%-kal, 1957-ben pedig 4%-kal növekedett.¹¹¹ A Union Bank of Switzerland éves jelentése szerint „1956-ot újabb fellendülési évként fogja számon tartani a svájci gazdaságtörténet”.¹¹² A látványos fejlődést megalapozta, hogy a svájci gazdaság megerősödve került ki a II. világháború időszakából: érintetlen termelőkapacitásai és tőketartalékai elegendőek voltak ahhoz, hogy azonnal kielégíthessék a háborús károkat szenvedett országok igényeit, ami hosszú távon kamatozó előnyt biztosított a svájci iparnak.¹¹³ Visszatértek a svájci frank dollárhoz és részben az aranyhoz való fix paritásához, amelynek nyomán a frank egyre inkább nemzetközi menedékvaluta és az alacsony hitelkamatokkal a meginduló növekedés fontos ösztönzője lett.¹¹⁴

A gazdasági prosperitásnak annál is inkább nagy jelentősége volt, mivel a magyar menekültek nem azokban a gazdasági ágazatokban kívántak elhelyezkedni, amelyekre az országnak leginkább szüksége volt: „a magyar menekültek között egyáltalán nem lehet olyan munkaerőt találni, amilyenre az országunknak elsősorban szüksége van”, fakadt ki a svájci delegáció vezetője az UNREF ülésén 1957. január végén. Nagyon kevés volt ugyanis köztük a mezőgazdasági munkás és a házi személyzetként alkalmazható. A szállodaiipari foglalkoztatást pedig nem tette

109 *Altermatt, C.*: i. m. (92. jz.) 26.

110 Procès-verbal de la conférence des directeurs cantonaux de police concernant l'accueil éventuel de nouveaux réfugiés hongrois en Suisse (Bern, Palais du Parlement, 14.30–16.20, 1957. március 15.). Documents diplomatiques suisses, <http://db.dodis.ch/document/17172>.

111 *Piguet, E.*: i. m. (17. jz.) 74.

112 Idézi: The National Archives FO 371/130603, Annual review for Switzerland for the year 1956, British Embassy, confidential, n° 188., 10110/57. Bern, 1957. március 27.

113 *Gilg, P.–Hablützel, P.*: i. m. (95. jz.) 780.

114 *Walter, F.*: i. m. (51. jz.) 75.; *Gilg, P.–Hablützel, P.*: i. m. (95. jz.) 785.

lehetővé csekély nyelvtudásuk.¹¹⁵ Vagyis: a gazdasági virágzás fontos elősegítője, de nem döntő tényezője volt a svájci hatóságok pozitív attitűdjének.¹¹⁶

A sajátos svájci jellemzők

Az 1956-os magyar menekültek befogadásának kifejezetten svájci elemeit vizsgálva egyaránt találunk hosszú távon ható és csupán az adott politikai konstellációhoz kötődő összetevőket.

A 19. század óta megfigyelhető a gondolat, hogy a menekültek befogadásának van egy sajátos svájci hagyománya, amely a „humanitárius hagyományhoz” kötődően a nemzeti identitás fontos része.¹¹⁷ A „Svájc mint menedékhely” toposz a helvét nemzetállam egyik legalapvetőbb mítosza, akárcsak a svájci konszenzus, a különböző nyelvű régiók békés együttélése, a hódítókkal szembeni védekezés vagy a svájci nép „különleges sorsa”.¹¹⁸ E koncepció fejlődésének fontos állomásaként Max Petitpierre az 1940-es évek közepén megfogalmazta a „semlegesség és szolidaritás” politikáját mint Svájc külpolitikájának alapvető paradigmáját. A szolidaritás elemének hangsúlyozása fontos eszköze volt a II. világháború végére kialakuló külpolitikai elszigeteltség feloldásának: a győztes szövetségesek ugyanis felrötták Svájc együttműködését a tengelyhatalmakkal.¹¹⁹ A svájci külpolitika fő kitörési pontját ekkor a humanitárius diplomácia lendületbe hozása jelentette. Ez a „semlegesség és szolidaritás” formula lényege. A szolidaritás először a háború áldozatainak karitatív segélyezésében (Don suisse, 1948-tól Aide suisse à l’Europe) és menekültek befogadásában nyilvánult meg. E politika magában foglalta a humanitárius szervezetekben való aktív részvételt, a kizárólag svájci állampolgárokból álló Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának támogatását, valamint a nemzetközi humanitárius jog kiterjesztésére irányuló erőfeszítéseket.¹²⁰ A Svájc humanitárius hagyományaira való hivatkozás nagy nyomatékkal szerepel számos hivatalos dokumentumban.¹²¹ A nemzetközi elszigeteltség feloldódásában azonban végül mégsem ez bizonyult a döntő elemnek,

115 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_9-13. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Déclaration de Schürch, chef de la délégation suisse, *Réfugiés hongrois*, Quatrième session du Comité exécutif de l’UNREF à Genève, séance du 29 janvier 1957.

116 Ld. még *Parini, L. – Gianni, M.*: i. m. (87. jz.) 194.

117 Idesorolják például a hugenották 17. századi befogadását („grand refuge”) vagy a poroszok elől menekülő Bourbaki tábornok katonáinak beengedését 1871-ben. Ld. *Piguet, E.*: i. m. (17. jz.) 70.

118 *Parini, L. – Gianni, M.*: i. m. (87. jz.) 51. Ld. még *Philippe Henry*: *L’asile et la politique d’asile en Suisse. Un survol historique*. In: *La Suisse terre d’asile*. Libertas, Bienne, 1995.

119 A náci Németország és a fasiszta Olaszország használhatta a Szent Gotthárd-hágón átvezető utat, fegyvereket és lőszeret vásárolhatott svájci gyáraktól, a svájci bankok által végrehajthaták kétes pénzügyi tranzakcióikat...

120 *Gilg, P. – Hablützel, P.*: i. m. (95. jz.) 891.

121 Pl. AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_9-13. *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Déclaration de Schürch, chef de la délégation suisse, *Réfugiés hongrois*, Quatrième session du Comité exécutif de l’UNREF à Genève, séance du 29 janvier 1957.

hanem a hidegháborús viszonyok kialakulása, vagyis Svájcnak *de facto* a nyugati blokkba tagozódása.¹²²

Tréfás Dávid úgy véli, hogy a semlegesség és a szolidaritás mellett az univerzalitás elve is jelen van a II. világháború végére kialakuló svájci külügyi koncepcióban. Sajátos szereposztást mutat ki, mely szerint a semlegesség megvalósítása az állam feladata lenne, amelynek számára az „univerzalitás”, vagyis a világ minden államára vonatkozó érvényesség ideológiai alapul szolgált a szovjet blokkal fenntartott élénk kereskedelemre. A „szolidaritás” elsősorban a privát segítségnyújtó szervezetekre és az egyházakra volt osztva. Az utóbbiak mint erkölcsi tekintélyek fel-emelhették hangjukat a világ igazságtalanságai ellen, ugyanúgy, mint a világszerte olvasott svájci lapok vagy a privát kezdeményezéssel szervezett demonstrációk.¹²³ Tréfás könyvében kimutatta, hogy maguk a Svájcba érkezett magyar menekültek is a svájci identitáskonstrukció részeivé váltak: befogadásukkor a lakosság eleve feltételezte, hogy politikai okokból hagyták el hazájukat, a sajtó sajátosan svájci tulajdonságokkal ruházta fel őket, igyekeztek a két nép történelmét párhuzamba állítani (például harc a Habsburgok és más nagyhatalmak ellen).¹²⁴ Az a rokon-szenv, amely a magyar menekültek tömeges svájci befogadását lehetővé tette, olyan Magyarországgal kapcsolatos, sztereotípiákkal teli alapismeretekre támaszkodott, amelyeket 1956 őszén a napisajtóban újra és újra erősítettek. „Ez a tudás, amely a zene, irodalom, utazási beszámolók, úti élmények, játékfilmek és – nem utolsósorban – a jelen lévő emigránsok elbeszélései által terjedt el, azt az illúziót táplálta, hogy a svájciak és a magyarok tulajdonképpen nagyon közel állnak egymáshoz.”¹²⁵

Ugyancsak régi svájci hagyománynak tekinthető, hogy azok a csoportok, amelyeknek szociális-szakmai helyzete, ideológiája vagy vallása a legközelebb áll az adott menekültekéhez, főszerepet játszanak befogadásukban. Így volt ez a hugenották vagy az 1789-es francia forradalom menekültjeinek érkezésekor is.¹²⁶ Ennek megfelelően az egyetemista szervezetek és az egyetemi hatóságok különösen aktívnak mutatkoztak a menekült magyar egyetemisták ügyének rendezésében.¹²⁷ Már a menekültdráma első napjaiban számos esetben kérték az illetékes hatóságot, hogy a hivatalosan addig engedélyezett 2000 fős menekültlétszám felett hívhassanak Svájcba hozzájuk különösen közel álló menekülteket, akiknek a teljes költségeit hosszú tartózkodási időre vállalták.¹²⁸ A Genfi Egyetemen például, ahol 1960-

122 Gilg, P.–Hablützel, P.: i. m. (95. jz.) 892.

123 Tréfás D.: 1956 Svájcban i. m. (100. jz.) 33.

124 Uő: Illúzió i. m. (12. jz.) 259.

125 Uő: 1956 Svájcban i. m. (100. jz.) 35.

126 Emigráció és identitás – 1956-os menekültek Svájcban i. m. (81. jz.) 180.

127 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957, 1957*. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

128 AFS CH-BAR#E4001D#1973/125#Bd.117_1-2. *Ungarische Flüchtlinge 1957, 1957*. Circulaire du Département fédéral de justice et police aux départements de police des cantons, *Accueil en Suisse de réfugiés hongrois*. 1956. november 7.

ban 120 magyar egyetemista tanult, külön őket segítő bizottságot hoztak létre, amelyben jelen voltak a Szenátus Hivatalának, az Egyetem Pártfogó Bizottságának (Comité du Patronage de l'Université) és az Egyetemisták Általános Egyesületének (Association Générale des Étudiants) a képviselői is.¹²⁹ Szakdolgozatában hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet Rita Lanz, amikor hangsúlyozza, hogy a szolidaritás főként az ugyanazon korcsoportba, szociokulturális és szakmai csoportba tartozók felé nyilvánult meg.¹³⁰

Szintén hosszabb múltra tekinthet vissza, hogy a svájci társadalmi és politikai életben kiemelkedő befolyással bírnak különféle szakmai testületek, gazdasági csoportok és szakszervezetek.¹³¹ A menekültek befogadásának sikerességét, a hatósági intézkedések eredményességét nagyban erősítette, hogy ezek a szervezetek, így a munkáltatói szervezetek és gazdasági ernyőszervezetek, például az Union suisse du commerce et de l'industrie (a Kereskedelem és Ipar Svájci Uniója), és ennek igazgatótanácsa, a Vorort is teljes erővel támogatták azokat.¹³²

Claudio Bolzman tanulmányában rámutat, hogy milyen nagy jelentősége van a menekültek elfogadottsága szempontjából Svájcban annak a ténynek, hogy milyen jellegű diktatúrából jöttek. A szovjet blokkból származó – az 1956-os magyar és később az 1968-os cseh és szlovák – menekülteknek nem kellett bizonyítaniuk a személyes üldözöttséget, ellentétben a különböző dél-amerikai (például Chile, Argentína) vagy dél-európai (Spanyolország) jobboldali katonai diktatúrák menekültjeivel.¹³³ A kommunista diktatúrákat ugyanis a svájci hatóságok önmagukban antidemokratikusnak tekintették, amelyek a társadalom egészével szemben elnyomó jellegűek, míg az egyéb katonai diktatúrákról úgy vélekedtek, hogy szelektívebb repressziót alkalmaznak.¹³⁴ Lorena Parini hangsúlyozza továbbá, hogy az 1956-os magyarok, valamint az 1968-as csehek és szlovákok esetében a svájci lakosság ismerte, illetve ismerni vélte a menekülés indokait, míg az 1970–1980-as években a harmadik világból jöttek esetében gyakran nem, ami csökkentette a be-

129 Munkájukat segítette a magyar menekült egyetemisták kiváló tanulmányi eredménye is, amelyről jelentésükben érezhető büszkeséggel számolnak be: „1960 márciusában például a vizsgákon megjelent magyar egyetemisták 89,7%-a sikeres volt, ami a svájci egyetemistáknál sokkal magasabb százalék. Sok professzor nagyon meg van elégedve a magyar egyetemisták intellektuális színvonalával.” Bibliothèque de l'Université de Genève, Comité d'entraide en faveur des étudiants hongrois accueillis à l'Université de Genève, rapport du président René-Claude Noppert, *Brèves Remarques sur la Situation actuelle des Etudiants Hongrois à notre Alma Mater*. Genf, 1960. augusztus.

130 *Rita Lanz: Flüchtlingshilfe zwischen Vergangenheitsbewältigung und nationaler Selbstdarstellung: die Schweiz und die Aufnahme ungarischer Flüchtlinge 1956/1957*. Szakdolgozat, 1996. 105–107. Idézi: *Peter Keresztesy: Les réfugiés hongrois comme facteur de tension dans les relations hungaro-suisse. Les conséquences diplomatiques d'un acte humanitaire (1956–1958)*. Mémoire de licence présenté à la Faculté des Lettres de l'Université de Fribourg, Savigny (VD), 2001. 24.

131 Vagyis az ún. társaságok vagy egyesületek („associations”; la démocratie de concordance des associations = az egyesületek egyetértésének demokráciája).

132 *Gilg, P.–Hablützel, P.*: i. m. (95. jz.) 859–862.

133 *Bolzman, C.*: i. m. (101. jz.) 685.

134 Uo. 687.

fogadási hajlandóságot irányukban.¹³⁵ Szintén a magyarok befogadását könnyítette, hogy az 1970-es évek elejéig a svájci belpolitikában még nem bontakoztak ki a külföldi népesség túlzottan magas arányával (surpopulation étrangère) kapcsolatos, a szélsőjobboldal által indított harcok.¹³⁶

Az 1950-es évek közepének történeti kontextusához szorosabban kötődő tényezők közül elsőként a magyar menekültek befogadása kapcsán ható biztonságpolitikai szempontot említjük. Markus Feldmann, a Szövetségi Tanács igazságügyi és rendészeti ügyekért felelős tagja, 1956-ban a Konföderáció elnöke, november közepén az akkor Ausztriában tartózkodó 40 000 magyar menekültet komoly katonai kockázatnak tekintette a nyugati szövetségesek 1955-ös kivonulása után még védtelen Ausztria, és áttételesen Svájc számára is. „Ausztria tehermentesítésével saját érdekeinket is szolgáljuk; mindenképpen meg kell akadályoznunk, hogy a szovjetoroszok »rendfenntartási okokból« ürgyvet találjanak egy ausztriai beavatkozásra” – jegyezte fel naplójába november 4-én.¹³⁷

A szovjet hadsereg magyarországi beavatkozása által kiváltott felháborodás talán hangsúlyosabb és tartósabb volt Svájcban, mint másutt Nyugaton. Svájc az egyike volt azon három országnak, amelyek tiltakozásuk kifejezésésképpen bojkottálták a melbourne-i olimpiai játékokat (Spanyolország és Hollandia volt a másik kettő).¹³⁸ Ahogyan Max Petitpierre Svájc követeinek 1957. augusztusi éves konferenciáján megállapította: a svájciak „hevesen reagáltak arra, ami Magyarországon történt. Ezek nem csupán pillanatnyi reakciók voltak, hanem még most is szinte ugyanannyira élénken éreztetik hatásukat, mint nyolc vagy kilenc hónappal ezelőtt, ami bizonyos nehézségeket okoz a [külügy]minisztériumnak.”¹³⁹ A svájci közvélemény európai viszonylatban is különösen erőteljes reagálására a berni magyar követség is felfigyelt.¹⁴⁰

Mi magyarázza a svájci lakosság körében megfigyelhető különösen mély antikommunizmust? Laurent Sauge szerint a Szovjetunió a svájci közvélemény számára „szörnyű és embertelen modernitásként” jelent meg, amelyet az antikommunista propaganda különösen visszataszító ellenségként tudott bemutatni.¹⁴¹ A „vörös ve-

135 *Parini, L. – Gianni, M.*: i. m. (87. jz.) 59. Ld. még erről: *Bolzman, C.*: i. m. (101. jz.) 688.

136 Ld. még *Parini, L. – Gianni, M.*: i. m. (87. jz.) 196.

137 *Markus Feldmann*: Tagebuch 1923–1958. Quellen zur Schweizer Geschichte. Bearb. Peter Moser. Schweizerische Gesellschaft für Geschichte, Komm. Krebs, Basel, 2002. 229. és 232. Idézi *Tréfas D.*: Illúzió i. m. (12. jz.) 234–235.

138 *Piguet, E.*: i. m. (17. jz.) 73.

139 Exposé de Monsieur Max Petitpierre, Chef du Département politique fédéral. Conférence des Ambassadeurs. 1957. szeptember 6. <http://dodis.ch/12714>.

140 MNL–OL XIX–J–1–j, Svájc, 8. doboz, Marjai József svájci magyar követ jelentése a Külügyminisztériumnak, tárgy: Hang és hangulatváltozás Svájcban, 355/1 (004655/1). 1957. november 13.

141 *Laurent Sauge*: De la barbarie asiatique à l’horrible modernité: images de l’URSS et des Soviétiques dans la presse genevoise (1918–1933). In: Histoire(s) de l’anticommunisme en Suisse. Éd. Michel Caillat–Mauro Cerutti–Jean-François Fayet–Stéphanie Roulin. Chronos, Zürich, 2008. Idézi *Jean-François Fayet*: L’anticommunisme est-il vraiment un sujet d’histoire? L’exemple suisse. Uo. 12.

szély” érzete az 1948-as prágai kommunista hatalomátvétel nyomán itatta át a svájci közvéleményt, mely benyomást a kelet-berlini felkelés 1953-as leverése tovább erősített.¹⁴² A Gilg–Hablützel szerzőpáros arra hívta fel a figyelmet, hogy a náci Németország összeomlása nyomán érzett megkönnyebbülés Svájcban hamar átadta a helyét a kommunista nagyhatalom előrenyomulása miatti aggodalomnak. Értelmezésük szerint a náci veszély idején kialakult mentalitás és védekező beállítódás rávetült a kommunista expanzióra és ideológiára is. Azzal a különbséggel, hogy míg a közvetlen veszélyt jelentő nácik címére csak óvatos, burkolt kritikák fogalmazódtak meg, addig az antikommunizmust és a szovjetellenességet – a NATO védelmi rendszerének közvetett haszonélvezőjeként – teljes nyíltsággal ki lehetett fejezni. A svájci antikommunista hullám éppen az 1956-os magyar forradalom brutális leverésére adott válasz idején tetőzött.¹⁴³ Jean-François Fayet szerint az antikommunizmus legnagyobb svájci sikere volt, hogy a kommunizmust mint ideológiát teljesen a politikai játéktéren kívülre helyezte, mint ami annyira elfogadhatatlan, hogy még vitatkozni sem érdemes róla, hiszen Svájc identitását, magát a lelkét kérdőjelezi meg. Márpedig Fayet szerint a közvélemény szinte egyöntetű kommunizmus- és szovjetellenessége mögött az húzódik meg, hogy az antikommunizmus a nemzeti egység kötőanyagát jelentette egy olyan nép számára, amelynek kétségei voltak identitását illetően, és félt egységének összeomlásától.¹⁴⁴ A svájci állam és az antikommunizmus viszonyát André Rauber úgy ítéli meg, hogy a hatóságok rendelkezéseiben tetten érhető antikommunizmus szinte állami ideológiának volt tekinthető.¹⁴⁵ Luc van Dongen pedig egyenesen azt állítja, hogy az antikommunizmus Svájcban „államvallás”.¹⁴⁶ Márpedig az 1956-os magyar forradalom és a menekültek ügyét a kormányzat erőteljesen felhasználta a közvélemény szovjetellenes beállítódásának további erősítéséhez.¹⁴⁷ Tréfás Dávid írja, hogy a svájci sajtó a szabadságharcosokat azonosította a magyarokkal, míg azok hazai ellenségeit a nemzetiség megjelölése nélkül csupán „kommunistáknak” nevezte. Így „a kommunizmus elleni közös harc a népeket összekötő kapoccsá stilizálódott”.¹⁴⁸ A forradalom leverése után a helyi svájci sajtó is erősítette a kommunisták iránti gyűlöletet. Ennek egyik eszközeként a szovjeteket is besorolták a Nyugatot rendszeresen fenyegető keleti népek közé. „Mongol regimentekről” és „Dzsingisz kán utódairól” írtak, akik „borzalmak és vad ázsiai kegyetlenség képét” hagyták Magyarországon.¹⁴⁹

142 *Walter, F.*: i. m. (51. jz.) 74.

143 *Gilg, P.–Hablützel, P.*: i. m. (95. jz.) 837–838.

144 *Fayet, J.-F.*: i. m. (141. jz.) 17–18.

145 *André Rauber*: L’anticommunisme en Suisse, une quasi doctrine d’État, entre phobie et manipulation de la légalité. In: Histoire(s) de l’anticommunisme en Suisse i. m. (141. jz.). Idézi *Fayet, J.-F.*: i. m. (141. jz.) 18.

146 *Luc van Dongen*: La Suisse dans les rets de l’anticommunisme transnational durant la guerre froide: réflexions et jalons. In: Relations internationales de la Suisse durant la Guerre froide. Éd. Sandra Bott–Janick Marina Schaufelbuehl–Sacha Zala. Schwabe, Basel, 2011. (Itinera, fasc. 30.) 23.

147 *Parini, L.–Gianni, M.*: i. m. (87. jz.) 199.

148 *Tréfás D.*: Illúzió i. m. (12. jz.) 253–254.

149 Uo. 240.

Egyes svájci történészek – így Lorena Parini, Matteo Gianni, Etienne Piguet, Marie-Claire Caloz-Tschopp és Tréfás Dávid – felhívták a figyelmet arra, hogy a svájci hatóságok magyar menekültek irányában tanúsított különösen befogadó hozzáállásának kialakításához hozzájárulhatott az a törekvés is, hogy enyhítsék a zsidó menekültekkel kapcsolatban a II. világháború idején gyakorolt svájci politika miatt megfogalmazott éles kritikákat. Maga az a tény, hogy a Karl Ludwig professzor által a témáról készített és már 1955-re befejezett jelentést csak 1957 tavaszán hozták nyilvánosságra, mégpedig a magyar menekültek rendkívül bőkezű befogadásáról szóló függelékkal együtt, az idézett történészek szerint arra a szándékra utalhat, hogy ezzel kívánták enyhíteni a jelentés által szintén megfogalmazott kritikákat.¹⁵⁰

Végezetül meg kell említenünk még egy konjunkturális szempontot. A magyar menekültek befogadása lehetőséget adott a semleges Svájcnak, hogy kifejezze a szovjeteket elítélő véleményét és a nyugati táborhoz tartozását egyaránt.¹⁵¹ Hasonló magatartást tanúsítottak 1963-ban a tibeti, 1968-ban a cseh és szlovák menekültek Svájcba érkezésekor is.¹⁵² A keleti blokkból származó menekültek befogadásával Svájc, a humanitárius megfontolásokon túl, kifejezésre kívánta juttatni szembenállását a „létező szocializmussal”.¹⁵³ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a svájci kormányzat a magyar forradalomra való reagálását a nemzetközi szintéren megmutatkozó óvatossággal ellenpontosította. Ennek keretében igyekeztek meggátolni a háborús pszichózis eszkalálódását, mértéktartásra intve a lakosságot a kezdődő felvásárlási láz kapcsán, az egyetemesség elve alapján pedig elutasították a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok megszakítását és a Kádár-kormányral fennálló viszony túlzott megterhelését.

*

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az 1956-os magyar menekültek svájci befogadása különösen sikeres vállalkozás volt. Az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium többször említett jelentése James Morgan Read helyettes menekültügyi főbiztos szavait is idézve így foglalta össze az eredményt: „az a tény, hogy sikerült ennyire rövid határidővel 11 000 hozzánk befogadott magyar menekültet Svájcban letelepíteni, szinte csodának számít [mondta Read egy sajtóértekezleten]. Nem akarunk ennyire messzire menni, sem csodáról beszélni; érdemes azonban kihangsúlyozni, hogy ezt az eredményt csak azért lehetett elérni, mert a svájci nép páratlan

150 *Parini, L. – Gianni, M.*: i. m. (87. jz.) 197., valamint *Piguet, E.*: i. m. (17. jz.) 74; *Caloz-Tschopp, M.-C.*: i. m. (8. jz.) 36–37.; *Tréfás D.*: Illúzió i. m. (12. jz.) 248–249.

151 *Caloz-Tschopp, M.-C.*: i. m. (8. jz.) 36–37.

152 *Piguet, E.*: i. m. (17. jz.) 75. A magyar követségi jelentés ezt így fogalmazza meg: „A humanista, semleges közvetítő szerepében való hagyományos svájci tetszelgés mögül azonban újra és újra, többé-kevésbé nyíltan előbukkan a nyugati imperialista körökkel való szimpatizálás, sőt azokhoz való erős kötöttség, az azokkal való együttműködés ténye.” MNL–OL XIX–J–1–j. Svájc, 10. doboz, a svájci magyar követség 1956. évi összefoglaló jelentése a Külügyminisztériumnak, 275/1 (003265/1). 1957. június 26.

153 *Bolzman, C.*: i. m. (101. jz.) 683.

nagylelkűséggel szívügyének tekintette a feladatot, és minden érdekelt hatóság, szövetségi, kantoni és községi szinten egyaránt példás buzgalommal vett benne részt.”¹⁵⁴

A magyar menekültválságra adott svájci válasz tökéletesen illeszkedik a Nyugat általános politikájába, ugyanakkor, amint láttuk, kimutathatók sajátosan svájci jellemzők is. A Parini–Gianni szerzőpáros véleményével¹⁵⁵ egyetértve a hidegháborús szembenállást tekintem a rendkívüli eredményesség legfőbb tényezőjének. A nemzetközi konfrontáció által galvanizált következetes kormányzati politikai akarat volt képes a befogadás során felmerülő ezernyi nehézség legyőzésére.

GUSZTÁV D. KECSKÉS

THE SWISS RECEPTION OF HUNGARIAN REFUGEES IN 1956

After the suppression of the 1956 Hungarian Revolution by the Soviets, some two hundred thousand Hungarian refugees came to the West. In proportion to its territory and population, Switzerland hosted the greatest number among them.

The study summarises what the Swiss authorities did in order to secure the reception of the refugees, the ways in which the local society reacted to the crisis, and the results that were yielded by the efforts. The conclusion of the author is that while the Swiss response perfectly fits into the general policies of the West, some local characteristics can also be grasped. He regards as the chief feature of success Cold War opposition and the determined governmental will which derived therefrom.

Alongside the results of international, Swiss and Hungarian scholarship, the study is mostly based on archival documents from the archives of the UN and those of Switzerland, Hungary, France and Great Britain. The results of oral history research are also put to use.

154 AFS CH-BAR#E4260D#1994/125#307*, Az. 777.1, *Ungarische Flüchtlinge 1957*, 1957. Függelék a Ludwig-jelentéshez, a Département fédéral de justice et de police jelentése, *La pratique suisse de l'asile à l'époque récente*. 1957. március 7.

155 Parini, L.–Gianni, M.: i. m. (87. jz.) 206.

DAVID PAPAJÍK

V. László magyar és cseh király halálának oka*

A fiatal, 17 éves V. László király Prágában, 1457. november 23-án a délutáni órákban bekövetkezett hirtelen halála igen nagy visszhangot keltett mind a kortársak, mind pedig a későbbi idők krónikásai és történészei körében. Vajon természetes halállal hunyt-e el a király, mint ahogyan azt Csehország kormányzója, Podjebrád György és a későbbi idők cseh történészeinek döntő többsége állította, vagy mérge okozta a halálát, miként azt a katolikus kortársak egy része és az őket követő néhány történész gondolta?

1457-től egészen a 20. század nyolcvanas éveig egyik feltevést sem lehetett biztosan alátámasztani, sem pedig megcáfolni. A helyzet akkor változott meg, amikor Emanuel Vlček cseh antropológus és kollektívája részletes elemzés alá vette az elhunyt földi maradványait. A kutatás arra az eredményre jutott, hogy a király alattomos betegségben, természetes halállal halt meg.

Vlček és társai megállapítását követően V. László halálával egyetlen közép-európai történész sem foglalkozott részletesen. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy csaknem harminc év múltán orvosi szempontból továbbra is érvényes-e az Emanuel Vlček kutatócsoportja által megállapított, a király halálának okára vonatkozó diagnózis. A fenti kérdés nem válaszolható meg egyrészt az akkori kutatásban részt vállaló, másrészt független, a korábbi megállapításoktól nem befolyásolt orvosok szoros együttműködése nélkül. A Szent Vítus-székesegyház sírhelyének újbóli felnyitása és V. László király földi maradványainak újabb analízise technikailag és főleg anyagi szempontból igen költséges lett volna, ezért meg kellett elégednünk azzal az anyaggal, amelyet Vlček publikált, illetve azzal, mely hagyatékában található. Tanulmányunk másik célja az volt, hogy amennyiben a király halálát valóban daganatos megbetegedés okozta, kiegészítsük arra vonatkozó tudásunkat.

V. László királyról nem készült egyetlen, kizárólag róla írott monográfia sem. Mozgalmas és drámai életének mindeddig legjobb leírását Rudolf Urbánek cseh történész részletes tanulmányaiban találjuk meg.¹ Alakja természetesen jelen van a cseh, magyar, osztrák és szlovák történelmi áttekintések oldalain, melyek közül

* E tanulmány létrejöttét a Cseh Köztársaság Oktatásügyi Minisztériuma 2013-ban nyújtott támogatása tette lehetővé az olomouci Palacký Egyetem Bölcsészettudományi Kara V. Excellence programjának intézeti fejlődési projektje, a Kar tudományos munkatársainak kutatási tevékenységéhez nyújtott támogatás keretében.

1 *Rudolf Urbánek*: České dějiny. Díl III., část 1–3. Věk poděbradský. Laichter, Praha, 1915–1930.; *Uő*: Konec Ladislava Pohrobka. České akademie věd a umění, Praha, 1924. (Rozpravy České akademie věd a umění třída I., č. 67.)

külön ki kell emelnünk a Petr Čornej és Milena Bartlová csehországi szerzőpáros legújabb áttekintő művét.²

Míg V. László király életéről csak kevés összefoglaló munkát írtak, halálával, illetve halálának okaival igen sokan foglalkoztak történészekről kezdve az orvosokon át egészen az antropológusokig.³ Rajtuk kívül a tényirodalom művelői és egyéb lelkes laikus szerzők is szóltak e témáról, akik érdekesítőnek szánt írással igyekeztek felkelteni az olvasóközönség érdeklődését.⁴

2 Petr Čornej–Milena Bartlová: Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek VI. (1437–1526). Paseka, Praha–Litomyšl, 2007.

3 A művek keletkezési sorrendjében összeállított áttekintés korántsem teljes: Erhard Waldemar Kanter: Die Ermordung König Ladislaws (1457). Oldenbourg, München–Berlin, 1906.; Václav Novotný: Ueber den Tod des Königs Ladislav Postumus. Verlag der Königl. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, Prag, 1906.; Louis Lewin: Die Gifte in der Weltgeschichte. Springer, Berlin, 1920.; Stanislav Petlach: Čestí traviči. Věstník Svazu československého lékařnictva v Praze (1923) 417–419., 429–430., 445–447., 455–457.; Prokop Miroslav Haškovec: Commynes a smrt krále Ladislava Pohrobka. Listy filologické 57. (1930) 136–138.; Gustav Gellner: Nemoc Ladislava Pohrobka. Český časopis historický 40. (1934) 237–264., 473–490.; Uő: Lékaři o nemoci Ladislava Pohrobka. Spolek českých lékařů, Praha, 1935.; Frederick Gotthold Heymann: The Death of King Ladislav: Historiographical Echoes of a Suspected Crime. The Canadian Historical Association Report 40. (1961) 96–111.; Josef Macek: Smrt Ladislava Pohrobka. Československý časopis historický 14. (1966) 766–775.; Jan Kabelík: Smrt Ladislava Pohrobka. Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci (1967) 133. sz. 8–16.; Uő–Eduard Wondrák: „Der König ist tot, es lebe der König!“ Der geheimnisvolle Tod des Königs von Böhmen, Ladislaus Posthumus, am 23. November 1457. Organorama 8. (1971) 2. sz. 12–14.; Ivan Rameš: Podivuhodná nemoc a smrt krále Ladislava Pohrobka r. 1457. Farmakoterapeutické zprávy 20. (1974) 1. sz. 142–145.; Emanuel Vlček a kol.: Smrt krále Ladislava Pohrobka. Časopis lékařů českých 125. (1986) 1108–1111.; Emanuel Vlček: Král Ladislav Pohrobek. Tělesné vlastnosti a příčina smrti. Vesmír 66. (1987) 1. sz. 38–45.; Uő: Král Ladislav Pohrobek (II). Vesmír 66. (1987) 2. sz. 93–97.; Uő–Josef Bruna: Rentgenologické vyšetření kosterních pozůstatků krále Ladislava Pohrobka. Československá radiologie 40. (1986) 6. sz. 394–405.; Emanuel Vlček: Český král Ladislav Pohrobek a jeho smrt. Katalog výstavy. Národní muzeum, Praha, 1987.; Ivan Lesný: Zprávy o nemocech mocných. Významné historické postavy očima neurologa. Horizont, Praha, 1989.; Vojtěch Strnad: Na co zemřel Ladislav Pohrobek? (Chýnovský lékař k problému, starému přes 500 let). Výběr 28. (1991) 4. sz. 369–371.; Cyril Povýšil–Emanuel Vlček: Mohl český král Ladislav Pohrobek trpět hypofosfatemickou osteomalácií vyvolanou nádorovým onemocněním? Časopis lékařů českých 131. (1992) 339–341.; Emanuel Vlček: Jak zemřeli. Významné osobnosti českých dějin z pohledu antropologie a lékařství. Academia, Praha, 1993.; Uő: Král Ladislav Pohrobek, 15. český král. Tělesné vlastnosti a příčina jeho smrti. Osteologický bulletin 4. (1999) 4. sz. 102–117.; Uő: Fyzické osobnosti českých panovníků. III. díl. Čestí králové II. Atlas kosterních pozůstatků českých králů Ladislava Pohrobka, Jiřího z Poděbrad a Habsburků pohřbených v Praze s podrobným komentářem a historickými poznámkami. Vesmír, Praha, 2000. (Postavy českých dějin očima antropologa); Robert Novotný: Skon mladého panovníka Ladislava Pohrobka. In: Záhady českých dějin. Co se skrývá pod povrchem historických událostí. Reader's Digest Výběr, Praha, 2005. 78–83.; Christoph Fasbender: „Ach durch got verneupt die klag“. Der Tod des Ladislaus Postumus, Königs von Ungarn und Böhmen, als mediales Ereignis. Daphnis 39. (2010) 375–391.

4 Miroslav Ivanov: Český pitaval aneb Královraždy. Orbis, Praha, 1976.; Ludvík Souček: Otazníky nad hroby. Československý spisovatel, Praha, 1982.; Antonín Polách: Odvrácená tvář moci. Zločiny českých králů. Rybka, Praha, 2008.

A király halálára vonatkozó legfontosabb okleveles és krónikás forrásokat már 1856-ban összegyűjtötte František Palacký. Ezeket lehetne ugyan még bővíteni, mégis Palacký kommentárokkal ellátott művében minden alapvető információ megtalálható.⁵

V. (Utószülött) László

A király életének vázlatos áttekintése nélkül nem érthetjük meg a halála okainak magyarázatára irányuló, késhegyig menő vita lényegét. V. László 1440. február 22-én született Magyarországon, a komáromi várban. Anyja Erzsébet, Luxemburgi Zsigmond római császár, egyben magyar és cseh király lánya volt. Mint az nevének bevett jelzőjéből (Utószülött) következik, László az apja – Habsburg Albert római, magyar és cseh király – halálát követően jött világra. Albert 1439. október 27-én hunyt el az Esztergomhoz közeli Neszmélyen. A gyermek László a trónért folyó küzdelem eszközévé vált, melyet anyja, Erzsébet vezetett többkevesebb sikerrel. Lászlót már 1440. május 15-én magyar királlyá koronázták. A királyné a kiskorú Lászlót és vele együtt a magyar koronaékszereket III. Frigyes római császár gondjaira bízta, majd cseh zsoldosokat fogadott, és az ő segítségével harcolt Magyarországon Ulászló ellen, aki ezen a néven a harmadik volt a lengyel, illetve első a magyar trónon. Amikor 1442-ben hosszú tárgyalások után sikerült Ulászló küldötteivel megegyezni, a 33 esztendőes Erzsébet 1442. december 19-én egészen váratlanul meghalt, a kis László pedig árván maradt. Egy évtized múlva azoknak az országoknak a rendjei, melyeknek László volt az örököse, azaz a magyar és a cseh királyság, valamint Ausztria, harcot indítottak ifjú királyuk kiadatása érdekében III. Frigyes ellen. Bécsújhely ostroma után, 1452-ben sikerült III. Frigyeset, a frissen megkoronázott császárt arra kényszeríteni, hogy kis védencét kiadja az osztrák rendeknek.⁶

A cseh királyságban Habsburg Albert halála után lépésről lépésre egyre nagyobb hatalomra jutó Podjebrád György végül elfogadta, hogy V. László legyen a cseh király. A gyönyörű ruhában Prágába érkező ifjú uralkodót 1453. október 28-án koronázták meg. A koronázást követően azonban a cseh korona országaiban az eseményeket továbbra is Podjebrád György régens irányította. A magyaroknál kevésbé volt nyugodt a helyzet. Ott Hunyadi László és követői 1456 novemberében Belgrádban meggyilkolták a király rokonát, Cillei Ulrikot. V. László, aki ekkor személyesen a belgrádi várban tartózkodott, jogosan aggódott életéért. Látszólag békét kötött az elégedetlenekkel, majd miután megerősítette helyzetét, 1457. március 16-án, Budán Hunyadi Lászlót kivégeztette. A magyarok körében népszerű Hunyadi László lefejezése után V. László Bécsbe távozott, ahol jóval nagyobb

5 Zuegenverhör über den Tod König Ladislaw's von Ungarn und Böhmen im Jahre 1457. Eine kritische Zusammenstellung und Würdigung der darüber vorhandenen Quellenangaben. Ed. Palacky Franz. Calve, Prag, 1856.

6 V. László életének szakaszait az 1. jegyzetben szereplő irodalom alapján állítottam össze.

biztonságban tudhatta magát. Utolsó útja cseh földre vezetett, elsősorban azért, hogy házasságot kössön VII. Károly francia király lányával, Magdolnával. Erre azonban már nem került sor, mivel a királyt 1457. november 23-án Prágában igen váratlanul elragadta a halál.

Vita a halál okáról

A király halála után azonnal vita bontakozott ki annak okáról. A felek egy része a természetes, másik része pedig az erőszakos halál mellett tette le voksát. Akik a természetes halálra gondoltak, annak okául elsősorban a bubópestist feltételezték. Csakhogy nem tudták bizonyítani, hogy Prágában pestisjárvány lett volna, mivel nincs tudomásunk arról, hogy ekkor a cseh fővárosban mások is elhaláloztak volna e betegségben.⁷ További magyarázatok szerint a király halálát a szepszis,⁸ venereás granulom, illetve lágy fekély vérzéses thrombopenia kombinációja,⁹ botulizmus,¹⁰ szalmonellózis¹¹ vagy sérvkizáródást követő állapot okozta volna.¹² 1979-ben egy Vojtěch Strnad nevű chýnovi körorvos rendkívül érdekes gondolatot vetett fel Miroslav Ivanov írónak címzett levelében; szerinte V. László király heveny fehérvérűségben halt meg.¹³

Az erőszakos halállal kapcsolatban leggyakrabban az arzénallal történő mérgezésről beszéltek.¹⁴ Előfordultak igen romantikus feltételezések is. Philippe de Commines francia történétíró a 15. század végén azt írta, hogy V. Lászlót egy „magasztos hölgy” gyilkolta meg, aki beleszeretett, és midőn tudomására jutott, hogy francia királyi hercegnőt készült feleségül venni, megmérgezte. Commines azt is tudni vélte, hogy az elkövető hogyan vitte véghez tettét; állítólag egy darab almát adott neki, melyet olyan késsel vágott ketté, melynek egyik (király felé eső részét) méreggel vonta be. Bár a szerző e magasztos hölgy nevét nem árulta el, más utalások alapján arra lehet következtetni, hogy Johanna de Rozmitalról, Podjebrád György feleségéről lehetett szó.¹⁵

7 Gellner, G.: *Nemoc* i. m. (3. jz.) 484–488.; *Uő*: *Lékaři* i. m. (3. jz.) 3–7., 34.; *Macek, J.*: i. m. (3. jz.) 767.

8 Gellner, G.: *Lékaři* i. m. (3. jz.) 32–34.; *Souček, L.*: i. m. (4. jz.) 140–141.

9 *Kabelík, J.*: i. m. (3. jz.) 15.; *Rameš, I.*: i. m. (3. jz.) 144.

10 *Vlček, E.*: *Český král Ladislav Pohrobek* i. m. (3. jz.) 7.

11 *Ivanov, M.*: i. m. (4. jz.) 183.

12 *Vlček, E.*: *Český král Ladislav Pohrobek* i. m. (3. jz.) 7.; *Uő*: *Jak zemřeli* i. m. (3. jz.) 213.

13 *Strnad, V.*: i. m. (3. jz.) 370–371.

14 Gellner, G.: *Lékaři* i. m. (3. jz.) 15–32.; *Kanter, E. W.*: i. m. (3. jz.) 62–64.

15 *Haškovec, P. M.*: i. m. (3. jz.) 136–137.

Antropológiai kutatások

Az évszázados vitában 1986-ban következett be alapvető fordulat, amikor Emanuel Vlček cseh antropológus először publikálta V. László halálának okaira vonatkozó kutatásait.¹⁶ Vlček munkatársaival a cseh királyok földi maradványainak antropológiai-orvosi vizsgálatát végezte el. A kutatást a prágai Nemzeti Múzeum szervezte a köztársasági elnöki irodával, a tudományos akadémiával és a prágai Károly Egyetemen együttműködve. 1984. november 19-én V. Lászlónak a prágai várban lévő Szent Vitus-székesegyházban elhelyezett sírhelyéből kiemelték a király földi maradványait, melyeket ezután konzerváltak és tudományos kutatásnak vetettek alá. A kutatás célja az volt, hogy adatokhoz jussanak a király külsejéről és szervezetének állapotáról, valamint hogy megkíséreljék megállapítani V. László váratlan halálának okát.

Vlček kutatásainak első köréről – azaz a király külsejéről – itt nem teszünk bővebben említést, csak a halál okára irányul érdeklődésünk. Vlček megállapította, hogy a király csontvázán tetőtől talpig osteolitikus góccok találhatók. Ezek a góccok a csontszöveten vannak, kiterjedésük gombostűfej nagyságtól 10-15 mm-ig terjed. A király földi maradványait még hisztológiai, patológiai-anatómiai, toxikológiai és röntgenológiai vizsgálatoknak vetették alá. Állkapcsait sztomatológiai klinikán vizsgálták.

Milyen megállapításokra jutott Vlček és kollektívája V. László halálával kapcsolatban? V. (Utószülött) László király daganatos megbetegedésben, a csontvelőt veszélyeztető rosszindulatú vérbetegségben halt meg, mely gócos formájú kiterjedésével pontosítja a heveny nyirokrendszeri hemoblastomatózisra vonatkozó diagnózist.¹⁷ Tekintettel a tünetek jellegére, a non-Hodgkin-limfóma egy rosszindulatú fajtájáról, azaz akut non-Hodgkin típusú limfoblasztos csontokra kiterjedő fehérvérűségről lehetett szó.¹⁸ Teljesen pontos diagnózist a lágyszövetek és vérösszetevők pusztulása miatt nem lehet felállítani. A fent említett eredménnyel összefügg egy további megállapítás, mégpedig, hogy a királyt nem mérgezték meg. Szövetekben higany jelenlétét mutatták ki, ami arról tanúskodik, hogy higanytartalmú szerekkel gyógyították, melyeket akkoriban a bőrön történő elváltozások esetén volt szokás alkalmazni.¹⁹ Vlček szerint immáron véglegesen és teljesen egyértelműen ki lehet zárni, hogy a király heveny vagy krónikus arzén-, illetve higanymérgezésben halt volna meg.²⁰

Vlček és kutatótársainak V. László halálára vonatkozó megállapításait a történészek egyöntetűen elfogadták. Csak 2010-ben emelt kifogást az eredménnyel szemben Jaroslav Čechura cseh történész, aki szerint „nem hivatalos körökben” a

16 Vlček, E. a kol.: Smrt krále i. m. (3. jz.) 1108–1111.; *Uő–Bruna, J.*: i. m. (3. jz.) 394–405.

17 Vlček, E.–Bruna, J.: i. m. (3. jz.) 404.

18 Vlček, E.: Král Ladislav Pohrobek, 15. český král i. m. (3. jz.) 108–109.; *Uő*: Král Ladislav Pohrobek (II) i. m. (3. jz.) 96.; *Uő*: Jak zemřeli i. m. (3. jz.) 228., 230., 232.; *Uő*: Čeští králové II. i. m. (3. jz.) 39.

19 Vlček, E. a kol.: Smrt krále i. m. (3. jz.) 1111.

20 Vlček, E.: Král Ladislav Pohrobek, 15. český král i. m. (3. jz.) 109.

Vlček által előadott eredményektől eltérő megállapításokhoz juthatnak. Sajnálattal, hogy Čechura nem adott elő semmiféle konkrét bizonyítékot azzal kapcsolatban, miért ne higgyünk a Vlček által közzétett eredményeknek.²¹

Új analízis

Nemcsak Čechurának a „nem hivatalos körökre” való hivatkozása, hanem az a tény, hogy Vlček V. László halálával kapcsolatos vizsgálatai óta csaknem harminc év telt el, arra ösztönzött, hogy megpróbáljam a kérdést tisztázni. Arra gondoltam, hogy az utóbbi harminc évben az orvostudományban végbement gyors fejlődés új tapasztalatokkal gazdagíthatná a király halálának okára vonatkozó tudásunkat. Megjelenhettek új kutatási módszerek vagy némely esetben az egykori eljárás átértékelésére is sor kerülhetett. Mivel foglalkozásomat tekintve történész vagyok, és nem értek az orvostudományhoz, felkértem az együttműködésre az Olomouci Kórház hemato-onkológiai klinikájának főorvosát, MUDr. Tomáš Papajík CSc urat. Sikertelenül próbáltam meggyőzni az ügynek Vlček néhány volt munkatársát, akik részt vettek a király halála okának kutatásában, így MUDr. Ctibor Povýšil DSc professzort a Károly Egyetem 1. orvosi kara patológiai intézetéből és T. Papajík révén MUDr. Jaromír Kolář DSc professzort a Károly Egyetem orvosi karának radiológiai intézetéből. Olyan szakembereket is bevontunk a munkába, akik Vlček kutatásaiban nem vettek részt, így MUDr. Jan Šprindrich CSc docenst a Károly Egyetem 3. orvosi karáról, továbbá MUDr. Filip Čtvrtlík PhD urat az olomouci Palacký Egyetem orvostudományi karának radiológiai klinikájáról.

Mint már korábban említettem, V. László sírhelyének újbóli felnyitására és földi maradványainak vizsgálatára nem állottak rendelkezésre anyagi eszközök, ezért meg kellett elégednünk Vlček és kollektívája publikációival, valamint azzal az anyaggal, mely a prágai Nemzeti Múzeumba került Vlček hagyatékaként.²² Ebből egyebek mellett sikerült elkészítenünk V. László földi maradványainak szkennelt röntgenfelvételeit, melyeket ezt követően a röntgenológiai szakemberek vizsgáltak meg.²³

Povýšil egyetemi tanár közölte, hogy a diagnosztikát illetően a korabeli megállapítások óta nem merült fel olyan új adat, amelyet fel lehetne használni olyan helyzetben, amikor csupán csontok maradnak fent. Egyébként teljesen egyetértett az egykori megállapításokkal, melyek a súlyos osteomaláciára vonatkozó diagnózisból indultak ki, és amelyet a csontszövetvizsgálat során bizonyítottak egy speciális eljárással, amely máig a csontváz kalciumhiányát alátámasztó egyetlen megbízható módszer, és amely lehetővé teszi az osteomaláciára utaló csontbetegségek

21 *Jaroslav Čechura: České země v letech 1437–1526. 1. díl. Mezi Zikmundem a Jiřím z Poděbrad. Libri, Praha, 2010. 8.*

22 Národní muzeum v Praze, Archiv Antropologického oddělení, fond Dokumentace prof. Emanuela Vlčka.

23 Az Emanuel Vlček hagyatékához való hozzáféréseért és az együttműködésért köszönet jár RNDr. Petr Velemínský PhD úrnak, a prágai Nemzeti Múzeum munkatársának.

megállapítását. A fenti diagnózis a kiterjedt osteolitikus góccokkal – tehát csontszövet-elváltozásokkal – kombinálva megbízhatóan tanúskodik arról, hogy V. László csontbetegségben szenvedett. Semmilyen, a disszeminált daganattól eltérő folyamat nem képes a fentiekhez hasonló elváltozásokat okozni. A halál utáni autolitikus elváltozások teljesen leépítették a rákos szövetet, tehát ennek közvetlen bizonyítása nem lehetséges. Povýšil professzor azt is kifejtette, hogy a végleges eredmény kialakításához anamnesztikus (kórelőzményi) adatok is hozzájárultak, azaz a király kortársai által leírt, bőrön lévő vérömlenyek és a lágyéktáji nyirokcsomók megnagyobbodása. Ezek mind arra utalnak, hogy a rákos megbetegedés a nyirokcsomókból vagy a csontszövetből eredő rosszindulatú daganatok kategóriájába eshetett. Szerinte az orvosi szakirodalom a betegséggel kapcsolatban egyéb eseteket is leírt.²⁴

Kolář professzor szakvéleménye azt állapította meg, hogy az osteolitikus góccok V. László minden csontjában jelen voltak, a csontszövet mélyéből indultak ki, és apró, egyenetlen, világos foltokat hoztak létre, a két kompakt lemezkének minden esetben csak egyikét átlukasztva; alakjuk szabálytalan kör (hasonlóak ahhoz, amilyeneket a molylepke képes produkálni), és az elváltozás környékét gyógyulási folyamat nem módosította. Nem kívánom felsorolni Kolář további szakorvosi bizonyítékait, elégedjünk meg záró véleményével, miszerint a kutatások eredménye a csontokra is átterjedő nyiroktípusú fehérvérűségekre mutat, amint azt az V. László halála okaira kiterjedő vizsgálatok mutatták.²⁵

Šprindrich docens – az olomouci orvosok szerint a csehországi osteológia szemléltető módszerének legjelentősebb szakembere – véleménye teljes mértékben alátámasztotta Kolář eredményeit. Megállapítása szerint semmi újat nem lehet kiolvasni V. László röntgenfelvételeiből, mint amit a 20. század nyolcvanas éveiben már megállapítottak a szakemberek, ő tehát teljes mértékben elfogadta az akkori szakbizottság megállapításait.²⁶

T. Papajik docens megállapítása szerint igen valószínű, hogy a király akut B-limfoblasztos leukémiában (a továbbiakban: ALL – a WHO által 2008-ban meghatározott hemopoetikus és nyirokszöveti daganatok hivatalos terminológiája szerint). A betegségre szerinte az alábbi tények utalnak:

1. A király fiatal volt, a daganatok e típusa a leggyakoribb a gyermek- és fiatalok esetében.

2. A csontok tünetei alátámasztják, hogy a betegség kiterjedt volt, megtámadta a csontvelőt és a csontokat. Ez szintén tipikus az ALL-re.

3. Az is tipikus, hogy a betegség a nyirokcsomókat és a lépét támadja meg, aminek viszonylag hamar megmutatkoznak a következményei, és az adott szervek hirtelen megnagyobbodnak, lásd a királyt kivizsgáló orvosok leírását.

24 A C. Povýšil egyetemi tanárral folytatott 2012. december 12-i levélváltás anyaga a szerző irattárában található.

25 A dr. F. Čtvrtlík úrral és doc. J. Šprindrich úrral 2013. május 7-én történt, J. Kolář egyetemi tanár véleményét is tartalmazó levélváltás anyaga a szerző irattárában található.

26 Uo.

4. A betegséget vérzés és üszkösödés kísérheti, ezt a korabeli hírek ismét alátámasztják.

5. A nem gyógykezelt megbetegedésnél a lefolyás végső fázisában rendszerint gyorsan megjelenő tünetek sora jelentkezik, a beteg állapota jelentősen romlik, és bekövetkezik a halál.²⁷

Úgy gondolom, hogy számos orvosszakértő együttműködésének köszönhetően sikerült bebizonyítani, hogy V. László halálának okait illetően az Emanuel Vlček és kollektívája által publikált eredmények a mai napig megállják a helyüket. A konkrét érvek nélküli spekulációk az akkori megállapítások érvénytelenségét vagy homályosságát illetően elhanyagolhatók az orvostudomány szakembereinek véleményeivel szemben. Vlček eredményeit számos szakember – nagyrészt az orvostudomány legjobbjai – egymástól függetlenül erősítették meg.

Mivel e tanulmány nem az orvostudomány szakemberei számára készült, V. László kórképét le kell írunk a nem orvos olvasóknak is. Leginkább akut limfoblasztos leukémiáról, tehát a fehérvérsejtek csontvelőben létrejövő rosszindulatú megbetegedéséről van szó, mely rendszerint az emberi test egy sor más szervét is megtámadja, V. László esetében a csontokat, amelyről a földi maradványokról készült röntgenfelvételek is tanúskodnak, továbbá a nyirokcsomókat, amelyet pedig a király halála során leírt tünetek bizonyítanak.²⁸

A király utolsó napjai

Miután egyértelműen igazoltuk Vlček és társai megállapításait, vegyük szemügyre, hogyan egyeztethetők össze ezek az V. László király utolsó napjairól szóló beszámolókkal. Peter Eschenloer boroszlói jegyző városi krónikája szerint 1457. november 19-én, szombaton a király még teljes erejében volt, miközben egy huszita cseh és egy katolikus német párbaját kísérte figyelemmel, melyben a német harcos győzött.²⁹ November 20-án vasárnap részt vett a franciaországi követségben levő Sternbergi Zdeněk gyermekének a prágai várban tartott keresztelőjén. Este, amikor a király a várból a királyi udvarba érkezett, megfájdult a feje.³⁰ Ezekben a napokban Prágában sok hó esett, ennek ellenére V. László november 21-én, hétfőn a helyhatósági bíróság ülésén igen szerény öltözékben – könnyű vászonru-

27 A T. Papajík docenssel folytatott 2013. május 18-i levélváltás anyaga a szerző irattárában található.

28 A T. Papajík docenssel folytatott 2013. május 19-i levélváltás anyaga a szerző irattárában található.

29 *Historia Wratislaviensis*. In: *Scriptores rerum Silesiacarum* (= SRS). VII. Ed. Hermann Markgraf. Max, Breslau, 1872. 15.; *Urbánek*, R.: Konec Ladislava i. m. (1. jz.) 127.

30 *Starí letopisové čeští od roku 1378 do 1527 čili pokračování v kronikách Přibíka Pulkavy a Beneše z Hořovic z rukopisů starých vydané*. In: *Dílo Františka Palackého*. Svazek 2. Ed. Jaroslav Charvát–František Krčma. Mazáč, Praha, 1941. 151.; *Staré letopisy české z rukopisu křivoznického*. Ed. František Šimek–Miroslav Kaňák. Štátní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha, 1959. 224.

hában – jelent meg. V. Novotný cseh történész feltevése szerint nyilván azért, mert nem volt képes megtűrni magán a nehéz öltözéket.³¹ Az is lehetséges azonban, hogy a királyt láz gyötörte, és ezért öltözött szokatlanul lengén. Az ülésen némileg szomorúnak és levertnek tűnt, bár titkolta, hogy beteg lenne, néha még nevetett is.³² Ebéd után rossz közérzete folytatódott, bár nem panaszkodott egészségi problémára. Vacsorára retket vagy répát és sört hozatott, evett egy keveset, és vidáman tréfálkozott szolgáljaival. Miután ima után aludni indult, szolgálainak gyomorfájásra panaszkodott. Ők azt tanácsolták neki, hogy aludja ki a fájdalmat. Egy óra elteltével a király fájdalmai már igen erősek voltak, ezért magához kérte komornyikját, aki ismét azt tanácsolta, hogy próbáljon meg elaludni. Ez nem sikerült, és a király az egész éjszakát fájdalmak közepette virrasztotta át. Lányéktáján két duzzanat keletkezett, amiről azonban szégyellt említést tenni.³³

November 22-én, kedden a király misét hallgatott, és állapota átmenetileg javult. Nemsokára azonban újrakezdődtek fájdalmai, ezért orvost hívatott. Az orvosok láthatólag tanácstalanok voltak, ezért kipróbáltak minden akkor ismert módszert. Izzasztó és hánytató szereket kapott, még eret is vágtak rajta. Amint azt a régi cseh évkönyv egyik verziója írta: „és adtak neki orvosságot, hogy izzadjon, majd arra, hogy száján okádjon, majd adtak neki orvosságot, hogy meghajtsa; majd ezután erét vágják.”³⁴ November 23-án, szerdán a király állapota már olyan rossz volt, hogy nyilvánvalóvá vált: közeleg a halál órája. V. László ezért magához hívatta Podjebrád György helytartót és más előkelőket. Megparancsolta Podjebrádnak, hogy az országban tartsa fenn a rendet és a nyugalmat, majd arra kérte, hogy halála után az összes német királyi szolgát akadály nélkül bocsássa el, amit Podjebrád kézfogásával meg is ígért. A király a Szent Vítus-székesegyházat és szolgálait ékszerekkel ajándékozta meg, és parancsba adta, hogy halála után vágják le szőke haját. Ebből az következik, hogy a király tiszta elmével távozott az élők sorából.³⁵

Ezt követően feladták a haldoklónak az utolsó kenetet. A király szentelt gyertyát hozatott, melyet kezébe vett, és imádkozni kezdett.³⁶ Az imát azonban már nem fejezte be, délután három és négy óra között kilehelte lelkét. A régi cseh évkönyv így ír erről: „Az alétlan fekvő ifjú király kihúnyt, mint a sötétben világitó

31 *Urbánek, R.*: Konec Ladislava i. m. (1. jz.) 129. Az ő nézete szerint V. László szervezete igen fogékony volt a betegségek iránt.

32 SRS VII. 13. (Eschenloer); Zuegenverhör über den Tod i. m. (5. jz.) 32. (Eneas Silvius Piccolomini); *Urbánek, R.*: Konec Ladislava i. m. (1. jz.) 131.

33 *Starí letopisové čeští* i. m. (30. jz.) 151.; *Staré letopisy české z vratslavského rukopisu*. Ed. František Šimek. Historický spolek–Společnost Husova musea, Praha, 1937. 120.; *Urbánek, R.*: Konec Ladislava i. m. (1. jz.) 132–133; *Uő*: České dějny i. m. (1. jz.) část 2. 207–210.

34 *Staré letopisy české z vratslavského rukopisu* i. m. (33. jz.) 120.

35 *Urbánek, R.*: Konec Ladislava i. m. (1. jz.) 134–135.; *Uő*: České dějny i. m. (1. jz.) část 2. 210–211.

36 *Urbánek, R.*: Konec Ladislava i. m. (1. jz.) 135.

fényes gyertya, miként elvész a hajó evezője a mély vízben, vagy mint botja a sántáknak.”³⁷

November 24-én, csütörtöki napon V. László földi maradványait a királyi udvarban ravatalozták fel. Szeme fehérje elsötétült, nyelve elfeketült, testét sötét folatok borították, lágyékán duzzanatok voltak. Mivel Podjebrád György emberei azt hitték, hogy a királlyal pestis végzett, holttestét nem hagyták a hagyománynak megfelelően több napig közszemlére tenni, hanem már 1457. november 25-én, pénteken a prágai Szent Vítus-székesegyházban eltemették.³⁸

További kérdések

A király betegsége, az akut limfoblasztos leukémia akkoriban nem volt gyógyítható, és rendszerint – az első komolyabb tünetek megjelenését követően – néhány nap vagy hét alatt halálhoz vezetett. Ha a király manapság szenvedett volna e betegségben, viszonylag nagy esélye lett volna a gyógyulásra. A gyermekek, serdülők és fiatalokú páciensek esetében e betegség sikeresen kezelhető és gyógyítható, az esetek többségében intenzív kemoterápiával (citosztatikumokkal) kombinálva.³⁹ Tekintettel arra, hogy a király élete utolsó pillanatáig teljesen tudatánál volt, közvetlen halálát valószínűleg szívelégtelenség okozta.⁴⁰

Petr Čornej cseh történész hívta fel a figyelmet a László anyjának, Erzsébetnek 1442-ben bekövetkezett hirtelen halála és V. László halála közti összefüggésre. Az 1409-ben született Erzsébet a kortársak tudósítása szerint minden látható ok nélkül, tünetmentesen és váratlanul hunyt el.⁴¹ Mivel nem maradtak ránk földi maradványai, nincs lehetőségünk arra, hogy elvégezzük azokat a vizsgálatokat, amelyeket fia esetében megtettek. Felvetődik tehát a kérdés, vajon V. László nem ge-

37 „A tak leže ve mdlobách tento mládenec král, zhasl jest jako svíce jasná, když temnosti osvědčuje, a jak veslo když by od lodí na hluboké vodě ztratil, a jako huol podpory všech kléavých.” – Staré letopisy české z vratslavského rukopisu i. m. (33. jz.) 120.

38 Staré letopisy české z rukopisu křížovnického i. m. (30. jz.) 224–226.; *Urbánek, R.*: Konec Ladislava i. m. (1. jz.) 137–139.; *Uő*: České dějny i. m. (1. jz.) část 2. 213–216. A király testén található csomókról egy korabeli orvos is tanúskodik, aki 1483-ban kijelentette, hogy ott volt a haldokló király mellett: „Doktor starý, kterýž byl v Norimberce, vyznával to před Horníky, kupci, dobrými lidmi, že jest doktorem byl za krále Ladislava mladého, a když jest umřel, že jest od žádného trávení aneb udávení neumřel, než jest měl hlízy vnitř v sobě a že jest se mu po smrti ještě pryskýř vyvrhl, a že to i jini doktoři viděli.” (Egy idős orvos, aki Nürnbergben volt, a kőfejtők, kereskedők, jó emberek előtt beismerte, hogy az ifjú László király doktora volt, és amikor az elhalálozott, az nem mérgezés, sem fulladás miatt történt, hanem mert gubók voltak belül a testében és még halála után a kelevények felszakadtak, és ezt más doktorok is látták.) Idézetek Paméti Míkuláše Dačického z Heslova. Sv. 1. Ed. Antonín Rezek. Matices česká, Praha, 1878. 29–30. alapján.

39 A T. Papajik docenssel folytatott 2013. május 19-i levélváltás anyaga a szerző irattárában található.

40 *Vlček, E.*: Český král Ladislav Pohrobek i. m. (3. jz.) 12.

41 *Čeští králové*. Ed. Marie Ryantová–Petr Vorel. Paseka, Praha–Litomyšl, 2008. 261. (az V. Lászlóról szóló tájékoztatás szerzője Petr Čornej).

netikus adottságoknak köszönhetően betegedett-e meg. Az orvosok szerint az akut B-limfoblasztos leukémia esetében nem jellemző az öröklődés, tehát a genetikai adottságok a betegség kialakulásában vélhetően nem játszottak szerepet.⁴²

A betegség további lehetséges okát Petr Čornej a lelki megterhelésben látta, melynek V. László rövid élete során ki volt téve.⁴³ Ez esetben is specialistákhoz fordultunk, hogy megerősítsék vagy elvessék e feltevést. Nézetük szerint serdülőkorban a stressz egyik oka lehet számos szomatikus megbetegedésnek, így a rákos sejtosztódásnak is. A stressz felborítja az immunrendszer működését, megzavarja a belső elválasztású mirigyek és egyéb szervek helyes funkcióját.⁴⁴

A modern orvostudomány nem képes az akut B-limfoblasztos leukémia okait feltárni. A betegség ok-okozati összefüggései nem ismertek. Annyit tudunk, hogy a betegség az éretlen vérsejtben, a B-limfociták prekursorában keletkezik genetikai változás, mutáció révén. De hogy mi a mutáció oka, azt pontosan nem tudjuk.⁴⁵

A kutatásban részt vevő orvosszakértők szerint e betegség során általában jellemzőek a tartós panaszok. Arra azonban, hogy a királyt halála előtt hosszabb ideig kínozták-e a fájdalmak, nehéz egyértelmű választ adni. A király más okokból is szenvedhetett, a csontokban végbement elváltozások viszont nem utalnak egyéb, például reumás megbetegedésre. Az akut B-limfoblasztos leukémia tünetei a halált megelőzően legfeljebb néhány hétig vagy hónapig tartanak.⁴⁶

*

Úgy gondolom, hogy az V. László halálának okára vonatkozó kérdések terén lefolytatott újabb kutatások bizonyítják, hogy az Emanuel Vlček cseh antropológus vezette szakértői csapat által a 20. század nyolcvanas éveiben megállapított diagnózis megállja helyét. A hozzáférhető anyag ismételt vizsgálata azt bizonyította, hogy a király halálának okával kapcsolatos megállapítások során nem történt hiba. V. László magyar és cseh király legnagyobb valószínűség szerint akut B-limfoblasztos leukémiában halt meg.

42 A T. Papajík docenssel folytatott 2013. május 18-i levélváltás anyaga a szerző irattárában található.

43 Čeští králové i. m. (41. jz.) 261.

44 A T. Papajík docenssel folytatott 2013. május 18-i levélváltás anyaga a szerző irattárában található.

45 Uo.

46 Uo.

DAVID PAPAJÍK

SOLVING THE PROBLEM OF ESTABLISHING THE CAUSE OF DEATH
OF HUNGARIAN AND CZECH KING LADISLAV V

The author set out to reanalyse the question of the cause of death of Hungarian and Czech king, Ladislav V, on 23. November 1457. From the time of the king's death in 1457 until the mid-1980s, there was great dispute over whether the king died of natural causes or was instead poisoned by a someone close to Jiří z Poděbrad, perhaps even by Jiří himself. In 1986, Czech anthropologist Emanuel Vlček published the results of a study of the king's remains, which unequivocally excluded poisoning as cause of death, and furthermore specified a natural cause of death: acute non-Hodgkins lymphoblastic hemoblastosis. Since a number of theories disproving Vlček's conclusions have appeared, and because it had been thirty years since Vlček's research, the author, in collaboration with medical doctors, set out to either confirm or disprove Vlček's findings. Materials left over from Vlček's research (primarily radiology images) were subjected to new analysis by not only experts who participated in the previous research, but also by experts who were not a part of the previous analysis, and would thus not be influenced by the former findings.

The new findings corroborated Vlček's former determination of cause of death. King Ladislav most likely died of acute B-lymphoblastic leukemia (official terminology according to the WHO classification of hematic and lymphatic tumours, from 2008).

The author supplements his text with answers to additional questions regarding the illness and death of the king. He refutes, in collaboration with doctors, the claim that Ladislav's mother, queen Elizabeth of Luxembourg, suffered the same cause of death.

Egy szabálytalan összeírás tanulságai

Simon tományi görögkatolikus lelkész
összeírása 1773-ból*

Szatmár megye levéltára őrzi Tomány (Tămaia) falu lakosságának 1773-as összeírását.¹ A román nyelven, cirill betűkkel kiállított irat lejegyzőjének személyéhez kétség sem férhet, mivel a szerző ragaszkodott önmaga megnevezéséhez: Simon pópa, a helység „parókusa”. Ő az, aki meglehetősen gonddal vetette papírra a helység családfőinek („a ház gazdája”) és feleségüknek („a gazda felesége”) nevét. Ugyancsak ő jegyezte fel a gyermekek („fiúk/férfiak”, „lányok/asszonyok”), az özvegyek, a megkereszteltek, a házasságkötések és a halálozások számát. Tette mindezt egy nyolcvansoros és nyolcoszlopos táblázatban.

Az eljárás nem egyedi. A források tanúsága szerint ugyanis nem ő volt az egyetlen román pap a vármegyében, aki ekkor az általa pásztorolt lelkeket össze-számlálta. Szatmár megye közigazgatási iratai között megtaláljuk a szomszéd falvak papjainak kimutatásait is: Samoilă-ét, „az erdőszádai (Ardușat) unitusok parókusáét”,² (aki a leányegyház, Mezőaranyos [Arieșu de Câmp] helyzetét is bemutatja, ahol a két évvel azelőtt Erdélyből érkezett görögkatolikus pap, Ghirasim tevékenykedett),³ Niculae-ét, a farkasaszoói (Fărcașa) „unitus görögök” lelkészéét⁴ és Lup szamoscikói (Țicău) papét.⁵ Valószínűleg hasonlóképpen járt el Petru Cionca, az oláhtótfalusi (Sârbi) „görög rítusú unitusok” papja és Nicolae Pop oláhújfalusi (Buzești) „presbiter” is. Utóbbiak saját kezű feljegyzései azonban nem maradtak fenn, adataikat mások, latin nyelvű irat őrízte meg, amelyet a vármegyei tisztségviselők ellenjegyeztek.⁶ Hasonló szerkezetű összeírást őrzi a levéltár Erdőszádáról és Mezőaranyosról is.⁷ Megjegyzésre érdemes, hogy – amint ezt az utóbbi két falu lelkésze által készített példányoknak a latin nyelvű változattal való összevetése tanúsítja – a helység parókusa által anyanyelvén összeállított kimutatás

* A tanulmány az MTA BTK Történettudományi Intézetben 2015. február 13-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale (Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár; = RNL–KmIg), Prefectura Județului Satu Mare (Szatmár megye prefektúrája; = Szatmár megye lt.), Acta Publico-Politicorum fasc. 50. nr. 389., 1773, fol. 22r–23v.

2 Uo. fol. 9v–10r.

3 Uo. fol. 10v.

4 Uo. fol. 7r–7v.

5 Uo. fol. 6r–6v.

6 Uo. fol. 5r.

7 Uo. fol. 2r–v, 18r.

többfajta információt tartalmaz. Az azonos rovatokban feltüntetett adatok azonban megegyeznek. Gyanítható tehát, hogy az összeírások készítői nem dolgoztak egymástól teljesen függetlenül.

A kutatónak rendelkezésére áll tehát egy teljesnek tekinthető forráscsoport, mely az egykori Szatmár megyének a Bihar hegység legészakibb tagját alkotó Bükk hegység nyugati pereme és a Szamos alsó völgye közötti részéről szól. Így vagy úgy tehát, de az Erdőszáda mezővárosától délre és keletre fekvő falvak – melyek a Magyar Királyság és Erdély, egyben a Munkácsi és a Fogarasi Görögkatolikus Püspökség közti határ mentén feküdtek – valamennyi görögkatolikus papja részt vett a térség lakosságának összeírásában. Amint azonban a csomóban található többi összeírásból is kiderül, nem csupán az ottaniak végezték el ezt a munkát. Kis számban és töredékesebben hasonló román, latin vagy magyar nyelvű konkripciók maradtak fenn a megye déli részén szétszórta fekvő településekről – Szamosdobról (Doba), Töketerebesről (Terebești), Kegyeről (Chegea) és Királydarócról (Crai-Dorolț) is.⁸ Egyelőre megválaszolhatatlan az a kérdés, hogy miért nem találhatók akárcsak szórványosan is a levéltárban a megye más, románok lakta vidékeire vonatkozó hasonló átfogó kimutatások. Kideríthetetlen, hogy nem is készültek ilyenek, vagy csupán nem maradtak fenn. Egy dolog bizonyos: az említett összeírások közül a tományi és a szamoscikói elkülönül (sajnos, az utóbbi nem maradt ránk teljes terjedelmében). Ezek ugyanis egyediek, nem korlátozódnak csupán száraz, statisztikai adatok közlésére, vagy az összeírás különböző rovatainak számokkal való kitöltésére. A tományi lelkésze azonban mind terjedelem, mind az alkalmazott módszer tekintetében egyértelműen kiemelkedik az összes közül. Csupán ő az, aki nagyvonalúan kereszt- és családneveket jegyez fel, megmentve őket így a feledéstől és ritka lehetőséget biztosítva számunkra arra, hogy valamivel többet tudjunk meg ezekről a faluközösségekről.

Bizonyos, hogy az említett papok a Helytartótanács által kiküldött instrukciók alapján dolgoztak.⁹ Az országnak ugyanis ki kellett elégítenie a bécsi udvar azon újabb keletű igényét, mely az alattvalók számának minél pontosabb megismerésére irányult. Ezek az elvárások annak a stratégiának a részét képezték, amelynek célja – a poroszoktól elszenvedett vereségeket ellensúlyozandó – a birodalom megerősítése és konszolidálása volt.¹⁰ Először Csehország és Ausztria került sorra, ahonnan a kormányzat azt remélte, hogy a Mária Terézia által 1754-ben elrendelt

8 Uo. fol. 11r, 19r–22v.

9 Ennek az intézménynek a Magyar Királyság kormányzásában betöltött szerepéről újabban ld.: *Jean Bérenger-Károly Kecskeméti*: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918. Napvilág, Bp., 2008. 158–159.; *Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs, 2009. 42–43., 55–56.

10 *Charles W. Ingrao*: The Habsburg Monarchy 1618–1815. Cambridge University Press, Cambridge, 2003. 159–197. Az államnak a háborúskodásokat követő talpraállítására vonatkozó programról ld. a következőt is: *Grete Klingenstein*: Radici del riformismo asburgico. In: *Storia religiosa dell’Austria*. A cura di Ferdinando Citterio–Luciano Vaccaro. Fondazione Ambrosiana Paolo VI, Milano, 1997. 143–149.

összeírással kezdődően háromévente fog a népességmozgásokra vonatkozó információkhoz jutni.¹¹ Ennek gyakorlatba tiltetését azonban egy ideig megakadályozta a hétéves háború, így a lakosság periodikus összeírásának terve végül csupán a konfliktus vége felé, a század hetvenes éveiben került ismét napirendre. Az állam az évente, egyre összetettebb kérdőpontoknak megfelelően elvégzendő munkát a helyi közigazgatás apparátusára és az egyházközségek papságára róta.¹² Úgy vélték, hogy a lakosság világi és egyházi hatóságok által egyidejűleg végzett összeírása sokrétűbb és biztosabb statisztikai adatokat eredményez annál, mint amit csupán az egyik hatóság képes vagy hajlandó lenne szolgáltatni.¹³

A magyarországi vármegyék 1768-tól kezdődően kezdtek megismerkedni az udvarnak a lakosság nyilvántartására vonatkozó új igényeivel és az ezek elkészítéséhez alkalmazott munkamódszerrel. November 21-én Mária Terézia átfogó utasítást küldött a főispánoknak, melyhez hivatalukban tartaniuk kellett magukat.¹⁴ Az utasításhoz kétféle összesítő táblázatot mellékeltek, melyek jelezték, hogy a kormányzat milyen statisztikai adatok szolgáltatását várja el ezektől a tisztviselőktől. Az első alapján az uralkodó és tanácsosai a vármegyék lakosságának szerkezetét kívánták megismerni, helységekre (*possessio vel oppidum*), illetve járásokra (*processus*) lebontva.¹⁵ Elsősorban a „lakhellyel rendelkező közrendűek”-re (*ignobiles domiciliati*) voltak kíváncsiak. Más szóval a nemesi kiváltságok nélküli, de állandó lakhellyel rendelkezőkről volt szó. Az állami nyilvántartásba veendő emberek tömegét tehát egy, a társadalmi és jogi helyzetüket egyaránt jellemző terminussal illették. Ezt követően felekezeti hovatartozás szerint kívánták őket számba venni, a következő sorrendben: katolikusok, akatolikusok (protestánsok), skizmatikusok (ortodoxok), zsidók és törökök (muszlimok). A falvak és mezővárosok lakóinak egyházi „bekebelezésére” vonatkozóan igényeltek részletes adatokat, ezzel is bizonyítva, hogy akkoriban az egyházakat tekintették az alattvalók integrálása és a felettük gyakorolt társadalmi kontroll fő eszközének. Az összeíróknak fel kellett tüntetniük, hogy az illető helységben volt-e anya- vagy leányegyházközség, templom, pap és mindenekelőtt, hogy mely felekezethez tartoztak a hívek. Sokatmondó, hogy a kérdőpontok kidolgozóit nem érdekelték más, a közrendűeket megkülönböztető kritériumok (foglalkozás, társadalmi vagy nyelvi-

11 *Gusztáv Thirring*: Les recensements de la population en Hongrie sous Joseph II (1784–1787). Contribution à la démographie historique hongroise. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 9. (1931) 2–3. sz. 204.; *Peter G. M. Dickson*: Finance and Government under Maria Theresa 1740–1780. I. Clarendon, Oxford, 1987. 24–25.

12 *Thirring, G.*: i. m. (11. jz.) 204.; *Dickson, P.*: i. m. (11. jz.) 24–29. A jelenségre ld. még: *Aurel Răduțiu–Ladislau Gyémánt*: Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania 1690–1847. Editura „Univers enciclopedic”, București, 1995. IX.; *Jean Bérenger*: La Hongrie des Habsbourg. I. de 1526 à 1790. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2010. 230.

13 *Éva H. Balázs*: Hungary and the Habsburgs 1765–1800. Central European University Press, Bp., 1997. 18–19.

14 *Katus L.*: i. m. (9. jz.) 60–61. Az iratnak a Károlyi család levéltárában őrzött másolatát használtam. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL–OL), P 396 Károlyi család levéltára, 140. d., fol. 510–519.

15 MNL–OL P 396 140. d., fol. 520r.

etnikai különbségek). Minden egyházközség esetében külön kellett feltüntetni a férfiakat és nőket, ezen belül is életkor szerint két csoportra osztva őket: felnőttekre és 15 év alatti fiatalokra. A beosztás kritériumait tehát a felekezet, a nem és a kor képezte.¹⁶ Az állandó lakhellyel rendelkező közemberektől elkülönítve a felmérést végzőknek össze kellett számlálniuk a helység papjának vagy papjainak gyermekeit, következésképpen tehát az unitus és görögkeleti, valamint a protestáns lelkészek jöttek szóba e téren. Az összeírásban feltüntetendő kategóriát képeztek a szolgák (*servi*) és a szolgálólányok (*ancillae*). Végül a kimutatásba belekerült a szegények ellátásával foglalkozó intézményekben (ispotályokban), illetve a helységben található kollégiumokban vagy rendházakban élő férfiak és nők száma is.¹⁷

A magyarországi főispánok figyelmébe ajánlott másik típusú összesítő táblázatból arra következtethetünk, hogy a kormányzat a népességmozgásokat is meg kívánta ismerni.¹⁸ Ez a tartományi kimutatás is „lentről”, a statisztikai műveletek kiindulópontjául szolgáló településekről gyűjtötte az adatokat. Ameddig az előző irat, melyet az adózók és a nincstelenek nyilvántartására dolgoztak ki, az információgyűjtés legfontosabb helyszíneinek a falvakat és mezővárosokat tartotta, ezúttal ezt a szerepet az egyházközségeknek szánták. Valamennyi parókiának felekezeti hovatartozás nélkül az volt a feladata, hogy a szolgáltatott adatokkal hozzájáruljon a lélekszámváltozásban megmutatkozó tendenciák (növekedés, illetve csökkenés) kimutatásához. Az ehhez használt módszer az volt, hogy összeírták a parókia területén egy év alatt történt születések és halálozások számát. Ennek célja azonban nem csupán a számszerű összesítés volt. Mindkét esetben részletekre, árnyalatokra voltak kíváncsiak, az adatok különféle szempontból való rögzítését követelték meg.¹⁹ A táblázat első két részének (melyek az *accrescentia* és *decrementia* címet viselték) főbb oszlopaiban egymás alatt tüntetik fel ezeket. A harmadik, kevesebb oszlopot és rubrikát tartalmazó részből az derül ki, hogy a hatalom milyen statisztikai adatokat várt el az év közben kötött házasságokkal kapcsolatban. Az irat utolsó oszlopa az említett részek adatainak összefoglalásaként feltünteteti a növekedést (ezúttal csupán a „születések” és „a lakóhely vagy állás miatt a helységben letelepedett idegenek” rovatok révén), a csökkenéseket (a halálozások vagy „az egyházközségből elköltözöttek” rovatokkal) és a „megkötött” házasságok összességét.

A két táblázat összeállítóinak nyilvánvaló célja az volt, hogy minél jobban számszerűsítve ábrázolják a vármegye társadalmának egészét, szándékosan nem foglalkozva annak kiváltságos rétegével. Az összeírások által számba vettek, amint már említettük, lényegében a falvak és mezővárosok kiváltságok nélküli lakosai voltak. Elsősorban a felekezeti, nemi és korosztály szerinti megoszlás érdekelte a

16 A magyarországi népesség szerkezetét tükröző összesítő táblázat rovataira vonatkozóan ld. még: *Gusztáv Thirring*: Contributions aux questions de source et de méthode de la statistique historique hongroise. Journal de la Société Hongroise de Statistique 12. (1934) 1–2. sz. 26.

17 MNL–OL P 396 140. d., fol. 520r.

18 Uo. fol. 520v.

19 A korszak népességdinamikájára vonatkozó összesítő táblázatok szerkezetének átfogó bemutatása: *Thirring, G.*: Contributions i. m. (16. jz.) 27.

megrendelőket. Az úrlapok futó átnézéséből is kiviláglik, hogy egy olyan, specifikusnak tekinthető érdeklődésről van szó, amely egy fiskális és katonai prioritású, egyben a konfesszionalizációs korszakában járó államra jellemző.

Hogy jobban megérthesstük e nagy statisztikai terv hatását, figyelembe kell vennünk összefüggését a Magyarországot célzó erősödő reformtörekvésekkel. Az 1764–1765-ös országgyűlés nehezen egyezett bele az éves adó növelésébe és elhatalasztotta az uralkodó azon javaslatának tárgyalását, amelynek értelmében a nemesség hadi kötelezettségeit pénzbeli hozzájárulás váltotta volna fel. Ezt követően Mária Terézia lemondott a diéta összehívásáról, üresedésben hagyta a nádori méltóságot és a továbbiakban az udvar és a bécsi udvari kancellária akarata érvényesült a kormányzásban.²⁰ A politikai irányváltás következtében a falusi adófizetők problémái kerültek a kormányzat figyelmének középpontjába, mint teherviselő és katonai szolgálatot ellátó réteg, mely létfontosságú volt egy kimerült ország számára. A rájuk vonatkozó intézkedések közül említésre méltók azok, amelyek a központi hatalomnak ahhoz a törekvéséhez tartoznak, mely a lakosság egyenletesebb területi elosztására (a gyéren lakott vidékek betelepítésével), valamint gazdasági és társadalmi védelmére (az 1767-es úrbérrendezéssel) irányult.²¹ A telepítési politikához²² szükséges volt, hogy jól ismerjék az ország adófizetőinek létszámát és térbeli elhelyezkedésüket. E politika összehangolására a monarchia szintjén 1766-ban, Bécsben külön bizottságot hoztak létre (Impopulationskommission).²³

Az összeírás tervét azonban más kontextusba is helyezhetjük. Amikor nyilvánossá vált, egyértelműen a magyarországi vármegyei intézményrendszer reformjával hozták összefüggésbe. Az intézkedés főbb célkitűzései már 1768-ban, a főispánnak küldött instrukcióból kiderültek (ezekhez mellékeltek a már említett táblázatokat). Az utasítás is rámutat a központi hatalomnak az adófizető lakosság (*plebs contribuens*) helyzete iránti érdeklődésére. A hangsúlyt ezúttal a kormányzás helyi szinten történő racionalizálására tették.²⁴ A vármegyék megfelelő belső igazgatása egységes, mindenhol érvényes működési szabályokat jelent, amelyek az intézmények összehangolt működését biztosítják, rendet teremtenek, megszüntetik a főképpen az alsóbb néprétegeket érintető visszaéléseket és igazságtalanságokat – szögezik le a bevezetésben.²⁵ Az uralkodó szerint a reformokra azért volt

20 Robert J. W. Evans: Maria Theresa and Hungary. In: *Uő: Austria, Hungary and the Habsburgs. Essays on Central Europe*, c. 1683–1867. Oxford University Press, Oxford, 2006. 17., 21.; *Bérenger, J.*: i. m. (12. jz.) 225–227.; *Katus L.*: i. m. (9. jz.) 61–62.

21 Evans, R.: Maria Theresa and Hungary i. m. (20. jz.) 21.; *H. Balázs, É.*: i. m. (13. jz.) 18–19.; *Franz A. J. Szabo*: Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753–1780. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 315–340.; Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Osiris, Bp., 2001. 307–309.; *Benda Gyula*: Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris, Bp., 2006. 203–209.; *Katus L.*: i. m. (9. jz.) 65–76.

22 A populacionista elméletnek a bécsi döntéshozókra, kiváltképpen Kaunitzra és a magyar rendek egyes, reformokat sürgető képviselőire gyakorolt hatásáról ld. *Szabo, F.*: i. m. (21. jz.) 337–340.

23 Uo. 339.

24 *Katus L.*: i. m. (9. jz.) 60. 1765-öt követően Mária Teréziának a parasztság helyzetére irányuló fokozott érdeklődéséről ld. *Ingrao, Ch.*: i. m. (10. jz.) 181–182., 185–188.

25 MNL–OL P 396 140. d., fol. 510.

szükség, mivel a közigazgatás számtalan rossz példával szolgált, hiányzott belőle az egységes szabályozás, néha a törvényekkel is szembeszegült, s ekképpen hatékonysága is kérdéses volt.

A terjedelmes királyi rendelet cikkelyei közül témánk szempontjából az első a fontos. Már az elején leszögezi: ahhoz hogy bármilyen munkálatot siker koronázzon, mindenekelőtt Istenhez, mindenek teremtőjéhez és urához kell folyamodni; ez pedig egyértelműen világossá teszi, milyen szemszögből tekintettek az egész folyamatra. Következésképpen a főispánoknak az volt az elsődleges feladatuk, hogy vármegyéjükben az emberek áhítatosan tiszteljék a fennvalót. Kötelességük volt szigorúan fellépni mindenki ellen, aki ezt nem tette meg, legfőképpen az Istent, Szűz Máriát és a szenteket káromlókkal szemben, a törvényeknek megfelelően büntetve őket.²⁶ E súlyos szidalomfajták egyszerű felsorolása is nem titkolt katolikus nézőpontról árulkodott. Ez egyáltalán nem meglepő, ha figyelembe vesszük a Habsburg-ház magyarországi valláspolitikájának általános, egyértelműen a római katolikus egyháznak kedvező irányvonalát.²⁷ Elődeihez hasonlóan Mária Teréziának is meggyőződése volt, hogy hatalma Istentől származik, következésképpen kötelessége védelmezni annak az egyháznak az értékeit, amelyik őt felkenté.²⁸ Máskülönben a hatalom újból hangsúlyozott vallási elkötelezettsége nem zárhatta a levél címzettjeit: a főispánok többsége katolikus arisztokrata volt.²⁹

A „hit ortodoxiájának” ébren tartása céljából a főispánoktól azt kérték, hogy vigyázzanak arra, hogy minden faluban legyen „pedagogus”, iskolamester (*ludi magister*).³⁰ Utóbbiak küldetése – ahogyan azt a szöveg hangsúlyozza – nem csupán az írás, olvasás, aritmetika, hanem a katekizmus megtanítása is volt. Az elvárás szerint ilyen tanítók keze alól jó keresztényeknek kellett kikerülniük, akik a betűk és a számok világában egyaránt járatosak voltak. Ez tehát a felvilágosult abszolutista állam által óhajtott ideális alattvaló portréja. Az új irányvonal meghatározását döntő módon befolyásolta a porosz oktatáspolitikai, valamint azoknak az udvari tanácsosoknak és katolikus egyháziaknak az ajánlásai, akik az írott szóra és az elemi iskolai képzésre alapozva egy új típusú népi vallásos kultúra kialakítására törekedtek.³¹ Az átfogó egyházközségi iskolahálózat kialakításában érdekelt királynő az alkalmat kihasználva elrendelte a magyarországi vármegyék vezetőinek, hogy készítsenek pontos kimutatást a tanítókról. Ezekből ki kellett derülnie, hogy

26 Uo. fol. 510r–v. Az elvárás említése: *Marczali Henrik*: Mária Terézia 1717–1780. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1891. (Magyar Történelmi Életrajzok) 290.

27 *Marczali H.*: i. m. (26. jz.) 290–291.; *Katus L.*: i. m. (9. jz.) 95–100.; *Bérenger, J.*: i. m. (12. jz.) 249–255.

28 *Evans, R.*: Austria, Hungary and the Habsburgs i. m. (20. jz.) 23.

29 Arra vonatkozóan, hogy Magyarország kormányzati rendszere a Habsburg-háznak az ottani katolikus főpapsághoz és főurakhoz fűződő kapcsolatára alapult ld.: *Robert J. W. Evans*: Felix Austria. In: *Uő*: Austria, Hungary and the Habsburgs i. m. (20. jz.) 23. A korszak főispánjairól: *Andreas Lehotzky*: *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae*. Praemissa est series chronologica quatuor statum et ordinum e diplomatibus eruta. Weber, Posonii, 1796. 108–165.

30 Ebben a vonatkozásban ld. még: *Katus L.*: i. m. (9. jz.) 60.

31 *James Van Horn Melton*: From Image to Word: Cultural Reform and the Rise of Literate Culture in Eighteenth-Century Austria. *The Journal of Modern History* 58. (1986) 1. sz. 95–124.

mely helység(ek)ben és mióta oktattak, milyen felekezethez tartoztak és mi biztosította megélhetésüket.³² Az eredményt a Helytartótanácsához kellett benyújtani, hogy onnan aztán Bécsbe továbbítsák.

Megfigyelhető, hogy ezúttal a szövegen nem sejtik át a dinasztianak a vallási kérdésekben tanúsított pártossága. A nagy tanügyi tervezet bevallott célja az oktatás és a keresztény értékek terjesztése volt valamennyi létező felekezet közösségeiben. Elmondható, hogy ez az egyformán távolságtartó és átfogó megközelítési mód előre vetíti egyrészt a néhány évvel későbbben életbe léptetett reformokat, melyek a *Ratio educationis*ban öltöttek testet (igaz ugyan, hogy egy katolikus iskolarendszer érvényre juttatásának szándékával, mely azonban a többi magyarországi felekezetre is kihatott),³³ másrészt a jozefinista toleranciát. A főispánoknak címzett instrukciók kiadásakor azonban csak az volt nyilvánvaló, hogy a katekizáció segítségével meg akarják erősíteni a királyság keresztényeit, akiket nagy veszélyek fenyegettek. Az uralkodó meg is nevezi ezeket: az abban az évszázadban szárnyra kapó veszedelmes szektákról, az ateistákról, az indifferensekről van szó, de a vallási téren megnyilvánuló különféle lázítókat és újítókat is idesorolja.³⁴

A magyarországi vármegyei közigazgatás megreformálására kidolgozott tervezet első cikkelye előírja a falvak és mezővárosok lakosságának összeírását is. Mivel a kormányzat által kért információkra vonatkozó részleteket a két mellékelt táblázat tartalmazta, a rendelet csupán a munkamódszerre vonatkozóan fedte fel a részleteket. Még pontosabban, a megfelelő részből kiderül, hogy kiknek a kötelessége az egész eljárás lebonyolítása.³⁵ Egyrészt a vármegye járásainak főszolgabíróira és alszolgabíróira, valamint az esküdt ülnökökre számítottak. A főispán megbízása alapján ők felügyelték a két táblázat kitöltéséhez szükséges adatok összegyűjtését, feltételezhetően elsősorban a helységekbeli állapotokat tükröző elsőt. A jelentéseket az év végéig kellett felküldeni a vármegye főtisztviselőjéhez, hogy összegezhesse az eredményeket. Másrészt a királyságbeli egyházkerületek főpásztorainak utasítására, ahogyan azt már korábban Csehországban és Ausztriában is elvárták, az egyházközségek lelkészeinek is részt kellett venniük a munkában. Az ő bevonásuk magától értetődőnek tekinthető, hiszen az összeírás célja éppen a magyarországi nem nemes lakosság felekezeti megoszlásának, valamint az egyes felekezetek demográfiai dinamikájának megismerése volt. Ki más, mint e katolikus, református és görögkeleti közösségek lelkipásztorai adhattak volna megfelelő válaszokat arra vonatkozóan, hogy egy év alatt hány keresztelő, házasság vagy temetés volt az illető egyházközségben? A kormányzat azt remélte,

32 MNL–OL P 396 140. d., fol. 510v–511r.

33 Robert J. W. Evans: The politics of language and the languages of politics: Latin and the vernaculars in eighteenth-century Hungary. In: Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century. Ed. Hamish Scott–Brendan Simms. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 208.

34 A kérdéskörre vonatkozóan ld. Marczali H.: i. m. (26. jz.) 290.; Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. Szerk. H. Balázs Éva–Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. 521.

35 MNL–OL P 396 140. d., fol. 150v.

hogy a papoktól hozzájut a remélt információkhoz, feltételezve, hogy naprakész anyakönyvek állnak a rendelkezésükre. Az már más kérdés, hogy a lelkészek milyen buzgalommal jártak el ebben a megbízásban.

Mária Terézia tehát az összeírás kivitelezésében a világi és egyházi hatóságok együttműködését rendelte el. Az uralkodó leirata csupán ennyire szorítkozott, tisztázatlanul hagyva az együttműködés konkrét módozatait. Az összeírás munkálatait 1768 novemberében kezdték el, és egy év múlva már várták az eredményeket. Rá kellett azonban jönniük, hogy egy ilyen kimutatás elkészítése Magyarországon sem könnyű feladat. Megvalósításához egyértelműen szükség volt egy olyan, jól működő bürokratikus szervezetre, amelyet a királyság közigazgatásában tervezett reformok kapcsán leírtak. Csakis egy ilyen intézmény lett volna képes az információkat begyűjteni a megszámlálhatatlanul sok, szétszórt településről, majd azokat feldolgozni és továbbítani a központi kormányzat felé. Ahhoz, hogy a rendszer így működhessen, a vármegyék („nemesi köztársaságok”) gyakran kiterjedt klienshálózattal rendelkező főispánjainak a támogatására volt szükség.³⁶ Még minden igen nagy mértékben függött attól, hogy ők támogatják-e a változásokat, részt vesznek-e ezek megvalósításában, például egy új, hatékonyabb információs rendszer kiépítésében. Az ellenállás az újjal és azokkal az etatista alapú kezdeményezésekkel szemben, melyek a hagyományokkal ellentétesek voltak és a felvilágosult reformtörekvéseket támogatták, elég nagyra bizonyult. A több vármegye esetében megmutatkozó lassúság³⁷ (amely gyakran a paranccsal való dacolásig, teljes szembeszegülésig terjedt) jellemző arra a tehetetlenségre, amely még ekkor is terhelte Magyarországon a központ–vidék, illetve az udvar–vidéki nemesség viszonyát. A következő években a vármegyei közigazgatásnak a hagyományos gyakorlatból való kimozdítása és fokozatos bekapcsolása a kormányzat által kért legkülönbözőbb összeírások elkészítésébe annak a nehézkes folyamatnak egy fontos szakaszát alkotja, amely a hatalom központosítására, a kiváltságos területek és rétegek alávetésére, egy új államrendbe való beillesztésére irányult.³⁸

A királyságnak az általános statisztikai tervezet³⁹ megvalósításában elkötelezett vezetése nem sokkal később egy újabb felszólítást küldött Magyarországi vármegyéihez. 1770. szeptember 17-én a Helytartótanács közvetítésével elrendel-

36 A Szatmár vármegyében is fellelhető ilyen patrónus–kliens kapcsolatokról ld.: *András Vári–Judit Pál–Stefan Brakensiek*: Herrschaft an der Grenze. Mikrogeschichte der Macht im östlichen Ungarn im 18. Jahrhundert. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2014. 96–361.

37 *Dickson, P.*: i. m. (11. jz.) 29.

38 A közigazgatás modernizálására vonatkozó felvilágosult abszolutista programra ld.: *Avram Andea*: Administrație și modernizare. In: *Uő*: Iluminism și modernizare în societatea românească. Editura Inter Tonic, Cluj–Napoca, 1996. 63–89. A bécsi udvarnak a reformok támogatása érdekében a magyar megyei nemesség fokozatos megnyerésére tett lépéseire vonatkozóan ld. *H. Balázs, É.*: i. m. (13. jz.) 110–122.

39 1769-ben például, egy évvel a Magyarország számára kibocsátott parancsot követően egy Mária Terézia által kiadott rendelet bevezette az évenkénti lakosság-összeírás szabályát Milánó és Mantova hercegségeiben: *Dickson, P.*: i. m. (11. jz.) 30. Az 1770. március 10-i pátenis értelmében a Habsburg örökös tartományok polgári és katonai hatóságaitól a népesség újabb összeírását (*conscriptio animarum*) kérték. *Thirring, G.*: Les recensements i. m. (11. jz.) 204.

ték, hogy a következő év végéig a megkapott táblázatnak megfelelően küldjék el a „de impopulatione capiendae informationis”-t.⁴⁰ Közel egy év múlva, 1771. augusztus 29-én figyelmeztették a vármegyéket, hogy ne feledkezzenek meg sem kötelességükről, sem pedig az eredmény felterjesztésének december végi határidejéről. A szövegből világosan kiderül, hogy a lakosság „lélekszámának csökkenésére és növekedésére” vonatkozó adatokat várták.⁴¹ Tehát az 1768-as instrukcióhoz mellékelt második táblázatról volt szó, melyet a helyi papságnak kellett volna összeállítania. Igen tanulságos abból a szempontból, hogy a kormányzat rendeletei milyen sebességgel jutottak el a törvényhatóságokhoz és azok milyen hamar vettek rólok tudomást, hogy az említett leíratot Szatmár vármegye közgyűlése abban a hónapban tárgyalta, amelyikben az összeírás beadásának határideje éppen lejárt.⁴²

Ha a második kimutatás ügyében az események nem is igen mozdultak ki a holtpontról, egy másikban viszont nem kellett sokáig várni az eredményekre. Az uralkodó 1768-as, az iskolamesterek összeírására vonatkozó rendeletét a Szatmár megyei hatóságok már két évvel később teljesítették. Ez azt bizonyítja, hogy a Károlyi Antal⁴³ által vezetett vármegyében végül rátaláltak a végrehajtáshoz a megfelelő emberekre és időt is szakítottak rá, még ha nem is a Mária Terézia által megkívánt ütemben dolgoztak. Tény, hogy a tanítók összeírása nem volt annyira megterhelő feladat, mint az adott terület lakosság-összetételére és lélekszámváltozására vonatkozó statisztika összeállítása. Az iskolamesterek esetében, hűségesen betartva az előírásokat, az elkészült jelentésekben feltüntették azon falvak nevét, ahol az illető oktatott, felekezeti hovatartozását, hogy milyen tantárgyakat volt képes tanítani (olvasás, írás, számtan vagy hittan), illetve pénzbeli járandóságukat. Szatmár vármegye mind a négy járásában (Nyírség, Nagybánya, Szamosköz, Krasznaköz) állítottak ki ilyen iratokat.⁴⁴

Tományban, a minket érdeklő helységben, mely a felsorolt járások közül a legutolsóra tartozott, csupán egy Miron Pop nevű, „görög rítusú” iskolamestert tüntettek fel.⁴⁵ Három éve tanítóskodott ott. Sajnos azt nem tudjuk, hogy mely tantárgyakra okította a gyerekeket, mert az ennek feltüntetésére szánt rovatba az összeírók mást jegyeztek be: nem birtokolt művelhető földeket. A szomszédos falvakban a következő kollégái tevékenykedtek: Ioan Budai (Erdőszáda), Simeon Pop (Mezőaranyos), Ladislau Silaghi (Oláhtótfalu), Mastyin/Maxim? Floca (Oláh-újfalú), Gabriel Pop (Czikó), Moise Boițan (Farkasaszó). Összesen hatvanöt név

40 RNL–KmÍg Szatmár megye lt., Acta Publico-Politicorum fasc. 50. nr. 19., 1773.

41 RNL–KmÍg Szatmár megye lt., Acta Publico-Politicorum fasc. 48. nr. 470., 1771. Conscriptio de- et accrescentiae animarum.

42 Uo.

43 Rá vonatkozóan újabban ld.: *Vári, A.–Pál, J.–Brakensiek, S.*: i. m. (36. jz.) 86–92.

44 RNL–KmÍg Szatmár megye lt., Acta Publico-Politicorum fasc. 47. nr. 419.

45 Uo. Ludimagistrorum conscriptio in processu Krasznaköz. Az összeírásra és az iskolamester nevére először Ioan M. Bota hívta fel a figyelmet: *Ioan M. Bota*: *Învățămîntul românesc din Țara Oașului*. Revista de pedagogie 5. (1978) 53–64. Említi még: *Doru Radosav*: *Carte și societate în nord-vestul Transilvaniei* (sec. XVII–XIX). Fundația Culturală Cele Trei Crișuri, Oradea, 1995. 51–52.

szerepel a járás (melyet nyugaton a Kraszna, keleten és északon a Szamos vize, délen Erdély határolt) tanítómestereit összeíró táblázatban. Azt is tudjuk, hogy kik vállalták aláírásukkal a felelősséget az 1770 decemberében Csengeren tartott vármegyei közgyűlésnek bemutatott iratért: Fogarasy Antal alszolgabíró, Bíró Antal esküdt ülnök, Olvasztó Miklós és Kincsolý János biztosok, azaz mind a négyen vármegyei tisztségviselők. Tevékenységük bizonyította, hogy a vármegye élén álló főrend a királynő előírásainak megfelelően munkába állította néhány beosztottját. Munkájukat bizonyára jelentősen megnehezítette, hogy 1770 nyarán a vármegyét, azon belül is több, a krasznaközi járásban folyók közelében fekvő falut is az árvíz sújtotta.⁴⁶

Arról nincsen tudomásunk, hogy a szatmáriaknak sikerült-e adatokat összegyűjteniük a népességszám-változásokra vonatkozó nagy összeíráshoz. Annyi azonban bizonyos, hogy nem tudták betartani a jelentések beadásának a Helytartótanács által kitzított határidejét, ez 1771 végéig csupán a vármegyék felének sikerült.⁴⁷ Elindítása után három évvel a tervezet ismét kudarcot vallott. A sikertelenség nem kedvetlenítette el a Helytartótanácsot. A következő öt hónapban nem ösztökölte többé a vármegyéket, hogy folytassák a befejezetlen összeírásokat. Egy újabb, az ország helységeinek összeírására irányuló terv kötötte le a hatóság figyelmét. A vármegyéknek az utasítást 1772. március 6-án küldték ki.⁴⁸ Ezúttal a szatmáriak gyorsan intézkedtek. A négy járás tisztségviselői ismét eleget tettek kötelességüknek. A vármegye levéltárában máig megőrzött jelentéseiket június közepén, az Erdődön tartott vármegyei közgyűlés alkalmával nyújtották be.⁴⁹ Ha figyelembe vesszük a kérdőív szerkezetét, igazán nem meglepő az a gyorsaság, amivel a felszólításra reagáltak. Valamennyi település esetében csupán öt információt kellett összeírniuk: nevét, besorolását (falu vagy mezőváros), a lelkész és a tanító felekezetét, és az ott használt uralkodó nyelvet. Egy valamennyire is szervezett és jó szándékú adminisztráció viszonylag könnyen tudott eredményt felmutatni. Kiváltképpen, ha támogatásra számíthattak a papság részéről is.

Máskülönben az első négy pont már szerepelt a vármegyei hatóságoknak küldött korábbi kérdőpontok között. Már foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, főként akkor, amikor a tanítómesterek helységenkénti összeírását készítették el. Újdonság csupán az ötödik kérdés: a nyelv volt. Ez általában nem szerepelt az összeírások szempontjai között, most azonban megjelent, jelezve a felvilágosodás eszmerendszerében gyökerező irányt. Feltűnése azt bizonyította, hogy az ország vezetői a társadalmi valóság egy másik oldalát is mélyebben meg akarták ismerni. A felekezeti viszonyok feltérképezésére irányuló, jelen esetben is nyilvánvaló igyekezetet tehát minden magyarországi település esetében követte a nyelvi hovatartozás feltárására vonatkozó célkitűzés. A hatalom tehát érdeklődést muta-

46 MNL–OL P 396 140. d., fol. 556r.

47 *Dickson, P.*: i. m. (11. jz.) 29.

48 *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Bp., 1920. III.

A vizsgálatot 1773 szeptemberében zárták le, amikor is a jelentést véglegesítették.

49 RNL–KmIg Szatmár megye lt., Acta Publico-Politicorum fasc. 49. nr. 432., 1772.

tott az alattvalók által használt nyelvek iránt is, és ezért vezette be a népesség-összeírásokba a régebben szokásos felekezeti mellett a nyelvi hovatarozásra vonatkozó kérdést.

A krasznaközi járásról Geöcz Ferenc szolgabíró által készített jelentés megalapította, hogy Tományban románul beszéltek. Egyetlen, „görög rítusú unitus” parókusa volt. Mellette szolgált az általunk már ismert ugyanolyan vallású kántortanító.⁵⁰ Egy mind felekezetében, mind nyelvében egységes településről van tehát szó. Román („valah”) nevét is feljegyezték: Tomái (magyar helyesírással és az *ã* hangot visszaadni nem tudó akkori latin betűs ábécé korlátaival). Az volt ugyanis az elvárás, hogy egy helység valamennyi használatban lévő elnevezését lelkiismeretesen vezessék be az iratba.⁵¹ Ezzel a központi hatalom újabb tanúbizonyságát adta a helyi valóság és identitástudat iránti érzékenységének. Érdeemes azt is megjegyeznünk, hogy mit tartalmaz az irat a szomszéd falvakra vonatkozóan. Mezőaranyos (Arieșu de Câmp, Arjés-nek írva), Oláhújfalú (Buzești, Buczistye-nek írva), Oláhtótfalu (Sârbi, Szirp-nek írva), Farkasaszó és Erdőszáda (ez utóbbi kettő csupán hivatalos magyar nevén szerepel)⁵² lakossága is hasonló jellemzőkkel rendelkezik: görögkatolikusok és románul beszélnek.

Körülbelül akkor, amikor a szolgabírák Szatmár vármegye négy járásában befejezték a helységek összeírását, a Helytartótanács ismét tudatta, hogy Magyarország népességének összeírására vonatkozó tervét nem adta fel. A részleteket az 1772. június 1-jén kiküldött rendeletben közölték.⁵³ Ebből kiderül, hogy a több megye által elkészített és az elmúlt év során a Helytartótanácsához eljuttatott statisztikai leírások jelentősen különböztek egymástól. Lényegében azt a hibát követték el, hogy nem vették figyelembe a modellként küldött összesítő táblázat rovatbeosztását. Ebből következett szerkezeti egységességük hiánya. Azért, hogy ez a hiba ne ismétlődhessen meg, a mintaként küldött űrlapok szigorú alkalmazását írták elő. A leirathoz két, az 1768-ban a főispánokhoz eljuttatottakkal azonos táblázatot is mellékeltek. Lényegében ez azt jelentette, hogy visszatértek az eredeti elképzeléshez, miszerint vizsgálni kívánták mind a lakosság szerkezetét, mind a népesség dinamikáját. Ezúttal azonban világosabbak voltak a feladatok megosztására vonatkozó útmutatások. A lélekszám szerinti összeírásért a vármegyei tisztikar volt a felelős. Az ő feladatuk volt a konskripció szabvány-űrlapjának a sokszorosítása, majd a különböző helységekből beérkezett adatok gondos feljegyzése. Hasonlóképpen világossá tette az instrukció, hogy a másik statisztikai kimutatást, mely az egyes egyházközségekben egy év alatt megkötött házasságok számának alakulását, növekedését, illetve csökkenését volt hivatott felmérni, a helyi papságnak kellett összeállítania az egyházi anyakönyvekből származó adatok alapján. Miután az egyháziak ezt elkészítették, a vármegyei

50 Uo. (processus Krasznaköz); *Lexicon locorum Regni Hungariae* i. m. (48. jz.) 232.

51 Az összeírók számára a különböző változatok feltüntetésére felajánlott négy lehetőség a latin, magyar, német és román nyelv volt.

52 RNL–KmIfg Szatmár megye lt., *Acta Publico-Politicorum* fasc. 49. nr. 432., 1772 (processus Krasznaköz).

53 Uo. fasc. 50. nr. 19., 1773.

tisztviselőknek kellett megküldeniük, hogy azok aztán összesíthessék, véglegesíthessék az adott helység lakosságára vonatkozó összeírást. A világi közigazgatásra hárult a folyamat vármegyei szinten zajló utolsó felvonása, ami a helyi jelentések összesítését és az eredmények első feldolgozását jelentette. Mindkét kimutatás eredményének el kellett jutnia a Helytartótanácsához, még az összeírás elvégzését követő év kezdetén.

Az 1772 júniusában kelt leirathoz csatoltak egy kilenc pontból álló „rövid instrukciót”.⁵⁴ A hatóságok figyelmét elsősorban az első táblázattípusra irányítva, olyan pontosításokat tartalmazott, amelyek az irat megfelelő kitöltését segítették elő, főképpen azokra az esetlegesen nem egyértelmű esetekre vonatkozóan, amelyek a lakonikus megfogalmazásokból következtek. Leszögezték például, hogy a katolikusok közé számítandók az unitusok is, vagy hogy az akatolikus rovatba az ágostai (lutheránus) és a helvét (kávinista) hitvallásúakat kell beírni. Egy másik pontosítás lehetővé tette, hogy kilépve a statisztikai kötöttségek szorításából jobban megragadhatók az összeírandók világának nem számszerűsíthető jellemzőit. Az ajánlás vízszintes rovatoknak a táblázatba történő bevezetése volt. Így lehetővé vált a „plebejus lakosok” név szerinti feltüntetése, valamennyiük felekezetének, nevének, családban elfoglalt helyének (apa, anya, fiú, lány) és társadalmi helyzetének (*coloni, inquilini, subinquinini, libertini aut alterius cujuscunque conditionis*) feljegyzése. Ez utóbbi tanúsítja a kormányzatnak a parasztság jogi státusa szerinti rétegződése iránti figyelmét. Mindez a népesség szerkezetének mélyebb, alaposabb megismerésére irányuló érdeklődésből következett. Ez az óhaj, mondhatnánk, az 1768-as terv kidolgozóit nem hevíttette.

Az összeírás megkezdésére vonatkozó új rendeletet is viszonylag nagy késéssel tettek közzé Szatmár megyében. Csupán hét hónappal kibocsátása után, a vármegye 1773-as februári közgyűlésének jegyzőkönyvében bukkan fel.⁵⁵ A jegyzőkönyvben található rövid említésből kiderül, hogy közölték a lényegét. Feljegyezték az elvégzendő vizsgálat típusát is („generalem animarum in toto hoc comitatu reperibilium conscriptionem”), és azt is hangsúlyozták, hogy az év végéig el kell készülnie. A munkát tehát elkezdheték, hiszen közeli volt a határidő. Arra vonatkozóan, hogy miként szervezték meg és mennyire gyorsan láttak munkához a helyiek, sajnos nincsenek információink. Amennyiben valamelyest betartották az előírásokat, nemsokára a papságnak is tudomására juthatott, hogy milyen szerepet szántak nekik. Rájuk hárult a munka nagy része, ahogyan az összeírást már korábban elvégző magyarországi törvényhatóságok példája is mutatta.⁵⁶

Nem tudjuk, hogy a Szatmár vármegyei román települések lelképásztoraikat saját egyházi feljebbvalóik mozgósították-e. A királyi előírások arra utalnak, hogy az egyházkerületek püspökeinek kellett tájékoztatniuk beosztottaikat és kérniük őket, hogy működjenek együtt a világi közigazgatással, adatokat szolgáltatva számukra az anyakönyvekből. Nincsen arról tudomásunk, hogy az említett papok feljebb-

54 Uo. Brevis instructio de qualiter per comitatus adpromptanda animarum conscriptione.

55 MNL–OL P 396 140. d., fol. 707r–v.

56 Dickson, P.: i. m. (11. jz.) 29.

valója, Bacsinszki András küldött volna ilyen értelmű utasítást a helyi espereshez, Demetriu Ivaşcuhoz.⁵⁷ Ő akkor még csak kinevezett munkácsi görögkatolikus püspök volt, de még nem szentelték fel. Erre júniusban került sor Bécsben, a Habsburg-monarchiabeli görögkatolikus egyházfők zsinatán.⁵⁸ A körülményeket ismerve az sem kizárt, hogy egyáltalán nem keresték meg. Arra sincsen adatunk, hogy az ottani esperesek ösztönözték és felügyelték volna a munkálatok lefolyását a fennhatóságuk alá tartozó területeken. Így csupán feltételezésként fogalmazható meg, hogy az Erdőszáda környéki papok testületi részvétele a konskripció lebonyolításában (mely páratlan a vármegye más, románok lakta területein) vicearchidiakónusuk ügybuzgalmának és szervezőtehetségének tulajdonítható. Ezek az ismeretlen tényezők lehetetlenné teszik, hogy felmérhessük, mennyiben járult hozzá a görögkatolikus főpapság az egyházmegyéjében zajló eljáráshoz, mennyiben befolyásolhatta az összeírás menetét, lehetett-e része abban, hogy az előírások eljussanak az egyházközség terület legelégdugottabb zugaiba is.

A vármegyei közigazgatással azonban az unitus lelkészek biztosan együttműködtek. Erre a legfőbb bizonyítékot maguk az akkor keletkezett kimutatások jelentik. Az Erdőszáda, Mezőaranyos, Farkasaszó és Tomány lakosságáról cirill betűvel kiállított iratokból kiderül, hogy a papok ismerték annak az úrlapnak a tartalmát, amelyet kizárólag a megyei főtisztviselők kaptak kézhez. Csak tőlük juthatott el hozzájuk, feltehetően egy rövidített, könnyebben kezelhető, a térség sajátosságaihoz igazított változatban. Különösen a fentebb említett első három falura vonatkozó összeírások szerkezete alapján feltételezhetjük, hogy megyei szinten, az összeírást végző lelkészek számára készítettek egy egyszerűsített kérdőívet, melyben a két különböző központi táblázattípus rovatait vonták össze. Az is elképzelhető, hogy az iratot lefordították románra, hiszen már bevett gyakorlat volt e nyelv használata a közigazgatásban, kiváltképpen egyes királyi rendeletek közlésénél.⁵⁹ Ilyen nyelvű kommunikáció nemcsak fentről lefelé, hanem a fordított irányban is folyt. Ezt tanúsítják éppen azok az összeírások, amelyeket egyes román papok anyanyelvükön állítottak ki, így téve eleget a kormányzat elvárásainak.

Köztük volt, amint arról már szó esett, Simon tományi lelkész is. Neve egyelőre csak ebből az iratból ismert számunkra. Nem tudjuk sem azt, hogy mikor állt szolgálatba ott, sem azt, hogy szolgálata mikor zárult le.⁶⁰ Éppen akkor állt a kö-

57 Ő akkor szatmári főesperes volt, ugyanakkor egyike volt a Munkácsi Egyházmegye hétagú konzisztóriumának. MNL–OL Helytartótanácsi Levéltár, C 38 Acta cassae parochorum 22. cs. nr. 1. p. 365.

58 *Michael Lacko*: Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata. Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1975. 7–20.; *Athanasius V. Pekar*: The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with historical outlines. Byzantine Seminary Press, Pittsburgh, 1979. 26.

59 RNL–KmIg Szatmár megye lt., Acta Publico-Politicorum fasc. 48. nr. 288., 1771. Az államnak a hétköznapi nyelvekre mint a kommunikáció és az oktatás eszközeire irányuló figyelméről ld. *Robert J. W. Evans*: Joseph II and Nationality in the Habsburg Lands. In: *Uő: Austria, Hungary and the Habsburgs* i. m. (20. jz.) 136.

60 1792-ben, amikor elkészült a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség papságának összeírása, Tományban a lelkész Hariton Lauran volt: *István Bendász–István Koi*: A Munkácsi Görögkatholi-

zösség élén, amikor a Habsburg-uralom alatti Magyarország papsága érezni kezdte, hogy az állam bürokratikus gépezetének alkotórészeivé kívánja őket tenni, egy olyan gépezetnek, amelyet egyre gyakrabban használt különböző erőforrások felmérésére, rájuk vonatkozó adatgyűjtésre. Abban az évben például, amikor Simon pap a nemrégiben kapott összeírói feladatának próbált eleget tenni, a Helytartótanács egy másik, kifejezetten a görögkatolikus vallásra vonatkozó statisztikai jellegű tervet tárt a vármegyék elé: az egyházi javak, valamint a papok és tanítók jövedelmének összeírását kívánta elvégeztetni.⁶¹ Még be sem fejeződött az előző konskripció, máris egy újabb körvonalazódott. Amikor 1776-ban az is lezárult, a tományi egyházközösségre vonatkozóan újabb adatokat jegyeztek le. Ezek segítségével valamelyest tovább tudjuk árnyalni a képet.

Simon pap egy igen régi fatemplomban misézett.⁶² Pontos koráról nincsen tudomásunk, csupán azt jegyezte fel róla, hogy régi (*antică*). A falubeliek saját költségükön és erőfeszítéseikkel emelték, mindennemű külső segítség nélkül. Magán viselve az idő múlásának jegyeit, javításokra szorult. Emellett túl szűknek is bizonyult a népes közösség számára. Rendelkezett valamennyi megkövetelt ikonnal, két haranggal, két rend papi ruhával, melyek közül az egyik viseltes volt, egy használt kehellyel és egyetlen szertartáskönyvvel, egy evangeliáriummal. A paplak kora miatt nemrégiben dőlt össze. Egy újabbat, még üresen állót, éppen akkor építettek. A helyi pap a parókiához tartozó föld jövedelméből és a stólapénzekből élt. Az összeírás alkalmával bevallott éves jövedelme 38,95 rajnai forint volt. Ezzel bevételét tekintve a vármegye görögkatolikus papságának körülbelül a középmezőnyében helyezkedett el. Ha azonban a szomszédos falvak papjaival hasonlítjuk össze javadalmazását, valamivel jobb volt a helyzete. Szerény jövedelmét tekintve Tomány papja a második helyen állt Erdőszáda lelkésze mögött (aki 80,82 forintot kapott, amely jövedelemben azonban beszámított a leányegyház, Mezőaranyos bevétele is).⁶³ Tományban szolgálni tehát nem volt éppen megvetendő lehetőség egy lelkész számára.

Körülbelül ugyanez a helyzet, ha a település lélekszámát vesszük figyelembe. Simon pap 1773-as összeírása a következő összegzéssel zárul: „a férfi rész 251, a

kus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. évi katalógusa. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1994. 83.

61 RNL–KmIlg Szatmár megye lt., Acta Publico-Politicorum fasc. 50. nr. 220., 1773.

62 MNL–OL Helytartótanácsi Levéltár, Alapítványi ügyosztály, C 99 Jelzetes könyvek 25890-es tekercs, sz. n. Egy 1734-es egyházi összeírás (mely az első volt azok közül, amelyeket a 18. században a bécsi udvar elkészítettett), Tományban egy szalmatető fatemplomot említ: *Ovidiu Ghitta: Un izvor necunoscut despre Biserica greco-catolică din comitatul Satu Mare la 1734*. In: Studii istorice. Omagiu profesorului Camil Mureșanu. Presa Universitară Cluj, Cluj-Napoca, 1998. 179. 1741-ben a tományi fatemplomban Vasile (Basilius) Rus szolgált lelkészként és nem volt egyetlen szertartáskönyve sem. *Véghseő Tamás–Terdik Szilveszter–Simon Katalin: Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Az egri egyházmegye területén szolgáló görögkatolikus papok 1741. évi javadalom-összeírása*. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2014. 421.

63 MNL–OL C 99 25890-es tekercs, sz. n.

női 228”,⁶⁴ 479 személy összesen.⁶⁵ Rajtuk kívül volt még néhány kéregető. „Összeírtam még, hogy hat koldus van a faluban, akik más falvakban is felbukkannak. Azok közül is, akiket összeírtam, a koldusok közé sorolhattam volna többeket, hiszen nem sok haszna van belőlük sem az uraknak, sem a papoknak, csupán a füstök számát gyarapítják a faluban”⁶⁶ – jelenti ki szárazon a pap, bizonyítva, hogy mennyire viszonylagos volt a marginalitás és a normalitás közötti határ. Csupán Erdőszádának volt több lakosa: 698, akik közül 656 román, 26 „pápista” és 16 cigány. Ez utóbbiakról Samuilă pap, az „unitusok parókusa” szükségesnek tartotta megjegyezni: azt mondják róluk, hogy „kálvinisták, de mi azt nem tudjuk, hogy milyen nyelvűek és vallásúak, mivel ahány faluban laknak, annyiféle hitet vallanak”.⁶⁷ Ebből a szempontból Tományt közvetlenül Farkasaszó követte, ahol miután Niculae pap kivonta az év közben elhunytak számát, 313 „férfi, nő, fiú, lány és gyermek” (bărbați, muieri, feciori, fete și prunci) maradt, mindannyian románok (rumâni). Ennek a lélekszámnak a megállapításakor „az unitus görögök parókusa” nem vette figyelembe saját héttagú családját, a 13 szolgát és a cigányokat (egy kálvinista „vasas” és egy katolikus „rezes” mestert az övéikkel, összesen további 13 személlyel, „földbe ásott házaikkal” [casăle lor săpate în pământu]), de azért feljegyezte őket.⁶⁸ Oláhtótfalura és Oláhújfalura vonatkozóan csupán az 1774. január 28-án keltezett, vármegyei hatóságok által kiállított irat⁶⁹ tartalmaz adatokat, ezek szerint ott 277, illetve 193 görögkatolikus élt. Rajtuk kívül letelepedett Oláhtótfaluban 7 kálvinista, Oláhújfaluban pedig 13 római katolikus cigány, akik sátrakban laktak. Az utóbbi faluban lakott egy spanyol katolikus is (*catholicus vir Hispanus*), egy olyan színfolt, ami azt bizonyítja, hogy az akkori Európában nem voltak áthidalhatatlan távolságok. A legkisebb Tomány szomszédságában lévő falu Mezőaranyos volt, ahol 132-en laktak, „akik az erdőszádai parókus gondozása alá tartoztak”.⁷⁰

A térség papjai által készített konskripciók tehát képet nyújtanak az ott élő lakosokról. Mindenekelőtt kimutatják a felekezeti többség, és ahol van, a kisebbség méreteit. Másik közös jellemzőjük, hogy bemutatják a lakosok nemek szerinti megoszlását. Ez azonban nem két, hanem négy kategóriát eredményezett, mert az iratokban – a tományi Simon pap által készítettet kivéve – mindkét nembeli személyeket koruk szerint alcsoportokba is beosztották: a 16 évet betöltöttekébe⁷¹ és azokéba, akik még nem érték el ezt a kort. Emellett valamennyi összeírás tartalmaz

64 „parte bărbătească am aflat 251, iară femeiască 228”.

65 RNL–KmIlg Szatmár megye lt., Acta Publico-Politicorum fasc. 50. nr. 389., 1773, fol. 23r.

66 „Colduși cîți avem în sat încă i-am scris, că avem șesă, cari să țin și pe alte sate, pe unde să pot. Încă și din cîți am scris la rînd, încă pe bugăți i-aș fi putut pune între colduși, că nici-s de multă hază la domni, nici la popi, ce numai cît fac fum în sat”.

67 „că-s calvini, iară noi nu știm ce limbă sîntu și ce credință țin, pentru că în cite sate șed, ațite credință țin”. Uo. fol. 9v–10r.

68 Uo. fol. 7r–v.

69 Uo. fasc. 50. nr. 389., 1773, fol. 5r.

70 „carii sîntu suptu mîna parohușului din Ardușat”. Uo. fol. 18r.

71 Nem világos, hogy miként jelölték ki a 16 éves korhatárt, amikor az 1768-ban és 1772-ben a főispánoknak küldött űrlapokon e helyen 15 év szerepelt.

adatokat a helybeli lelkipásztorról és családjáról. Ugyanakkor egyértelműen külön kezelik az állandó lakhellyel rendelkezőket és az ideiglenesen ott-tartózkodókat.

Az összeírások közös jellemzőiből nyilvánvalóan következik, hogy eljárásuk során a papok a vármegyei közigazgatás által rendelkezésükre bocsátott kérdőívek rovatait használták. Hozzájárultak tehát ahhoz, hogy a kormányzat megfelelő információk alapján jobban megismerhesse a lakosság összetételét. Statisztikailag Erdőszáda és Farkasaszó lakossága adta a „megtelepedett nem nemes” népesség (és a marginalizálódott csoportok) nagy részét, a megkívánt rend: vallás, nem és kor szerinti megoszlásban feltüntetve. A térség hat települése közül Tomány és Mezőaranyos felekezeti szempontból egynemű volt. Az unitusok uralták a többi falut is, arányuk 97% volt Oláhtótfalun, 95% Farkasaszádon, 93% Erdőszádán és Oláhújfalun. Mindezek alátámasztották az 1772-es jelentés e települések felekezeti összetételére vonatkozó kijelentéseit. Általánosan megállapítható, hogy a férfiak száma nagyobb volt, mint a nőké.⁷² Tomány már említett példáján kívül megemlíthetjük Farkasaszó (96 férfi, 89 nő), Erdőszáda (259 férfi, 150 nő!), Oláhtótfalu (84:75) és Oláhújfalun (66:59) esetét. A kivételt Mezőaranyos képezi 30 férfi és 35 női lakossal. E helyzet lehetséges magyarázata a nagyobb női halandóság. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy 1773-ban az erdőszádai pap 11 nőt temetett és csak 4 férfit, a farkasaszoói pedig 7 nőt és 3 férfit. Mezőaranyoson azonban abban az évben 5 férfi és 4 nő hunyt el. Megjegyzésre érdemes a települések 16 év alatti lakosainak számaránya is. Tományban ugyan hiányoznak az erre vonatkozó adatok, de a többi öt faluban sokat mondóan nagy a részaránya a „gyermeknek” és „lánykákknak”. Mindez egy fiatal népességre utal: 50% Mezőaranyoson, 44% Oláhtótfalván és Farkasaszádon, 39% Oláhújfalun és 35% Erdőszádán. Ezek az arányok nagyjából azonosak voltak egész Magyarország területén, hiszen az 1777-es adatok alapján a fiatalok részaránya 41,8%-ot tett ki.⁷³ Mindezek a korabeli demográfiai helyzet jellemzői voltak, amit a magas születésszám és a várható alacsony életkor magyaráz.⁷⁴

A lelkészek ugyanakkor bebizonyították, hogy szem előtt tartották a kizárólag számukra készített űrlapok legfontosabb elvárásait. Mindegyikük jelentésében megtalálhatók a népességmozgásokra utaló, lélekszám-növekedéssel és -csökkenéssel kapcsolatos adatok. Feljegyezték, hányat kereszteltek és hányat temettek az illető évben. Ebből kiderül, hogy a négy településből (ahol erre vonatkozó adatokat találunk) háromban ez az arány negatív volt, többen haltak meg, mint ahányan születtek. Tományban az arány 15:8, Mezőaranyoson 9:7, Farkasaszádon pedig 22:12. Csupán Erdőszáda mezővárosában volt pozitív a mérleg: 22 keresztelést és 15 temetést jegyeztek fel. Simon pap ismét kivételt képez. Újából fukarnak bizonyul a részletekkel. Nem tünteti fel a személyek nemét. Ez nem magyarázható azzal,

72 A helyzet természetesen nem volt egyedi. A néhány évvel később, II. József idejében elkészített nagy összeírás alapján becslült érték szerint a magyarországi vármegyékben 1000 férfira 966 nő jutott. *Dickson, P.*: i. m. (11. jz.) 54.

73 Uo. 53.: 32. jz.

74 *Kamen, H.*: *European Society 1500–1700*. Routledge, London–New York, 1998. 25–27.; *Massimo Livi Bacci*: *Populația în istoria Europei*. Polirom, Iași, 2003. 109–148.

hogy nem ismerte a rendeletet. Nagyon jól kellett tudnia, hogy mit vártak el tőle, hiszen eleget tett a központi hatóságoknak a különleges halálesetekre (melyek például utazás közben vagy halálbüntetés következtében következtek be) vonatkozó előírásainak: „itt jártában nem halt meg senki, s fel sem akasztottak senkit a mi falunkban”.⁷⁵ Feljegyzett egy szerencsétlen halálesetet is: „vízbe csupán egy gyerek fült, kétéves volt”.⁷⁶ Kollégái azonban, akik sokkal hívebben követték a minta előírásait, éppen az ilyen részletekre nem tértek ki. A megkereszteltek között a fiúgyermekek voltak nagyobb számban. A Samoilă parókus által vezetett egyházközségekben Erdőszádán 14 fiú és nyolc lány, Mezőaranyoson négy fiú és három lány nyerte el a keresztséget.⁷⁷ Ez a helyzet azt sugallja, hogy a már említett nagyobb női halandóság mellett egyszerűen több fiú született. Ami az 1773-as év házasságkötéseit illeti, számuk egyáltalán nem nevezhető magasnak: négy Erdőszádán, kettő Mezőaranyoson, öt Farkasaszon és egyetlenegy sem Tományban.

Az összeírások fényt derítenek a központi hatóságok által megjelölt iránytól (melyet a vármegyékbe küldött előírások és úrlapok útján próbáltak érvényre juttatni) való jelentős eltérésre is. Mind a krasznaközi járás tisztségviselői, mind Erdőszáda és Farkasasó lelkészei túlléptek azokon a szabályokon, amelyek nem engedtek teret a nem nemesek kategóriájába tartozó különböző népességcsoportok számbavételének. Mindkét fél feltérképezi a valóságnak e területét, annak ellenére, hogy az nem szerepelt a hatóságok által kidolgozott táblázatok rovatai között. Ahogyan arra már utaltam, bizonyos településeken említenek *Syngari* (így fordulnak elő a latin iratokban) vagy cigány (a román nyelvű iratokban) családokat. Jelenlétükre minden alkalommal az összeírás végén térnek ki, ott, ahol a *conscriptio animarum* modelljének megfelelően a „alávetett helyzetűeknek” kellett volna előfordulniuk. Nem nevezik meg őket egyszerűen egy, az összeírás szakkifejezései közül származó terminus tehnicusszal (szolgák, idegenek, változó lakhelyűek) és nem is könyvelik el őket úgy, mint a többségtől vallásukban különböző keresztényeket. Mindkét fél különálló, önálló elnevezéssel bíró entitásként kezelte őket. E közös jellemző újabb bizonyítékot jelent arra, hogy Szatmár megyében létezett egy helyi szinten átdolgozott összeírásminta, mely rászorította a papságot arra, hogy vegye figyelembe a világi közigazgatásnak szánt úrlapok rovatait. A világiak és az egyháziak által készített jelentések között mégis jelentős különbséget észlelhetünk, ha azt vizsgáljuk, milyen kontextusba helyezik a cigányokat. Mindamellett, hogy használják a nép megnevezését, a járásbeli hatóságok által Oláhtótfalu, Oláhújfalú és Erdőszáda településekre vonatkozó statisztikákból az derül ki, hogy inkább társadalmi szempontból elkülönülő kategóriaként tekintenek rájuk. Egy adott helység többi lakóját az állandó lakosok valamely felekezethez tartozó tömegként ábrázolják, anélkül hogy etnikumukra bármilyen módon kitérnének. A cigányok mintegy a közösségbe tartozók ellentétéként jelennek meg.

75 „în drum n-au murit nime sau să-l fie spînzurat pe cineva din satul nost nu s-au întîmplat”.

76 „s-a înecat în apă numai un prunc [...], de doi ai au fost”.

77 Csak onnan származnak ilyen adataink. A farkasasói lelkész az elhunyt felnőtteknek csupán a nemek szerinti megoszlását tüntette fel.

Erdőszáda és Farkasaszó papjai etnikailag is megnevezték a többséget. Hangsúlyozták, hogy „valamennyi román összeírásáról” (*conșcripție tuturor rumânilor*), „a románok asszonyairól és leányairól” (*femeile și fătutele rumânilor*), a „románok gyermekeiről” (*pruncii rumânilor*) van szó. Úgy érzik, hogy hangsúlyozniuk kell e jellemzőt, hogy az alapközösség leírása teljes legyen. Nem csupán a másságot jegyzik meg, sajátos megnevezésüket használva, hanem a település legnépesebb közösségét is feltüntetik. Egyazon identitásfajtról van szó mind a társadalom peremén lévők, mind a többség esetében. „Cigányok”-ként és „románok”-ként külön szerepelnek az összeírásokban, mivel nem csupán társadalmi helyzetük és vallásuk különböztette meg őket egymástól, hanem nyelvi-kulturális arcélük is. A lelkészeknek, akik mintegy „belülről” szemlélték az emberek helyzetét és a közöttük lévő kapcsolatokat, valószínűleg természetesnek tűnt, hogy ekképpen járjanak el. Még akkor is, ha ez a hivatalos statisztikai előírások szóhasználatától való eltérést jelentette. A szatmári összeírás szervezői által bevezetett terminológiai újítás által ösztönözve hangsúlyozni kívánták, hogy azokban a helységekben egymástól elkülönülő csoportok éltek együtt. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy jelentéseik megszerkesztésekor a papok közösségük nyelvét használták. Azaz az önazonosságnak egy másik lényeges tényezőjével állunk szemben. Ahol románul beszélnek, ott románok élnek, mintha ezt sugallnák a sorok között az összeíró lelképásztorok. Olyan részletre világítottak így rá, amelyre az 1772-es összeírás – mely valamennyi magyarországi település neve mellett feltüntette az ott többség által beszélt nyelvet – nem tért ki. Nyelv és nép szorosan összefüggtek, egy olyan pillanatban, amikor a valóság e két aspektusának a hatalom különböző szintjein egyre több figyelmet szenteltek.⁷⁸

Simon pap számára azonban mindez jóval egyszerűbb volt. Abból, amit lejegyzett, kiderül, hogy Tomány felekezeti és etnikai szempontból is homogén falu volt. Annyira homogén, hogy a lelkész számára magától értetődőnek tűnt, hogy ne is térjen ki ezekre a jellemzőkre. Úgy vélhette, hogy e kérdések már tisztázódtak. Ismét szűkmarkúnak tűnik, amikor olyan adatokat kellene szolgáltatnia, melyek közlésével társai nem fukarkodtak. Újból bebizonyítja azonban, hogy nem voltak számára ismeretlenek az összeírás instrukciói. A megkerültek helyett egy ott csak javaslatként előfordult kérdésre ad aprólékos választ. A szó valódi értelmében vett táblázat készítő. Ennek vízszintes oszlopaiba bevezette a helybeli „gazdák” család- és keresztnévét, csakúgy, mint feleségüket. A többiek által megkerült alapelv számára rendezőelvvé vált.

Az irat 80 sorában 43 családnévvel találkozunk. A jegyzékben többször előforduló családnevek: a Bușecan és Firte (7), Rus (6), Giurge (5), Leșe (4), Marcăș, Fănățan, Chiș és Petrușca (3), Sas, Berințan és Trifan (2). Hat közülük

78 A hatóságoknak az Erdélyi Fejedelemség településeinek etnikai összetétele iránt, például az 1750-es nagy fiskális összeírás alkalmával megmutatkozó érdeklődésére vonatkozóan ld. *Ladislau Gyémánt: Etnic și social în habitatul transilvănean în lumina a două tabele centralizatoare inedite ale conșcripției fiscale din anul 1750. In: Om și societate. Studii de istoria populației României (secolele XVII–XXI). IX. Coord. Sorina Paula Bolovan–Ioan Bolovan–Corneliu Pădurean. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007. 18–21.*

– Firte, Bușecan, Leșe, Chiș, Marcăș és Sas, de a magányos Grigor és Drenchi (Drentye-ként írva) is – ugyancsak szerepel az 1715-ös országos összeírásban,⁷⁹ négy további, azóta eltűnt mellett.⁸⁰ Még akkor is, ha feltételezzük, hogy a század elején néhány családfő véletlenül elkertülte az összeírók figyelmét, a különbség az 1773-as adatokhoz képest jelentős. Nyilvánvaló, hogy a két felmérés közötti időben a lakosság lélekszáma jelentősen megnövekedett. A gyarapodást természetesen magyarázhatjuk betelepülésekkel is. A néhány családnévben fellelhető *-an (-i)* képző erre a jelenségre enged következtetni, hiszen azoknak a helységeknek a nevére utal, ahonnan viselőik elszármaztak.⁸¹ Az említett Bușecan (a Bușag/Busak/Buság-ból, melyet 1715-ben Busakan-nak írtak és az e nevet viselők az „idegenek” rovatba kerültek) mellett Simon pap összeírásában előfordul a Berințan (Berința/Berencé-ről), Fărcășan (Fărcașa/Farkasaszó-ról), Culcean (Culciu Mic vagy Mare/Kis- vagy Nagykolcs-ról), Buciuman (Buciumi/Törökfaluról), Fănățan (Fănate/Fonác-ról), Strînban (Strîmba/Horgaspatakáról) vezetéknev is. Idesorolható a Morășan (Marosi) családnév is, mely nem egy adott településre, hanem egy tájegységre utal. A helységben letelepedett idegenekre utalnak a vezetéknevvé változott etnikum-elnevezések, miként a Rus (orosz) vagy Sas (szász). Ebben az esetben azonban figyelembe kell venni azt a lehetőséget is, hogy ezek nem az illető vagy felmenői etnikai hovatartozására utalnak, hanem egyszerűen ragadványnévvel van dolgunk.⁸²

Az iratban előforduló többi családnévből már nem vonhatók le hasonló, a népességyarapodás külső forrásaira utaló következtetések. Ez azonban nem jelenti, hogy kizárólagosan a hagyományos közösséget meghatározó belső fejlődéssel magyarázható lenne a folyamat. Például a Gîtă név feltehetően Erdőszádáról származik, ahol az 1715-ös összeírás említi.⁸³ A Havrințe például sajátos hangzása alapján rutén eredetre utal.⁸⁴ Keletkezési módjuk szerint a pap által feljegyzett családnevek nagy részét négy csoportba oszthatjuk: ragadványnevek, amelyek fizikai tulajdonságokra vagy magatartásbeli jellemzőkre utalnak (Chiș, Hodorog, Ursu, Bobuț, Buț, Firte, Berche, Pură, Mîndru, Buie, Drenchi), foglalkozásokból származó nevek (Lădariu, Fusar, Pușcaș, Pop), az apa nevéből eredő vezetéknevek, raggal vagy anélkül (Trifan, Petrușcă, Grigor, Dan, Chirilă, Macsin, Marcăș, Pașcu, Giurge, Dumă, Lica, Leșe), vagy helynevek (Laz). A hivatalos vezetéknevek használatát kétségtelenül Tományban is, akárcsak a többi falusi településen, azért vezették be, hogy a közigazgatás meg tudja különböztetni adófizetőit, amikor meg

79 Az 1715. évi országos összeírás. DVD-ROM. Arcanum, Bp., 2004. fol. 119.

80 Lazar, Mersa, Capra és Botoș.

81 *Nicolae A. Constantinescu*: Dicționar onomastic românesc. Editura Academiei, București, 1963. XXXVII., LIII.; *Alexandru Graur*: Nume de persoane. Editura Științifică, București, 1965. 93.; *Iorgu Iordan*: Dicționar al numelor de familie românești. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983. 11.

82 *Constantinescu, N.*: Dicționar onomastic i. m. (81. jz.) XLVII.

83 Az 1715. évi országos összeírás i. m. (79. jz.) fol. 118. (Gitta-nak írva).

84 *Constantinescu, N.*: Dicționar onomastic i. m. (81. jz.) 63.

kellett adniuk a kincstárnak járandóságukat.⁸⁵ Egy olyan államnak, amelyik minél pontosabban akarta felmérni a rendelkezésére álló erőforrásokat, érdeke volt, hogy rendet teremtsen ezen a téren is, hogy begyűjthesse adóit.

Ami a tományi családfelek és feleségeik keresztneveit illeti, szinte valamennyi a keresztény névvilágból ered. Látszik, hogy az egyház ellenőrzése alatt tartotta ezt a területet. Az előforduló összesen 35 férfi keresztnévből (az alapnévből származókat is külön számolva) 33, azaz 94% a szentek nevéből származik: Ion/Onu/Ianacău [!], Grigorie, Petre, Pavăl, Vaselie/Văsălie, Dumitru, Gavrilă, Gheorghie, Toader, Matheiu, Marcu, Andreiu, Toma, Filip, Lazar, Antonie, Miron, Nechita, Ariton (Hariton-ból), Simion/Şimon, Samoil, Irimie, Ştefan, Timofie/Tomoşteiu (Timotei-ből), Alecza (Alexie-ből), Pinte (Pantelimon-ból), Dănilă (a Daniel-ből, becézve), Vîrtoc (Vartolomeu-ból). A leggyakrabban használtak a Toader (9 esetben), Vaselie/Văsălie (8), Ion/Onu (7), Toma, Alecza, Ştefan és Timofie (3). Népszerű volt akkoriban a Lup/Lupu, mely beilleszthető az említett csoportba is,⁸⁶ de a gyermekeknek adott nem keresztény eredetű, megrontás elleni állatnevek közé is besorolható.⁸⁷ Mivel a keresztény eredetű személynevek aránya ennyire túlnyomó Tományban, feltételezhető az is, hogy legalábbis a pap a vértanú szentre gondolt a kereszteléskor. Valószínűbb azonban, hogy a név másik jelentése nyomott többet a latban, ha hagyományára és elterjedtségére gondolunk, például Fogarasban, azokból az időkből is, amikor a keresztény eredetű nevek még kisebbségben voltak.⁸⁸ Mi több, Simon lelkész összeírásában szerepel egy másik világi eredetű személynév is: az Ursu.

A falubeli névadásban volt ennek női megfelelője is: az Ursă. Ez az egyetlen ilyen jellegű ott feljegyzett személynév. A többi 25 a szentekéből származó keresztnév: Luchiană (Lucia-ból), Ana/Anuţa, Docă (Evdochia-ból), Mărie/Mărica/Măriuţa, Ileana (Elena-ból), Todoră (Teodora-ból), Irincă (Irina-ból), Vărvă (Varvara-ból), Floare, Păcă és Părască (Parascheva-ból), Anisie, Palaghie (Pelaghia-ból), Naste (Anastasia-ból), Tudosie (Teodosia-ból), Gafie (Agapia-ból), Afimie (Eufimia-ból), Ioană/Iană/Ionă (Ioan-ból), Porfiră (Porfirie-ből) és Simina (Simeon-ból). Ehhez adódik a Nede, szintén keresztény eredetű név, a Nedelea rövidített formája, mely a vasárnap szláv elnevezéséből származik.⁸⁹ Ezek közül a leggyakrabban használtak a férfi Ioan női megfelelője és változatai (18), a Maria és változatai (14), az Ana és változatai (6), valamint a Parascheva/Piroska (5) és változatai voltak. Mind a férfiak, mind a nők esetében a nevek elsöprő többsége ke-

85 Erre vonatkozóan ld. *David Prodan*: Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea. Studiu critic. Cluj, 1944. 33–35.; *Stelian Brezeanu*: Moşnenii din Bezdead-Dâmboviţa (1620–1820). Meronia, Bucureşti, 2008. 108–109.

86 „Lup vértanú szent” („Sfântul Mucenic Lup”) augusztus 23-án szerepelt az ortodox szentek nap-tárában. *Catavasier*. Blaj, 1777. 434.

87 Jellemzően, Nicolae A. Constantinescu e nevet szótára mindkét nagy kategóriájába besorolta, egyházi és világi névként is feltüntette.

88 *David Prodan*: Boieri și vecini în Țara Făgăraşului în sec. XVI–XVII. In: *Uő*: Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări. Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1991. 49–66.

89 *Constantinescu, N.*: Dicționar onomastic i. m. (81. jz.) 116.

resztény eredetű. Csupán egy-két „babonás” név bukkan fel, melyet kevesen viseltek a név szerint összeírtak között. Egyetlen sincs azonban a régebben nagyszámú, szláv eredetű, világi jellegű nevekből.

A fentebbi összefüggéseket, tartalmi elemeket azért kívántam kiemelni, hogy rámutathassak a Simon tományi lelkész által 1773-ban írt forrás értékére. Lelkiismeretesen eleget tett a megbízatásának, de feladatát egyéni módon végezte el. Megvolt a maga elképzelése arról, hogy hogyan kell kinéznie az eredménynek, és csupán azokra az aspektusokra helyezte a hangsúlyt, amelyeket fontosaknak tartott. Ragaszkodott ahhoz, hogy emberibbé tegye a jelentését, megtöltve neveikkel, nem csupán számokkal. Vele összehasonlítva az erdőszádai és a farkasaszoói papok (akiknél ugyan szintén fellelhetők az egyéni gondolkodásmód jelei) konformistáknak tekinthetők, olyanoknak, akik egyszerűen csak végrehajtották az előírt utasításokat. És éppen ilyen magatartást várt el az összeírás megrendelője. Egy ilyen eljárás a hivatalos űrlapok rovataiba való tökéletes beilleszkedést feltételezte, nem pedig a szabványtól való eltérést. Csupán ez vezethetett végül egy egységes képhez, egy meggyőző statisztikai eredményhez. Olyan kilengésekkel, mint amit a tományi románok papja megengedett magának, a felmérés csak töredékes, részleges lehetett volna. Még akkor is, ha a terv támogatói között tartották számon, magatartásánál fogva Simon pap nem olyan volt, mint amilyenre a hatóságok vágytak. Az ő céhébe tartozóktól a hangsúlyt egyre inkább a közpon-tosításra helyező állam fegyelmet és a bürokratikus előírások minél pontosabb végrehajtását kívánta meg. Lassan-lassan és botladozva ugyan, de a magyarországi görögkatolikus papság megbarátkozott egy új típusú közigazgatási kultúrával, mely előnyben részesítette az írásbeli kommunikációt és az információk gyűjtésének, rendszerezésének és továbbításának intézményesített módját.

(Fordította: Jakó Klára)

OVIDIU GHITTA

THE LESSONS OF AN EXTRAORDINARY CONSCRIPTION. THE CENSUS RECORD OF ȘIMON, GREEK-CATHOLIC PRIEST OF TOMÁNY, FROM 1773

This study focuses on a census record written in the Romanian language in 1773 by Șimon, a Greek-Catholic priest from the village of Tomány/Tămaia (Szatmár County). Before analysing the information in the document, the study presents the steps taken by the government of Habsburg Hungary in order to set into motion the bureaucratic mechanism underlying the census of the “non-noble” population in the kingdom. The analysis highlights the pressure exerted from 1768 on by the central authorities over the counties, those administrative units in which the census was to be carried out. Once triggered, the process of gathering information and placing it in standardized forms fell upon the shoulders of the local authorities (secular and ecclesiastical). The census record compiled by the priest Șimon – constantly compared in the article with the census records

drawn up by the parish priests from the neighbouring villages – contains information about certain demographic aspects (the number of the inhabitants, their distribution by sex, the number of those baptized, married and deceased throughout the year, the existing social categories). However, what distinguishes this from other census records compiled by the Romanian priests in the area is the fact that both the names and the surnames of family heads and their wives are registered here. This document lends itself thus to a detailed analysis of the proper names used in the village. Having become, willy-nilly, part of the mechanism for the collection of the data required by the court in Vienna, this Greek-Catholic priest indulged in small exceptions from the rules of this vast statistical undertaking. His document exceeds therefore the canonical boundaries, providing a comprehensive picture about the community he shepherded.

Eger választópolgárai a 19. század közepén*

Az 1848-as év, mint a legtöbb magyarországi település életében, így Egerben is nagy változásokat hozott. Ezek közül minden bizonnyal az egyik legfontosabb a város önálló országgyűlési képviselethez jutása volt. Eger, dacára a török kiűzése utáni jogi törekvéseknek, a 19. század első felében is csupán érseki mezővárosi jogállással bírt, így nem képviselhetette magát a rendi országgyűléseken.¹ A reformkori politikai küzdelmeknek ugyan

* A munka elkészítését az OTKA K 112429 sz., „A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése” c. pályázata támogatta.

1 Nemes Lajos a város 18–19. századi önkormányzatáról szóló monográfiájában a települést a civitas és az oppidum közötti köztes kategóriába, a püspöki/érseki városok (*civitas episcopalis/archiepiscopalis*) közé sorolta. *Nemes Lajos: Eger város önkormányzata 1687–1848.* Heves Megyei Levéltár, Eger, 2001. (Tanulmányok Heves megye történetéből) 14–15. A kategóriát a korabeli források használták, de a város ennek ellenére a kiváltságolt mezővárosok közé tartozott és semmi esetre sem tekinthető rendi értelemben vett civitasnak, tehát szabad királyi városnak. Ezt a különbséget szemléletesen érzékeltetik azok a kötelezettségek, melyeket Nemes Lajos alaposan összefoglalt munkája következő részében. Uo. 15–20. Ezzel a köztes jogállással jellemezte Eger jogi helyzetét korábban Nagy József is. *Nagy József: Eger története.* Gondolat, Bp., 1978. 176–177. Löffler Erzsébet Eger jogi helyzetéről írott tanulmányában részletesen bemutatatta azt a folyamatot, melynek során a város felszabadulási törekvései kudarcot vallottak és a település végül is, az ő fogalomhasználatával élve, mezőváros maradt. *Löffler Erzsébet: Eger város jogi helyzete a török kiűzésétől 1854-ig.* Agria 18. (1980–1981) 85–87. A mezővárosokkal kapcsolatos jogtörténeti álláspontokat összefoglalja: *Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig.* Akadémiai, Bp., 1976. 54–57.; *Szőcs Sebestyén: A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen.* BFL, Bp., 1996. (Várostörténeti tanulmányok) 235–255.: 302. és 305. jz. Szőcs Sebestyén véleménye szerint a „mezőváros az állami mechanizmusba alapjában mint jobbágyközség illeszkedett bele”, és ezen az a vitathatatlan tény sem változtat, hogy az ilyen helységek egy részének „tanácsai [...] bizonyos polgári ügyek elsőfokú megítélésére” és az 1840-es évektől „a váltótörvényszéki ítéletek végrehajtására is jogosultként már a közhatalomnak is részivé váltak”. *Szőcs S.: i. m. 132.* Eger települését Bácskai Vera várostörténeti alapmunkájában a földesúri hatalom alatt álló, jogilag mezővárosok (oppidum) között tartja számon. *Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Osiris, Bp., 2002. 90., részletesen a mezővárosokról: *Uő: Városok és polgárok Magyarországon.* Várostörténeti tanulmányok. I. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2007. 59–62., 71–168. Természetesen tisztában vagyunk a város fogalmának bonyolultságával és az ebben rejlő kutatási problémák jelentőségével. Erre nézve utalunk Czoch Gábor dilemmáira, aki, amikor a késő rendiség polgárságával kapcsolatos kutatásának kereteit jelölte ki, ragaszkodott a rendek által 1843–1844-ben jogilag városnak tekintett települések listájához. Tette ezt annak ellenére, hogy a polgársághoz kapcsolódó magatartásminták, jogi szabályok nem csak ezeken a településeken voltak jelen. *Czoch Gábor: Egy kutatás első tapasztalatai a magyarországi rendi polgárság társadalmi viszonyairól a 19. század első felében.* Adatok a polgárok származáshelyéről. In: *A város és társadalma.* Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. H. Németh István–Szívós Erika–Tóth Árpád. Hajnal István Kör Társadalomtörté-

helyet adhatott, hiszen a megyeszékhelyen zajlottak a tisztviselő- és a követválasztások, de a városi lakosok, ha nem bírtak nemességgel, csupán szemléltői lehettek ezen eseményeknek. A város életében tehát jelentős változásokat hozott a választójog országos kiterjesztése, az aktív politizálás lehetősége. Ez két fontos átalakulást eredményezett: egyrészt az egriek is bekapcsolódhattak az országgyűlési politizálásba, emellett a helyi képviselőtestület választóinak és lehetséges tagjainak köre jelentősen bővült.

Az 1848. évi V. törvénycikk 5. paragrafusa Eger a követküldő, képviselőválasztó települések között sorolta fel, egy helyet adva a városnak a képviselőházban.² Egy új korszak vette kezdetét, hiszen a település ettől kezdve gyakorlatilag a 2014-es választásig önálló városi választókerületet alkotott. Emellett jelentősen átalakult a város vezetése,³ lehetőség teremtődött az új képviselőtestület, a vezető hivatalnokok és a főbíróvá váltó polgármester megválasztására; ezt a XXIII. és a XXIV. törvénycikkek szabályozták.

Tanulmányunkban a választások kérdéséhez kapcsolódóan fogjuk részletebben elemezni a városi és az országgyűlési választójoggal rendelkezők csoportját. Megvizsgáljuk a választók számának és összetételének alakulását és emellett azokat a társadalomtörténeti elemzési lehetőségeket próbáljuk felvillantani, melyeket egy-egy ilyen lista nyújt számunkra.⁴ A választói névjegyzékek gyakran elhanyagolt forrásai a települések, választókerületek társadalomtörténetének. Pedig fontosak, hiszen a felnőtt férfi lakosság 20–25%-a általában megjelenik bennük és néhány alapadat (életkor, lakóhely, cenzuskategóriából következő foglalkozási, vagyoni, jövedelmi adatok) könnyen kinyerhető belőlük. A problémát már csak a tömeges információk feldolgozása jelenti, de leküzdve ezt a nehézséget, a választási ciklusokhoz kapcsolódóan megisméltető összeírások alapján még a társadalmi változások egy része is jól elemezhetővé válik. A vizsgált források teljes körű elemzésére szűkösek a tanulmány terjedelmi lehetőségei, ez majd egy Eger választástörténetével foglalkozó munka fontos részét fogja alkotni. Jelen írás másik korlátjaként szólnunk kell arról, hogy a megválasztottakkal ebben a tanulmányban nem fogunk foglalkozni. Megjelenés alatt áll ugyanis Berecz Anita munkája, mely

neti Egyesület, Bp., 2011. 153–156. De irányadó lehet a városfogalom problematikájával kapcsolatosan Gerhard Dilicher írása is. *Gerhard Dilicher: A város fogalom jelentéstartalma a történeti városkutatás számára.* Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 37–50. Nekünk is, Czoch Gáborhoz hasonlóan, ebben a tanulmányban a jogi megközelítéshez kell ragaszkodnunk, hiszen a későbbiekben vizsgált választójogi szabályok is ezen az alapon nyugodtak. De a jogi és a társadalomtörténeti megközelítés problémája még vissza fog térni írásunkban.

2 Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Franklin, Bp., 1896. (= CJH 1836–1868) 224.

3 Az 1848 előtti önkormányzati szervekkel kapcsolatban ld. *Nemes L.*: i. m. (1. jz.) 37–46.

4 A választók létszámának alakulásával, cenzusszerkezetével gyakran foglalkoznak a szerzők, de részletes elemzésre ritkán kerül sor. Ld. példaként: *Szendrei Ákos: Debrecen és Nagyvárad dualizmuskori országgyűlési képviselőinek párhovatarozása és társadalmi háttere.* In: Partium: társadalom, területfejlesztés. Szerk. Szilágyi Ferenc–Zakota Zoltán. Partium Press, Nagyvárad, 2014. 136–137. Részletes elemzést közöl a választójogról és a választási eljárásról: *Szilágyi László: A „kuruc vármegye”. Parlamenti képviselők és választók a dualizmus kori Szabolcs vármegyében.* Örökségünk, Nyíregyháza, 2006. 13–50.

a város képviselő-testületének tagjait mutatja be a dualizmus kezdeti időszakában,⁵ és hamarosan várható, hogy vizsgálatát kiterjeszti az előzményekre is. Ez a fajta megközelítés, Takács Tibor nyíregyházi munkájának vizsgálati módszerét idézve, a helyi elitet a képviselő-testület választott tagjaiban véli megtalálni.⁶ A város választott tisztviselőinek feltárása prozopográfiai kutatásokat igényelne, mely a Heves vármegyei archontológiához hasonlóan mutathatná be a városi tisztviselői kart. Ilyen munka eddig még nem készült, megvalósítása pedig önálló kutatócsoport feladata lehetne. A választottak másik csoportjának, az országgyűlési képviselőknek a listája saját kutatásainkból ismert, egyes személyekről akár monografikus életrajzzal is rendelkezünk.⁷ A képviselők részletes bemutatása viszont szintén túlmutatna jelen munka terjedelmi korlátain és az egyes politikusok rövid életrajza amúgy is több forrásból könnyen elérhető.⁸

Tanulmányunk nem előzmények nélküli, hiszen korábbi munkáinkban már foglalkoztunk a városi képviselő-választásokkal országos tekintetben és Eger esetében is.⁹ A várostörténettel és a polgárokkal foglalkozó szakirodalom rendkívül szerteágazó, azonban a szerzők – újabban és korábban egyaránt – a késői rendiség polgárságával és a dualizmus korának városi társadalmával, azok egyesületi és politikai életével foglalkoznak leginkább,¹⁰ míg az 1848 és 1867 közötti időszak kutatása kissé háttérbe szorult.¹¹

Mielőtt a választói névjegyzékek elemzésébe kezdenénk, első lépésben tekintsük át azt a jogi keretet, amely a vizsgált időszakban a választásokat meghatározta. Eger városában, mint az ország minden vármegyéjében és településén, 1848

5 *Berecz Anita*: Az egeri képviselőtestület választott tagjainak összetétele 1872–1911 között. In: Doktorandusz hallgatók IV. konferenciája, 2015. május 14. Szerk. Fábrián Máté. Linceum Kiadó, Eger, 2016. (Konferenciák, műhelybeszélgetések XII. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai) 27–40. Megjelenés alatt.

6 *Takács Tibor*: Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében. L'Harmattan, Bp., 2008. 36–37.

7 Csiky Sándor (1848–1849, 1861, 1865–1868, 1869–1872, 1872–1875) esetében: *Sebestyén Sándor*: Csiky Sándor életpályája (1805–1892). Heves Megyei Levéltár, Eger, 1981.

8 Babics István (1875–1878), Szederkényi Nándor (1878–1881, 1881–1883, 1884–1889, 1887–1892, 1892–1896, 1901–1905, 1905–1906), Lukács László (1896–1901), Babocsay Sándor (1906–1910), Zichy János gróf (1910–1918), Vass János (1918).

9 A vonatkozó munkák megjelentek: *Pap József*: Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Akadémiai–EKF Linceum Kiadó, Bp., 2014. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája Közleményei).

10 A várostörténet-írás historiográfiájával kapcsolatban ld.: A modern város történeti dilemmái. Szerk. Gyáni Gábor. Csokonai, Debrecen, 1995. (Csokonai História Könyvek); *Bácskai Vera*: Az európai várostörténet-írás főbb irányzatai és mai helyzete. In: Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk. Czoch Gábor–Kocsis Aranka–Tóth Árpád. Pozsony, Kalligram, 2005. 11–19.; *Uő*: Várostörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Osiris, Bp., 243–257.

11 Fontos kivétel: *Antal Tamás*: Város és népképviselő. Az 1848. XXIII. tc. és intézményei Debrecenben, 1848–1872. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2011. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára), a városi önkormányzatok történetével kapcsolatban pedig ld. *Kajtár István*: Magyar városi önkormányzatok (1848–1918). Akadémiai, Bp., 1992.

tavasán, kora nyarán össze kellett írni a választókat. A már említett V. törvénycikk első három paragrafusára foglalta össze a választói jogosultság feltételeit.¹² Az első paragrafus arról rendelkezett, hogy „mindazok, kik a megyékben és szabad kertületekben az országgyűlési követek választásában eddig szavazattal bírtak, e jog gyakorlásában ezennel meghagyatnak”. Ez a rendelkezés Eger esetében – mivel jogállása korábban mezőváros volt, így lakosai nem bírtak szabad királyi városi polgárjoggal – csupán a városban élő nemeseket érintette. A városi lakosok (tehát a nem úrbéres községekben lakók) közül választójogot kaptak a törvényesen bevett vallásfelekezeti, 20 évnél idősebb „benszülött, vagy honosított” önálló férfiak. Ez utóbbi kitétel a következő lehetőségek egyikének a teljesítését feltételezte: 1. 300 forint értékű házat vagy földet birtokolt; 2. kézművesként, kereskedőként vagy gyárosként telephellyel rendelkezett és legalább egy segéddel dolgoztatott; 3. birtokaiból vagy tőkájéből 100 forint éves jövedelmet tudott felmutatni, vagy 4. az értelmiségiek közé tartozott. Az értelmiségieket a törvénycikk tételesen felsorolta, hiszen egységesen kiépített oktatási rendszer nem lévén, azt nem kapcsolhatta valamilyen szintű végzettséget igazoló dokumentumhoz. Az értelmiségiek azonban „jövedelmükre való tekintet nélkül” kaphattak választójogot azon a településen, ahol éltek.¹³ A választások lebonyolítása a központi választmány feladata volt, s az eljárás első lépését a választók összeírása jelentette.

A vizsgált évekből azonban nemcsak országgyűlési választói listák maradtak fent, hanem ismerjük a városi képviselő-testület választói névsorait is. A kétféle dokumentum ugyan különbözik egymástól, de ez nem akadályozza meg az összehasonlíthatóságot. A különbség abból adódik, hogy az önkormányzati választások esetében az összeírók számára az 1848. évi XXIV. törvénycikk számított a kötelezően figyelembe veendő jogi alapnak. Ez a törvény az olyan település esetében, mely „első bírósági hatósággal ellátott rendezett tanácscsal” bírt, a XXIII. törvénycikkben megjelölt választójogi szabályokat tette kötelezővé a községi választások során.¹⁴ A XXIII. törvénycikk pedig a szabad királyi városok működéséről rendelkezett.¹⁵ Ez a szabályozás vonatkozott tehát Egerre is. Eger a 12–30 ezer fős települések közé tartozott, így a törvénycikk definíciója alapján középvárosnak számított. Lényeges megjegyezni, hogy a városok ebben a törvénycikkben lakosságuk szerint négy csoportba osztottak – 12 ezer fő alatt kisváros, 12–30 ezer fő között középváros, 30 ezer fő fölött nagyváros, továbbá külön kezelték Pestet –, és a törvényalkotók kategóriánként jelentősen differenciálták a választójogi szabályokat.

Nagy volt tehát az eltérés az országgyűlési és a helyhatósági választójogi rendszer között. A választójog a XXIII. törvénycikk alapján is csupán a törvényesen bevett felekezeti, önálló, büntetlen előéletű férfiakra vonatkozott, akiket öt kategóriába soroltak. Ingtalan alapján kisvárosban 300, középvárosban 700,

12 CJH 1836–1868. 223–230.

13 CJH 1836–1868. 223–224.

14 CJH 1836–1868. 249.

15 CJH 1836–1868. 246–248.

nagyvárosban 1000, Pesten pedig 2000 forint értékű házzal és birtokkal lehetett választójogot kapni. A házat vagy földet minimum egy éve kellett birtokolni, amittől csak az örökléssel történt tulajdonszerzés esetében lehetett eltérni. Az országgyűlési választójogi cenzus, mint láttuk, egységesen csupán 300 forint értékű ingatlanminimumot követelt meg. Az egy év óta megtelepedett kereskedőknek, iparosoknak és gyárosoknak – hasonlóan az V. törvénycikk előírásaihoz – elegendő volt a telephely és egy segéd alkalmazása. Az értelmiségiek számára szintén egyéves helyben lakást írtak elő, de itt a választójogot – szemben az országgyűlési cenzussal, ahol ebben a kategóriában azt mindenki megkapta – a fizetett lakbérhez kötötték. A minimálisan megkívánt összeget itt is differenciálták: kisvárosban 40, középvárosban 60, nagyvárosban 80, Pesten pedig 100 forint lakbért kellett fizetnie az értelmiségi alapon választónak. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy az ingatlanulajdonos értelmiségi a tulajdona alapján legyen választó. Az előírt minimális tőkejövdelem is jóval magasabb volt, mint az V. törvénycikk által megkövetelt 100 forint, hiszen kisvárosban 200, középvárosban 400, nagyvárosban 600, Pesten pedig 1000 forint számított elegendőnek, és ebben a kategóriában kétéves helyben lakást követeltek meg. Az országgyűlési képviselőhöz hasonlóan itt is létezett a „régijog” kategóriája, mely jelen esetben a rendi értelemben vett városi polgárjog birtoklását kívánta meg.¹⁶ Így a középvárosnak minősülő Egerben a kereskedők, iparosok és gyárosok kivételével a községi választójog feltételeinek való megfeleléshez mindenkinek jelentősebb vagyonnal vagy jövdelemmel kellett rendelkeznie, mint amit az országgyűlési választások során figyelembe vettek.

A választhatóságot nem kötötték ilyen szigorú feltételekhez, csupán a helyben lakást követelték meg. Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a városok, ha szűkebb értelemben is, mint az országgyűlés, azért mégis népképviseleti alakra helyezték. A megyékkel ellentétben itt tisztújítást írt elő az utolsó rendi országgyűlés. Természetesen nem volt véletlen ez a különbségtétel, hiszen míg a megyékben a reformkorra pozícióba jutott köznemesek befolyásának csökkentését a kormányra került ellenzékiek többségükben nem érezték időszerűnek, kívánatosnak, addig a rendkívül szűk választói körrel bíró városok képviselőtestületeit mindenképpen lecserélendőnek tartották. Hiszen a liberális köznemesi politika, mely a formálódó Batthyány-kormány bázisát jelentette, minimális támogatottsággal bírt a konzervatív városi polgári elit köreiben. Ezen óhajtottak változtatni a választójog – az országgyűlésihez képest szűkített – kiterjesztésének segítségével.¹⁷ A községek esetében a nemzetőri cenzus szintén magasabb

16 CJH 1836–1868. 247.

17 A megyék népképviseleti alakra helyezését követelő Kossuth 1848 áprilisának elejére egyedül maradt minisztertársaival szemben, a kérdésben született kompromisszum értelmében a megyékről szóló törvénycikk ideiglenes jelleggel készült el, azt a következő országgyűlésnek kellett volna módosítania. A megyei törvénycikk vitájával kapcsolatban ld.: *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Magvető, Bp., 1986. (Nemzet és Emlékezet) 206–212.; *Stipta István*: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Osiris, Bp., 1995. (Jogtörténet) 29–33. Újabban Gergely András hívta fel rá a figyelmet, hogy Kossuth ekkor az általános választójog bevezetését

volt, mint az országgyűlési választójogé. A döntéshozók tehát a városokban a helyi választójog tekintetében, a községekben pedig – ott nem lévén helyhatósági választás – a nemzetörségben próbálták a szegényebb rétegeket háttérbe szorítani; ettől az átmeneti időszak stabilitását remélték. A két ellentétes irányú törekvés eredőjéből – egyrésztől a politikai bázis kiterjesztése, a magyar lakosság helyzetének javítása a választójog kiterjesztése révén, másrésztől pedig a politikai stabilitás biztosítása a jogkiterjesztés korlátozásával – született az új szabályozás.

A választói névjegyzékek jelentős számban maradtak fent Eger esetében, és azok részletes összehasonlító elemzése komoly lehetőségeket rejt magában. Tanulmányunkban az 1848. és az 1860. évi listákkal fogunk foglalkozni. A 1848-as időmetszet jelentősége nyilvánvaló, az 1860-as anyag pedig annak kontrolljaként használható fel. Az adott időmetszetekből származó országgyűlési és községi választói névjegyzékek egybevetésének lehetőségeit jelen tanulmányunkban nem tudjuk maximálisan kihasználni, de ezek a listák kiválóan alkalmasak arra, hogy segítségükkel különböző megállapításokat tegyünk, s felhívjuk a figyelmet erre a kutatási lehetőségre.

Lássunk erre néhány konkrét példát. Ház alapú census esetén az a személy, aki mindkét összeírásban szerepel, az adott városi kategóriába tartozó küszöbértéknél magasabb becsértékű ingatlannal rendelkezett; aki csak az országgyűlésiben, annak az ingatlanát 300 Ft és a küszöbérték közé sorolták a korban. Ennek az adatnak a segítségével a tulajdonolt ingatlan elhelyezkedése (ezt gyakran igen pontosan feltüntették) és értéke közötti kapcsolat vizsgálható, ami a települések ingatlan-történetével foglalkozó kutatók számára lehet fontos információ. Hasonló mondható el az értelmiség lakbérfizetéséről, hiszen a helyhatósági választásokra készült névjegyzékekbe gyakran bejegyezték a fizetett lakbér pontos összegét is, ami a bérleti viszonyok megismerését segítheti. A jövedelem alapján választók esetében az ingatlanokhoz hasonló csoportosításra nyílik lehetőség. A névjegyzékek adatai összevethetők a népszámlálások foglalkozásszerkezeti, korcsoporti és nemi megoszlást mutató számaival, így megbecsülhetjük, hogy a város különböző társadalmi csoportjainak milyen arányban sikerült bekapcsolódnia a politikai életbe.

Először tehát tekintsük át az 1848-ból fennmaradt két névjegyzéket. A központi választmány működéséről sajnos nem maradt fent részletes iratanyag, az

indítványozta (*Gergely András*: Általános választójog 1848-ban? [A megyei törvény vitája az utolsó rendi országgyűlésen.] Századok 139. [2005] 588–589.), tanulmánya egyben a vita kiváló historiográfiái összefoglalását is adja (uo. 585–594.). A városokkal kapcsolatos ellenzéki álláspontról: Kossuth Lajos beszéde a kerületi ülésen a városi reform tárgyában. Pozsony, 1847. november. 17. Kossuth Lajos Összes Munkái XI. Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. S. a. r. Barta István. Akadémiai, Bp., 1951. (= KLÖM XI.) 304–305., a városi törvénycikkkel kapcsolatos 1848. februári vitáról, különösen Szemere Bertalan 1848. február 18-i javaslatáról, melyben a városi és országgyűlési census szétválasztását indítványozta: KLÖM XI. 539–552., a városi törvényjavaslatról, mely a későbbi törvény választójogi szabályainak jelentős részét tartalmazta: Kossuth Lajos követjelentése. Pozsony, 1848. február 28. KLÖM XI. 566–567.

elkészült névjegyzékek azonban rendelkezésünkre állnak. Ezek, hasonlóan a később keletkezettekhez, negyedenként sorolják fel a választókat, minden egyes esetben megjelölik a jog érvényesítésének az alapját.¹⁸ A két összeírás külön időpontban történt. A helyhatósági választásokhoz kapcsolódó felmérés ívei – amelyeket 1848. május 15. és 22. közötti dátummal láttak el – 815 választó nevét tartalmazzák.¹⁹ Az országgyűlési választásokra készült forrás lezárása július 13. és 16. között történt meg, ez már 2062 választót sorol fel.²⁰ A májusi összeírás kategóriái természetesen nem azonosak a júniussal, hiszen az előző az értelmiséget a lakbérfizetés alapján vette számba, valamint a kereskedő és gyáros kategóriát egyben kezelte a kézműipari tevékenységgel. Ez a probléma azonban kiküszöbölhető, és ha a két összeírást összevetjük egymással, érdekes megállapításokat tehetünk. Míg a május közepén készült listák a városi négy negyed esetében a júliusban összeírt választók 80%-át tartalmazzák, addig ez az arány a hóstyáknál 28 és 46% között szóródik (leszámítva a Hatvani I–III. fertályt, mert onnan nem maradt fent májusi lista). A régi jog alapján választók 94%-át és az iparosok 85%-át már ismerte és tartalmazta a májusi lista. Itt volt talán a legnagyobb átfedés a két cenzusrendszer között, hiszen itt csak az egyéves helyben lakás előírásával volt szigorúbb a helyhatósági választójog. Az ingatlanuladnosoknak csupán 30, a jövedelem alapján választóknak pedig mindössze 19%-a szerepel a májusi listákon. Ennek az oka elsősorban a megkívánt minimális ingatlanértékben és jövedelmi küszöbben határozható meg. A májusban felsoroltak ingatlanai (ház, birtok, ház és birtok) 700 forintnál többet kellett hogy érjenek, a jövedelem alapján választóknak pedig évi biztos 400 forinttal kellett rendelkezniük, szemben a júniusi összeírással, amikor az ingatlanértéknek csupán 300 forintot, a jövedelemnek pedig 100 forintot kellett elérnie.²¹ Az értelmiség esetében tapasztalt 33%-os arány pedig az e kategóriába tartozó személyek jövedelmi viszonyaival lehetett összefüggésben, hiszen 700 forintos ingatlan hiányában

18 Külön táblázatot kaptak: Város I–IV. negyed, Hatvani hóstya I–IV. negyed, Maklári hóstya I–II. negyed, Cifrasánc, Felnémet.

19 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (Eger; = MNL–HML), V–1/b Eger város tanácsának iratai, Iratok 1261–1850. 506. 1848/704. Az 1848. évi országgyűlési és városi választások választóinak névsora.

20 Uo.

21 Ezzel a két kategóriával egyébként még többször foglalkoznak majd a dualizmus kori választójogi viták során, és nem véletlen az sem, hogy az ingatlan alapú választójog lesz az, mely talán legnagyobb mértékben alakul át az 1874-es választójogi törvény rendelkezései alapján. A változás oka elsősorban éppen az ingatlan értékének megállapítása körüli bizonytalanságban keresendő. 1874 júliusában zajlott az országgyűlésben a városi lakosság ingatlan alapú szavazati jogát érintő vita. A tárgyalt választójogi törvényjavaslat ugyanis az ingatlan értékének minimuma helyett három lakrészt követelt meg a választóktól. A vitában felszólaló miniszterelnök, Szapáry Gyula gróf kijelentette, hogy az ingatlanérték meghatározása bonyolult és bizonytalan. Kétségesnek tartotta, hogy az összeírásokban szereplő ingatlanok valóban érnek-e annyit, mint amennyit a törvény megkívánt. A három lakrész sokkal egyszerűbben ellenőrizhető objektív küszöb, mondta a miniszterelnök. Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XI. Szerk. Nagy Iván. Buda, 1874. XI. 367. Szapáry Gyula hozzászólása. 268. ülés. 1874. július 9.

legalább 60 forintot kellett volna bérleti díjként kifizetniük; ez pedig csak a júniusban összeírtak 30%-ára volt igaz.

Az összeírás feldolgozása után az 1. táblázatban foglaljuk össze a választók adatait.

1. táblázat.

Eger város önkormányzatának választói negyedenkénti bontásban (1848. május)

	Ingatlan	Ipar, üzlet	Értelmiség és lakbér	Jövedelem	Régi jog	Összesen
I. negyed	69	21	11	26	14	141
II. negyed	57	7	3	1	29	97
III. negyed	49	27	11	1	37	125
IV. negyed	25	15	5	1	67	113
Hatvani I.						ismeretlen
Hatvani II.						ismeretlen
Hatvani III.						ismeretlen
Hatvani IV.	59	1			5	65
Maklári I.	37	2			24	63
Maklári II.	51	4	1		36	92
Cifrasánc	29	29	1		0	59
Felnémet	52	7		1		60
Összesen	428	113	32	30	212	815

Az összeírásokkal kapcsolatos egyik legfontosabb probléma a „régijog” körüli bonyodalom volt. A forrásokat tanulmányozva jól látható, hogy az összeírások készítői mintha nehezen tudtak volna megkülönböztetni a régijog fogalmával. Többször lehet azt tapasztalni, főleg a belvárosi negyedek esetében, hogy szinte minden választó neve mellett szerepel a „régijog” kategória oszlopában a „polgár” megnevezés. Az összeírások készítői mintha úgy érezték volna, hogy ez a megjelölés kijár az egri lakosság egy részének. Tették ezt annak ellenére, hogy jogilag nem tartoztak a szabad királyi városok polgári rendjébe. Ez pedig mind az összeírók, mind az összeírtak számára egészen világos lehetett, hiszen egy olyan településen éltek, amelynek az elmúlt másfél évszázadban egyik legfontosabb célja volt a földesúri joghatóságtól való megszabadulás. Úgy tűnik tehát, hogy a fogalmat nem rendi kategóriaként használták, hanem a mezőváros saját fogalomrendszerét akarták érvényesíteni a XXIII. törvénycikk előírásával szemben. A probléma tehát egyrészt a jogértelmezésből fakadt, másrészt szoros kapcsolatban állt a város társadalmának belső kategóriáival.

A szakirodalomban jól ismert az a jelenség, mely a polgárságnak mint jogi kategóriának a késői rendiség időszakára való kiüresedésében, valamint a városi

szerepkört betöltő települések és a szabad királyi városok csoportjának részbeni szétválásában áll. Többek között Bácskai Vera is ír arról, hogy a polgár jelző használata a 19. század első évtizedeiben elszakadt a szabad királyi városok polgárjoggal rendelkező lakosságától, ezt pedig a szabad királyi városokban a polgári presztízs devalvációjaként értelmezték. Szélesebb önkormányzati jogokkal rendelkező mezővárosok lakosai gyakran nevezték magukat polgároknak, és a szabad királyi városokhoz hasonló polgárfelvételi eljárásrendet alakítottak ki (például Szombathely, Pápa, Nagykanizsa). Az 1828-as összeírás során Rimaszombat, Rozsnyó, Zsolna és Eger lakosainak egy részét – jogilag helytelenül – polgárként írták össze. Bácskai Vera ezzel a jogilag meg nem alapozott polgártudat kialakulásával kapcsolta össze a polgár fogalmának megújulását, mely elvezet minket a rendi világ társadalmi csoportjától a modern társadalomtörténeti kategóriához.²² A helytörténeti szakirodalom részletesen bemutatja ezt a jelenséget. Jól ismert Eger magisztrátusának az egyházi földesúr által biztosított jogköre, mely a belváros esetében lehetőséget adott a polgárságba való befogadásra. A 18. század végére a szokásrend része lett a polgáreskü is. A felvételt pedig egyre több előfeltételhez kötötték. A 18. század közepére 2 forintról 24 forintra emelkedett a taxa, a folyamodónak pedig idővel ajánlókat is fel kellett sorakoztatnia kérelme mellé, valamint a háztulajdont (vagy legalább előre látható és várható tulajdonszerzést) is előírták. A „purgerek” önálló kategóriát alkottak a város társadalmában, és jelentős előjogokkal bírtak.²³ A belvárosi purgerek esetében tehát a szabad királyi városok polgárait jellemző magatartásformák voltak megfigyelhetők. A mezőváros polgársága, bár rendi értelemben nem számított kiváltságolt társadalmi csoportnak, mégis úgy viselkedett, mintha az lett volna. A polgárjog devalvációját is ugyanúgy akadályozni próbálták, mint ahogy az a királyi városok esetében látható.

A „régijog” kategóriáját tehát jogilag helytelenül, de egyáltalán nem véletlenül használták az összeírások készítői. Értelmezésük szerint az áprilisi törvények a saját jogrendjük továbbélését is biztosították e kategória segítségével. A régi polgárság a szabad királyi városokban sok esetben sikerrel őrizte meg befolyását, hiszen nekik nem kellett a szigorú cenzusnak megfelelni, míg a feltörekvőknek igen.²⁴ Sőt a XXIII. törvénycikk magasra emelt korlátai aktívan védelmezték helyhatósági jogaikat, ezzel tompították a városon belüli átalakulás életét. Erre a korlátozásra tehettek kísérletet az egri purgerek is, bár, valószínűleg érezve a jogi alap bizonytalanságát, a biztonság kedvéért azt is feltüntették, ha volt más lehetőség a választójog indoklására. Statisztikai összesítésünkben a régi

22 *Bácskai V.*: Városok i. m. (1. jz.) 128–129. Hasonló jelenséget mutat be Pápa mezőváros esetében Hudi József tanulmánya: *Hudi József*: Pápa szabadalmas mezőváros polgársága a 18–19. században. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. Á. Varga László. Hajnal István Kör–Csokonai, Bp.–Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom) 100–101.

23 *Löffler Erzsébet*: Iparosok Eger közigazgatásában a XVIII. században. *Agria*. Az Egri Múzeum Évkönyve 42. (2006) 583–584.; *Nagy J.*: i. m. (1. jz.) 201. A különböző társadalmi csoportok 18. század végi létszámviszonyaira nézve ld. *Nemes L.*: i. m. (1. jz.) 32–35.

24 *Bácskai V.*: Városok i. m. (1. jz.) 160.

jogot ezért csupán abban az esetben vettük figyelembe, ha nem jelöltek meg mellette más cenzusalapot. Érdekes arra is felhívni a figyelmet, hogy a belvárosi négy negyedben elvélve találkozunk a régi jogúak között nemesekkel, míg a hóstyákon júniusban 78 nemest jegyeztek fel,²⁵ ők a belvárosban lakó 6 nemes-sel kiegészítve a régi jog alapján választók 37%-át tették ki. A régi jog alapján választók többsége tehát polgár volt. Májusban csak régi joga alapján 212 főt írtak össze (az összes választó 26%-a), közülük 181 fő volt polgár (85%, az összes választó 22%-a), míg a polgárként is megjelölt választók az összes összeírt többségét alkották.

Most tekintsük át részletesebben a júniusi összeírás eredményeit, mely a benne szereplő jelentősebb létszámú lakosság miatt a kerületek elemzésére jobban alkalmas (2. táblázat).

2. táblázat.

Eger város országgyűlési választói negyedenkénti bontásban (1848. június)

	Birtok	Kézművesség	Gyár, ipar	Kereskedelem	Jövedelem	Értelemiség	Régi jog	Összesen
I. negyed	74	31	0	6	48	22	9	190
II. negyed	79	1	0	2	4	16	20	122
III. negyed	98	3	0	0	4	6	45	156
IV. negyed	52	42		4	3	9	17	127
Hatvani I.	183						16	199
Hatvani II.	152	10	0	0	4	11	18	195
Hatvani III.	109	4			19	29	22	183
Hatvani IV.	124	3				1	12	140
Maklári I.	126	34			4	1	7	172
Maklári II.	126	4			44	1	33	208
Cifrasánc	140						17	157
Felnémet	179	1			24		9	213
Összesen	1442	133	0	12	154	96	225	2062

25 Erre a kérdésre még vissza kell térni a későbbi kutatás során, hiszen jelenleg nem tudunk választ adni az alacsony számról. Nemes Lajos munkája alapján ugyanis ismerjük a nemesség 18. század végi létszámát. Egerben a II. József-i népszámlálás időpontjában 941 nemesi származású személy élt. *Nemes L.: i. m. (1. jz.) 33.* Egy 1841-ből származó összeírásról (MNL–HML IV–7/b 817. Heves vármegye adószedőjének iratai, Adóösszeírások, Az egri nemes uraknak kik a ház fundusaik után adóznak 1841/42-ik katonai esztendőben való összeírása) közel 380 személy szerepelt. Kérdés, hogy ezek a nemesek hol jelennek meg a választói listákon. Erre valószínűleg csak a listák adatbázis alapú, név szerinti feldolgozása fog választ adni.

Egerben tehát 2062 választó szerepel az 1848-as országgyűlési választói íveken, ez a korabeli lakosságnak a 11%-át tette ki.²⁶ Eger ezzel a legmagasabb választói aránnyal bíró települések közé tartozott: az országos átlag 6,08%, a városoké pedig 6,06% volt.²⁷ A 2. táblázat alapján jól kirajzolódnak az egyes negyedek különbségei. A Belváros I. negyedének választói – és feltételezhetően a lakosai is – jelentősen eltérő társadalmi karakterrel bírtak. A tulajdon mellett itt kiemelkedően fontos volt a jövedelem szerepe. Az e kategória alapján választók harmada itt élt, és a májusi összeírásban szereplő, 400 forintnál több jövedelemmel rendelkező 30 fő közül 26 ennek a negyednek volt a lakója. A 74 ingatlan alapján választó személy közül 69 fő ingatlanértéke meghaladta a 700 forintot. Ilyen magas arány egyetlen negyedben sem tapasztalható, csupán a II. negyedben ért el 72%-ot. Érdekes jelenség figyelhető meg a IV. negyed esetében is: 127 országgyűlési választóval szemben 113 fő szerepelt a helyhatósági választók között. Itt álltak egymáshoz legközelebb a két lista létszámviszonyai. Ebben a negyedben a kézművesek jutottak fontos szerephez: 133 választójuk közül 42 itt lakott (31 pedig az I. negyedben). Feltűnő azonban, hogy a IV. negyedbeli helyhatósági listán csupán 15 kézműves szerepelt, ezzel szemben kiemelkedően magas volt a régi jog alapján bejegyzettek száma (67 fő a 212 ilyen típusú választóból). Júniusban 69 személy mellé jegyezték be a régi jogot, de ezek közül csupán 17 maradt kizárólag ebben a kategóriában. Esetükben valószínűleg a májusi összeírással kapcsolatos bizonytalanságról, vagy éppen a szabályok „kreatív” alkalmazásáról lehetett szó. Hiszen májusban a szigorúbb feltételek helyett a régi jog dominált az összeírtaknál, az enyhébb feltételekhez kapcsolt országgyűlési listán viszont a korábban a régi jog alapján szereplők átkerültek a kézművesként, háztulajdonosként, kisebb részben értelmiségi jogon vagy jövedelem alapján választók közé. A hóstyák közül a Hatvani III. bírt jelentős értelmiséggel, a Maklári II. pedig nagyobb számú jövedelem alapján választóval. A Maklári II. negyed esetében azonban tudjuk, hogy májusban egyetlen olyan személyt sem találtak, akinek a jövedelme meghaladta volna az évi 400 forintot. A hóstyák kerületeire általában elmondható, hogy a tulajdon tradicionálisabb kategóriái alapján jutottak választójoghoz a lakosaik, míg a belvárosi kerületekben differenciáltabb képpel találkozunk. Nem lényegtelen különbség a választók struktúrájában, hogy míg a helyhatósági választók 58%-a volt belvárosi lakos (sajnos a Hatvani hóstyák első három negyedének számai ismeretlenek), addig ugyanez az érték az országgyűlési választások esetében csak 29%, a hatvani első három negyedet kihagyva pedig 40%. Az egyetlen országgyűlési mandátum sorsát elsősorban a külvárosok lakossága döntötte el, míg a település irányításába a belvárosi lakosság rendelkezett nagyobb beleszólással.

26 *Fényes Elek* (Magyarország leírása. I–II. Pest, 1847. II. 240.) 18 675 lakosról tud, az 1850-es népszámlálás (*Dányi Dezső*: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. KSH, Bp., 1993. 208.) pedig 18 154 személyt írt össze. Az adatok megegyeznek a Csizmadia Andor által közöltekkel. *Csizmadia Andor*: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben (Az első népképviselői választások). KJK, Bp., 1963. 327.

27 A választók arányára és a lakosságszámra vonatkozóan ld.: *Csizmadia A.*: A magyar választási rendszer i. m. (26. jz.) 326–329.

Fontos kérdés lesz még a későbbiekben a képviselő-testület összetételének formálódása a népképviselési átalakulás időszakában. Most azonban ezzel nem foglalkozva, térjünk át az 1860-as összeírásra. Az önkényuralom első periódusának bukását követően, az Októberi diploma megjelenése után hosszabb ideig húzódott a városok önkormányzatának a szabályozása. A kormányra került konzervatívok csupán december elejére egyeztek bele abba, hogy a várható ellenállás miatt nem az 1844-es konzervatív városi reformjavaslat alapján szervezik újjá a városi képviselő-testületeket, hanem az 1848. évi XXIII. törvénycikk lesz az alapja az új rendszernek.²⁸ Az 1848-as szellemiség jegyében Eger 1860 novemberében határozatot hozott arról, hogy az 1848-ban megválasztott, és még élő városi hivatalnokok visszakapják a tisztségeiket.²⁹ Ilyen előzmények után kezdődhettek meg az önkormányzati képviselő-választások előkészületei, mellyel kapcsolatban részletesebb anyag maradt fent a levéltári dokumentumok között.³⁰ Egerben 1860. december 20–22. között készítették el a szükséges névjegyzékeket.³¹ Az előkészületek részét képezte az elkészült anyag felülvizsgálata, melyet a december 27. és 29. között ülésező központi választmány végzett el. Az első összeírásból kimaradtak a jegyzőkönyv tanúsága szerint banális okokra hivatkoztak. Volt, aki betegségét, távollétét hozta fel, más pedig azt állította, nem kapott megfelelő tájékoztatást a fertálymestertől. Ezen eljárás során még 55 fő került fel a véglegesített listákra. Törölték viszont azokat a személyeket, akikről kiderült, hogy nem felelnek meg a szigorú feltételeknek. 30 személy veszítette el így a választójogát, az indok szinte mindenhol azonos volt: az összeírt vagyona nem érte el a megkívánt szintet. Az összeírás mikéntjére enged következtetni egy-egy olyan bejegyzés, mely arra vonatkozik, hogy maga az összeírt tett nyilatkozatot az ingatlanának értékéről. Például a Cifrasáncban törölt Dávid Pál maga „megvallotta, hogy ő nem bír képességgel”.³² Sokatmondó az a mód, ahogy a városi III. negyed listáját készítették. A bizottság

28 *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján. Akadémiai, Bp., 1967. 185. Az 1843–1844. évi törvénytervezettel kapcsolatos vitákra ld.: *Czoch Gábor*: Pozsony és a városi kérdés a reformkorban. Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk. Czoch Gábor–Kocsis Aranka–Tóth Árpád. Kalligram, Pozsony, 2005. 295–305.; *Üő*: Hogyan határozható meg a város területe? Az 1843/44. évi városi törvény vitái. Korall 24–25. sz. (2006. június) 216–230.

29 MNL–HML V–44/c. Eger város polgármesterének iratai, Külön kezelt iratok 3. 1860. évi városi tisztújításra vonatkozó iratok. Az 1860. november 13-án és 14-én tartott képviselői gyűlés jegyzőkönyve.

30 A választók névjegyzékét összeállító bizottságok tagjait az 1860. november 28-i képviselői ülésen választották meg. A bizottságok egy elnökből és négy tagból álltak, és mindenhol tag lett az adott negyed fertálymestere is MNL–HML V–44/c. Eger város polgármesterének iratai, Külön kezelt iratok 3. 1860. évi városi tisztújításra vonatkozó iratok. Az 1860. december 9-i ülés jegyzőkönyve. 32.

31 MNL–HML V–44/c. Eger város polgármesterének iratai, Külön kezelt iratok 3. 1860. évi városi tisztújításra vonatkozó iratok, A szavazóképes polgárok lajstroma. Misc. 152.

32 MNL–HML V–44/c. Eger város polgármesterének iratai, Külön kezelt iratok 3. 1860. évi városi tisztújításra vonatkozó iratok. 45. A fiókküldöttségek által összeírt választók közül kimaradtaknak, és a beírtak elleni felszólamlások bejegyzésére kiküldött Központi Bizottság jegyzőkönyve. A választói képességtől elmozdított egyének összeírása Czifra és Sánc negyedében.

záradéokban felsorolt 54 főt, akiről tudvalévőnek tartották, hogy rendelkeznek a választói cenzussal, de nem jelentek meg a bizottság előtt.³³ A Mészáros István vezette bizottság tehát megpróbálta önhatalmúlag gyarapítani a választók közösségét. Ezt a megjegyzést azonban a későbbiek folyamán, valószínűleg a központi választmány előtt, áthúzták és nem vették figyelembe. Érdemes kiemelni a fellebbezések közül két esetet. Székely József gyógyszerész nem bírt akkorá vagyonnal, amit a törvénycikk megkövetelt, és mivel az oklevele nem volt egyesztendő, nem vették fel a választók közé.³⁴ Vele ellentétben bekerült a választók soraiba az a Györfly Ignác, akit eredetileg politikai vétség miatt nem vettek fel a választók névjegyzékébe. A küldöttség ilyen kitévél nem talált a XXIII. törvénycikkben, ezért Györfly fellebbezésének helyt adtak.³⁵ Az eljárás eredményeképpen 1279 fő került fel az új választói névjegyzékre, akiket az 1848-as névjegyzékkel összevetve mutatunk részletesebben be (3. táblázat).

3. táblázat.

Eger város önkormányzatának választói negyedenkénti bontásban (1860)

	Ingatlan	Ipar, kereskedelem	Értelmiség	Jövedelem	Régi jog	Összesen	Különbség 1848-hoz képest	
							fő	%
I. negyed	23	14	18	1		56	-85	-60,3
II. negyed	56	33	6	1	1	97	0	0,0
III. negyed	68	10	12		11	101	-24	-19,2
IV. negyed	12	43	16	2	1	74	-39	-34,5
Hatvani I.	161	4	2	2	5	174	174	
Hatvani II.	132	3	3	0	2	140	140	
Hatvani III.	67	25	16	0	0	108	108	
Hatvani IV.	83	13				96	31	47,7
Maklári I.	54	22	1		6	83	20	31,7
Maklári II.	46	64	5	2	0	117	25	27,2
Cifrasánc	129	27	2		1	159	100	169,5
Felnémet	63	9	1	1		74	14	23,3
Összesen	894	267	82	9	27	1279	464	56,9

33 MNL–HML V–44/c Eger város polgármesterének iratai, Külön kezelt iratok 3. 1860. évi városi tisztújításra vonatkozó iratok. A szavazóképes polgárok lajstroma. Misc. 152. Eger város városi III. fertályának választói névsora. 5–7.

34 MNL–HML V–44/c Eger város polgármesterének iratai, Külön kezelt iratok 3. 1860. évi városi tisztújításra vonatkozó iratok. 45. A fiókküldöttségek által összeírt választók közül kimaradtaknak, és a beírtak elleni felszólamlások bejegyzésére kiküldött Központi Bizottság jegyzőkönyve. 5.

35 Uo. 2.

Az első dolog, ami feltűnő lehet számunkra, az a választójoggal rendelkezők lakóhelyi átstrukturálódása. A belvárosi negyedekben, egy kivétellel, csökkent a cenzusnak megfelelők száma, míg a hátsókat minden esetben növekedett. Ennek eredménye az lett, hogy már csak a választók 25%-a – ha az 1848-ban nem ismert hatvani három negyedet nem számítjuk, akkor pedig a 38%-a – származott a belvárosból. Tehát a belváros választói 1848 óta elveszítették meghatározó szerepüket. A régi jog alapján választók száma 212 főről 27-re csökkent, ami elsősorban nem az ilyen alapon összeírtak halálával, hanem inkább a helyes törvényértelmezéssel hozható összefüggésbe.³⁶

A kerületek között korábban megfigyelt különbségek továbbra is fennmaradtak: az iparosok és a kereskedők az első két hatvani fertály kivételével szinte mindenütt jelen voltak, míg az értelmiség elsősorban a belvárosban és a Hatvani III. negyedben szerepelt. A 82 értelmiségi foglalkozású közül csak 27 került fel a listára a lakbéré alapján, a többség megfelelő értékű ingatlannal is bírt és így lehetett választó. (A 3. táblázatban a foglalkozás alapján értelmiséginek minősülő személyeket nem az ingatlantulajdonosok között tüntettük fel.) Valószínűsíthető, hogy az 1848-ban összeírtak között is a házbirtokosok soraiba került az értelmiségiek egy része, hiszen akkor is az 1860-as értékkel nagyságrendileg azonos létszámban (32 fő) jelentek meg a választók között. 1848-ban az országgyűlési képviselő-választók között 96 értelmiségi szerepelt, ami pedig az 1860-as értelmiségi létszámhoz van közel. A választójoggal rendelkező egri értelmiségiek, akik többnyire ügyvédek vagy városi, megyei tisztviselők voltak, igen gyakran ingatlanokkal is rendelkeztek, melyek értéke a magasabb elvárásoknak is megfelelt. Ebben a csoportban tehát nem a lakásbérlés, hanem az ingatlantulajdonlás volt a jellemzőbb.

A városi lakosság struktúrájának és a választói névjegyzékeknek a kapcsolata jól vizsgálható az 1857-es cenzus adatainak segítségével,³⁷ melyek a két vizsgált időpont között helyezkednek el és tájékoztató jelleggel fel lehet használni azokat a választójoggal rendelkezők adatainak értékeléséhez. A hivatások szerinti 1857-es összeírásban 16 757 fő szerepelt, akik közül 10 417 fő volt nő és kiskorú gyermek.³⁸

36 A későbbiekben keletkezett íveket tanulmányozva ez a megállapítás még alaposabban alátámasztható. Az 1869-es választási ívek alapján például látható, hogy a régi jog körül még mindig voltak bonyodalmak, de ezek már más típusúaknak tekinthetők. A városi I. negyedben például a régi jog alatt szerepeltek az egyházi személyek (papok, kanonokok, áldozárok) és a városi, megyei tisztviselők is. A régi jog alapján már csak 26 polgárt vettek fel, akik esetében gyakran bejegyezték, hogy a polgárlevélét bemutatta; ez ugyan nem minden bizottságnál volt megfigyelhető, de ahol alkalmazták ezt, ott következetesen tették. (Az 1869-es ívek lelőhelye: MNL–HML IV–254 Heves és Külső-Szolnok vármegye Bizottmánya Központi Választmányának iratai 5. Az 1869. évi országgyűlési választások választóinak névjegyzéke.)

37 Dányi D.: i. m. (26. jz.) 216–217.

38 Pap: 129, hivatalnok: 218, katona: 10, tudós és művész: 116, ügyvéd és jegyző: 36, egészségügyi személyek: 31, földbirtokos: 1760, ház- és járadékirtokosok: 263, gyárosok és iparűzők: 736, kereskedők: 97, hajósok és halászok: 5, mezőgazdasági segédmunkások: 166, iparüzleti segédmunkások: 600, kereskedelmi segédmunkások: 51, másféle szolgák: 708, napszámások: 762, egyébféle férfi személyek 14 éven felül: 652, nők és gyermekek: 10 417. Dányi D.: i. m. (26. jz.) 216–217.

Ha ezt az arányt visszavetítjük az 1848-as összlakosságra, akkor kijelenthetjük, hogy a felnőtt férfiak 25%-a rendelkezett országgyűlési és 10,5%-a helyhatósági választójoggal. 1860-ban, az 1857-es lélekszámmal számolva, a helyhatósági választójoggal rendelkezők aránya enyhén emelkedett, de így is csak 16%-ot tett ki a férfiak között. Az összlakosságon belül 1848-ban 4,3, 1860-ban pedig 7% körül lehetett a községi választójoggal rendelkezők aránya. A különböző források vagyoni és foglalkozásszerkezeti kategóriáit is közelíteni lehet egymáshoz. Ennek alapján megállapítható, hogy az 1857-ben birtokosként összeírtak 82, a házzal és jövedelemmel rendelkezők 65, az iparosok és az értelmiségiek 18%-a rendelkezhetett országgyűlési választójoggal 1848-ban. Ezek az adatok ugyan csak becslésnek tekinthetők, de úgy gondoljuk, hogy a fő tendenciákat megmutatják számunkra. Feltűnő, hogy a választók összetételét alapvetően az ingatlantulajdonosok határozták meg, akik az egyéb kategóriákhoz képest sokkal nagyobb arányban feleltek meg a cenzusnak. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az 1860-as helyhatósági választások esetében is, amikor az ingatlantulajdonosok 45%-a, az iparosok és kereskedők 27 és az értelmiségiek nagyjából 15%-a került be a választók közé a sokkal szigorúbb cenzus feltételei mellett.

Hogy mi lehet ennek a különbségnek az oka? A kereskedők teljes hiánya eleve feltűnő: ez elsősorban a zsidóknak a választásból való kizárásából következett.³⁹ Az iparosok részvételi arányának a növekedése a régi jog eljelentéktelenedésével összefüggő folyamat, hiszen a korábban polgárként összeírtak egy része segéddel dolgozó iparosként még választó maradhatott. Az értelmiség jelentős része, úgy látszik, mindkét cenzusból kimaradt. Látni kell azonban azt is, hogy vagyon alapján választani egészen mást jelenthetett 1848-ban, mint 1860-ban, ugyanis az időközben bevezetett adórendszer egyik legfontosabb kategóriája épp a birtokolt ingatlan becsértéke volt. Míg 1848-ban nem tűnhetett olyan fontos dolognak, hogy a politikai jogérvényesítés esetében mennyit is ér pontosan a polgár háza, lehetett akár magasabbra is becsültetni azt, addig 1860-ban ennek a következménye esetleg magasabb adóteher is lehetett. Ezért fordulhatott elő, hogy egyes választók maguk jelezték, hogy nem ér annyit a házuk, mint amennyi a választójog gyakorlásához szükséges.

*

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy az első népképviselői választásokhoz készült választójogi névjegyzékek segítségével közelebbről megismerjük Eger 19. század közepi társadalmát, pontosabban annak egy részét, a választók közösségét. A történet aktorainak az összeírásokkal kapcsolatos magatartása fontos mentalitástörténeti vizsgálat témája lehetne, de sajnos nem rendelkezünk olyan forrással, amely a mélyebb megismerést lehetővé tenné számunkra. A választói

39 Az egri zsidók lélekszáma 1869-ben 1370 fő (7%) volt. *Sebők László*: Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Teleki László Intézet–KSH, Bp., 2005. 79. Az izraeliták számára csak az 1867. évi XVII. törvénycikk tette lehetővé a politikai és polgári jogok egyenlő gyakorlását; ezzel először az 1869-es választás során élhettek általános jelleggel.

névjegyzékek egy-egy megjegyzését, a különböző kategóriák alkalmazásának sajátosságait próbáltuk erre felhasználni. Úgy gondoljuk, hogy nemcsak „jobb híján” van relevanciája az ilyen vizsgálatoknak, hanem azok a gondos forrásfeldolgozás és forráskritika segítségével közelebb juttatnak minket a statisztikai adatok mögött elbújni látszó egyénekhez.

JÓZSEF PAP

THE VOTERS OF EGER IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

The year of 1848 brought about important changes in the political life of Eger, a town in northern Hungary. After a century-long struggle, the market town had finally achieved its aim of having independent parliamentary representation of its own. This opened the way before doing politics actively. Whereas suffrage had previously only belonged to the urban nobility, now a wide layer of burghers had access to the right to vote. Parallely, the circle of those electing, and potentially elected to, the local body of representatives also expanded considerably. The present study analyses these two groups of voters in the period of the first general elections. Based on the electoral rolls, it explores the development in the numbers and composition of the group of voters, and tries to define those possibilities of social historical research which can possibly be undertaken with the help of such lists.

Electoral rolls are frequently neglected sources of social history. Yet their importance in the case of settlements and electoral districts is beyond doubt, as they generally contain some 20 to 25 per cent of the adult male population, and some basic data (age, habitation, profession, wealth and revenues as suggested by census category) can easily be gained from them. In the case of Eger, in particular, the electoral rolls drafted for the first general elections make it possible to have a closer view of the town's society in the middle of the 19th century, or more exactly of that part of it which had the right to vote. Although an examination of the story's actors with regard to the registers is inhibited by the lack of sources, certain remarks in the electoral rolls, and the peculiarities in the application of the various categories, can nevertheless be put to use in this important topic of the history of mentality as well.

A német nemzetiségi és faji politika Magyarországon a II. világháború idején*

A külföldön élő német nemzetiségű népcsoportok, illetve kisebbségek iránti megkülönböztetett politikai érdeklődés Németország részéről nem a Harmadik Birodalom „találmánya” volt. Ennek kezdetei a császári Németország időszakára, a 19. század utolsó harmadára nyúlnak vissza. Drámai változást az jelentett, amikor az I. világháborút követő határmegvonások következtében az újonnan megalakult nemzeti államokban nagy számban kerültek kisebbségi sorba németek, akik addig a Német Császárság vagy a Habsburg-monarchia területén éltek, beleértve Magyarországot. E népcsoportok helyzete, sorsa a hivatalos német külpolitika fontos tényezőjévé és tárgyává vált, amely végül is a Harmadik Birodalom expanziós törekvéseinek szolgálatába torkollt.

A politikai-ideológiai antiszemitizmus, amely mind kulturális, mind biológiai értelemben diszkriminálta a zsidóságot – a 19. századi fajelméletekben gyökerezve –, a hitleri Németországban állami szintre emelt nemzetiszocialista világnézet egyik alapvető elemét alkotta. Az intézményesített zsidógyűlölet és -üldözés a náci Németország befolyási övezeteiben, különösen a meghódított európai és észak-afrikai területeken a „világnézeti háború” elválaszthatatlan részét alkotta és az emberiség történetének legnagyobb genocídiumához vezetett.¹

A német kisebbségi politika és a nemzetiszocialista faji politika keretei

Az 1918-ban széthullott Habsburg-monarchia utódállamaiban a mintegy ötmillió lelket kitevő németiség került egyik napról a másikra kisebbségi helyzetbe, ebből mintegy másfél millió fő a trianoni békeszerződés (1920) által felosztott történelmi Magyarország területein (főként Erdélyben [Romániában], a Felvidéken [Szlovákiában] és Dél-Magyarországon [Jugoszláviában]). Közép- és Kelet-Európa távo-

* Jelen tanulmány a Katowice városa, a Sziléziai Egyetem Történelmi Intézete és a varsói Magyar Kulturális Intézet által szervezett, „A lengyel és a magyar nemzetiségi politika dilemmái a 20. században” c. nemzetközi konferencián 2012. március 29-én elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata. A szerző ezúton is köszöni Stark Tamásnak a kézirat áttekintését és értékes szakmai megjegyzéseit.

1 Vö. Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. Wolfgang Benz. I–V. Saur–De Gruyter, München–Berlin, 2008–2012.

labbi területein (Ukrajnától a Baltikumig) további 1 millió 400 ezer főt tettek ki a német nemzetiségű népcsoportok.²

A Párizs környéki békeszerződésekkel egyidejűleg megkötött kisebbségvédelmi szerződések biztosították ugyan a nemzeti kisebbségekhez tartozó egyének jogát a nyelvhasználathoz, illetve saját oktatási, karitatív és egyéb szervezetek és egyesületek alapításához, de a Népszövetség által 1920 óta garantált petíciós jog a kisebbségi sérelmi ügyek intézésére a gyakorlatban alig működött.³ A weimari Németországban ezért számos olyan egyesület és intézmény alakult, amely közvetlen segítséget kívánt nyújtani a határokon kívülre került, illetve külföldi németeknek (*Grenz- und Auslandsdeutschtum*).⁴ A Gustav Stresemann által irányított német külpolitika meglehetősen óvatossággal kezelte a külföldi német kisebbség ügyét. Elismerve, hogy politikailag, kulturálisan és gazdaságilag e népcsoportok jól szolgálhatják – főként Európa keleti felében – Németország befolyásának növelését, egy aktívabb kisebbségi politika körvonalai csak a weimari időszak utolsó éveiben kezdtek kirajzolódni.⁵

1933 után a nemzetiszocialista Németország új kisebbségpolitikája különböző súlyponti elemeket mutatott fel, időbeli eltolódásokkal. Elsődleges cél volt a németiség szervezetenként elismert, megfelelő autonómiajogokkal ellátott népcsoportként (*Volksgruppe*) való elfogadtatása az egyes idegen országokban. A Harmadik Birodalom 1938. évi határain kívül élő népi németiség szerepe a hitleri külpolitikában azonban messze túlmutatott a kisebbségvédelem, az érdekérvényesítés, vagy éppen az 1914. évi határok visszaállítására irányuló revíziós politika szolgálatán. A népiségpolitika egyre egyértelműbben nem arra irányult, hogy a külföldi németiség jogi helyzetén javítson, hanem hogy a népi németeket faji alapon nemzeti-

2 A nemzethatáron kívül élő német közösségek történetéről általában: Deutsche unterwegs. Von der mittelalterlichen Ostsiedlung bis zur Vertreibung im 20. Jahrhundert. Hrsg. Hans-Ulrich Engel. Olzog, München, 1983.; *Friedrich Uhlhorn–Walter Schlesinger*: Die deutschen Territorien. 6. kiad. Deutsche Taschenbuch-Verlag, München, 1988.; *Lothar Dralle*: Die Deutschen in Ostmittel- und Osteuropa. Ein Jahrtausend europäischer Geschichte. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1991.; *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland*. Hrsg. Klaus J. Bade. Beck, München, 1992.; *Dietmar Neutatz*: Deutsche Minderheiten im östlichen Europa und die deutsche Politik von 1871 bis heute. <http://www.gwdg.de/~oeghome/ws2000.html> (a letöltés ideje: 2003. máj. 19.); ld. még a *Deutsche Geschichte im Osten Europas* c. sorozatot (Hrsg. Hartmut Boockmann et al. Siedler, Berlin, 1992–).

3 *Franz Pan*: Der Minderheitenschutz im Neuen Europa und seine historische Entwicklung. Braumüller, Wien, 1999. 74. sk.

4 Vö. t. k. *Ernst Ritter*: Das Deutsche Auslands-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsarbeit zwischen den Weltkriegen. Steiner, Wiesbaden, 1976.; *Gerhard Weidenfeller*: VDA, Verein für das Deutschtum im Ausland. Lang, Bern, 1976.

5 *Németh István*: Németország története 1871–1990. Aula, Bp., 2002. 137. skk. Vö. továbbá *Bastiaan Schot*: Nation oder Staat? Deutschland und der Minderheitenschutz. Zur Völkerbundspolitik der Stresemann-Aera. Herder-Institut, Marburg, 1988.; *J. Hiden*: The Weimar Republic and the Problem of the Auslandsdeutsche. *Journal of Contemporary History* 12. (1977) 237–289.; *Helmut Pieper*: Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919–1933/34. Universität Hamburg, Hamburg, 1974.

szocialista szervezetekbe gyűjtse – a Birodalom külpolitikai céljai és a keleti élet-tér meghódítása szolgálatában.⁶

Mindezeket a törekvéseket a kezdetektől fogva jól tükrözte a külföldi német-séggel foglalkozó szervezetek (így például a stuttgarti székhelyű Német Külföldi Intézet [Deutsches Auslands-Institut]) centralizálása és „gleichschaltolása”. Egy-idejűleg megfigyelhető volt – e téren is – a náci párt, az NSDAP és a külügyi apparátus konkurenciája, amely időlegesen párhuzamos struktúrák létezéséhez vezetett. Az Alfred Rosenberg vezetése alatt álló NSDAP Külpolitikai Hivatala és az NSDAP Birodalmi Vezetésének külügyi osztálya – 1935-től külföldi szervezete (Auslandsorganisation der NSDAP-AO) – mellett működött egy ideig a Külföldi Németiség Népi Szövetsége (Volksbund für das Deutschtum im Ausland – VDA) és a Népi Németek Tanácsa (Volksdeutscher Rat) is.

1937-ben hozták létre egységes birodalmi szervezatként a Népi Németek Közvetítő Irodáját (Volksdeutsche Mittelstelle). Vezetője Werner Lorenz SS-Obergruppenführer, tényleges irányítója Rudolf Hess, a Führer helyettese volt. Az iroda feladata volt a népi németekkel kapcsolatos tevékenységek felügyelete, a nemzetiszocialista eszmeiség terjesztése, a kisebbségi csoportokon belüli ellentétek, frakcióharcok megakadályozása, valamint a birodalmi pénzügyi támogatások szétosztása a népi német szervezetek között.⁷

Az 1930-as évek végétől egyre nyilvánvalóbbá vált a német kisebbségek instrumentalizálásának ténye a Harmadik Birodalom agresszív külpolitikai céljainak szolgálatában, melynek legismertebb esete a Konrad Henlein által vezetett Szudétanémet Párt tevékenysége Csehszlovákiában.⁸

A II. világháború kezdetével egy időben új elem bontakozott ki a náci Németország külföldi németiséggel kapcsolatos politikájában: a Birodalomba való vissza-, illetve összetelepítés gondolata. Hitler 1939. október 6-án, a lengyelországi hadjárat befejezése után a Reichstagban tartott beszédében az „európai békerend” fenntartása érdekében szükségesnek nevezte az „etnográfiai viszonyok” újrendezését. A valóságban arról volt szó, hogy a zárt német szállásterület keleti határainak kiterjesztéséhez szükség volt német telepésekre, akiket Kelet-Közép-Európá-

6 Vö. *Marie-Luise Recker*: Die Außenpolitik des Dritten Reiches. Oldenbourg, München, 1990.; *Hans-Adolf Jacobsen*: Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938. Metzner, Frankfurt a. M., 1968.; *Anthony Komjathy–Rebecca Stockwell*: German Minorities and the Third Reich. Ethnic Germans of East Central Europe between the Wars. Holmes & Meier, New York, 1980.

7 *Neutatz, D.*: i. m. (2. jz.) F. nr. 11; *Váldis O. Lumans*: Himmler’s Auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945. University of North Carolina Press, London, 1993. Vö. továbbá *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945. Kossuth, Bp., 1978.; *Bruno Kartheuser*: Walter, SD in Tulle. I. Die 30er Jahre in Eupen-Malmedy. Einblick in das Netzwerk der reichsdeutschen Subversion. Krautgarten Orte, Neundorf, 2001.

8 Vö. t. k. Tschechen, Deutsche und Slowaken in der Ersten Republik (1918–1938). Hrsg. Jörg K. Hoensch–Dusan Kovač. Klartext, Essen, 1994.; *Ronald M. Smelser*: Das Sudetenproblem und das Dritte Reich 1933–1938. Von der Volkstumspolitik zur nationalsozialistischen Außenpolitik. Oldenbourg, München, 1980.; *Ralf Gebel*: „Heim ins Reich!” Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland 1938–1945. Oldenbourg, München, 1999.

ból és Kelet-Európából – több évszázados hazájukból, amelyeket Hitler „nem tartható szilánkterületek”-nek titulált – a Birodalomba kívántak áttelepíteni. (Ez volt a „Heim ins Reich!”-mozgalom.)⁹

Az áttelepítési tervek megvalósítása céljából a németek államközi szerződéseket kötöttek Európa majd minden országával, melyekben német kisebbség élt: Olaszországgal (1939. június 23. és 1941. augusztus 31.),¹⁰ Lettországgal (1939. október 30.), a Szovjetunióval (1939. szeptember 28., 1940. szeptember 5. és 1941. január 18.), Romániával (1940. október 22.), Bulgáriával (1941. november 21.) és Horvátországgal (1942. szeptember 30.).¹¹ Magyarországgal 1940. május 29-én kötöttek a németek ilyen áttelepítési egyezményt, amelyet azonban nem érvényesítettek. Általánosságban elmondható, hogy a háborús események miatt a *Heim ins Reich*-akcióknak csak egy része valósult meg:¹² összességében végül mintegy 960 ezer embert érintettek az áttelepítések.¹³

A háború során megszállt keleti területeken már a nyílt, brutális germanizációs politika végrehajtása került előtérbe, amelynek alapjait az SS kijelölt hivatalaiban kidolgozott *Generalplan Ost* képezte Heinrich Himmler irányításával, aki 1939 szeptemberétől a „német népiség erősítésének birodalmi biztosá” pozícióját is betöltötte. A legfrekvenciáltabb „keleti terület” a megszállt Lengyelország volt, ahol mintegy 800 ezer lengyel és 500 ezer zsidó deportálása mellett 370 ezer birodalmi és 350 ezer népi német betelepítésére került sor a náci uralom alatt.

A nemzetiszocialista hatalomátvétel (*Machtergreifung*) a Német Birodalomban szabad utat nyitott a gátlástalan antiszemita uszításnak, amely kezdetben a zsidók és a zsidó érdekeltségek elleni pogromszerű támadásokban nyilvánult meg. Az 1933. április 1-jén központilag szervezett bojkott a zsidó üzletek ellen nyilvánvalóvá tette, hogy az antiszemita gyűlölet manipulatív felkorbácsolása a német társadalomban nem maradt hatás nélkül. Bár az NSDAP propagandája a néptársak (*Volksgenossen*) „egészséges ösztöneinek” felszabadulását tinnepelte a kilengésekben, kellemetlenül érte a náci vezetést amerikai és angol cégek felhívása a német áruk bojkottjára, amely válasz volt a Németországban meghirdetett „zsidóbojkottra”. A nemzetiszocialista politika rendszerszerű működésre váltott: igyekezett a zsidókat rendeleti úton megfosztani jogaiktól és emigrációra kényszeríteni őket, ami azonban nem állta, nem állhatta útját az antiszemita kilengéseknek. Az irányíthatatlansággal fenyegető terrorhullámot kanalizálandó Adolf Hitler 1935-ben a

9 *Gerhard Seewann*: Typologische Grundzüge der Vertreibung der Deutschen aus dem östlichen Europa. Südosteuropa 50. (2001) 10–12. sz. 2. Vö. még *Rolf-Dieter Müller*: Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik. Fischer-Taschenbuch, Frankfurt a. M., 1991.

10 Dél-Tirol és a környező olasz provinciák német lakosai opciós jogot kaptak, kezdetben 1939, majd 1942 végéig. Mintegy 75 ezer dél-tiroli vándorolt ki, közülük a világháború után mintegy 20 ezren tértek vissza szülőföldjükre. *Baján Szilvia*: Dél-Tirol lakossága az olasz és a német nacionalizmus szorításában, 1922–1945. Világtörténet Ú. F. (2001. ősz-tél) 74.

11 Lexikon der deutschen Geschichte. Hrsg. Gerhard Taddey. 3. kiad. Kröner, Stuttgart, 1998. 1278.

12 *Pan, F.*: i. m. (3. jz.) 76. Vö. továbbá *Die Umsiedlungsverträge des Deutschen Reiches während des Zweiten Weltkrieges*. Hrsg. Hellmuth Hecker. Universität Hamburg, Hamburg, 1971.

13 Lexikon der deutschen Geschichte i. m. (11. jz.) 1278.

„Szabadság birodalmi pártgyűlésén” kidolgoztatta az „árják” és „nem árják” viszonyára vonatkozó, törvényi szintű szabályozást. 1935. szeptember 15-én kihirdették a birodalmi állampolgársági törvényt (*Reichsbürgergesetz*) és a „német vér és tisztesség védelméről” szóló törvényt (*Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*). Mindkét „nürnbergi törvény” megfosztotta alapvető jogaitól a Németországban élő zsidókat. A teljes jogú birodalmi állampolgárokkal szemben, akik csak német vagy ezzel „rokon fajú” személyek lehettek, a zsidókat ezt követően csak a Német Birodalomban „honos” lakosokként tartották nyilván, akiket eltiltottak a közügyek gyakorlásától. Jogilag „teljesen zsidónak” minősítették azt, akinek nagyszülei közül legalább három zsidó származású volt. Alacsonyabb rendű polgároknak számítottak azok a „kevert fajú” személyek is, akiknek egy vagy két nagyszülője zsidó volt vagy „teljesen zsidó” házastársuk volt. A „kevert fajú” zsidó személyek „ideiglenes birodalmi állampolgárságot” kaptak. A „vérvédelmi” törvény kimondta a nem zsidók és zsidók közötti házasság tilalmát, és „fajgyalázás” címén büntette az ilyen személyek közötti szexuális kapcsolatot is. Szintén büntetendő volt a 45 évnél fiatalabb „árja” cselédek alkalmazása zsidó háztartásokban. Zsidók nem vonhatták fel a horogkeresztes lobogót, amelyet szintén az 1935. évi birodalmi pártgyűlésen nyilvánítottak birodalmi lobogóvá.¹⁴

A „nürnbergi törvények” alapozták meg az állami politika rangjára emelt fajüldözést a Harmadik Birodalomban, amelyet a náci Németország az általa a II. világháború során leigázott országokban erőszak szervezetei, elsősorban az SS által, vazallus államaiban pedig a kül- és belpolitikai nyomás gyakorlás különféle eszközeivel igyekezett érvényesíteni.

E helyütt nincs terünk részletesen megemlékezni a holokauszt/soá 5,5–6 millió halálos áldozatáról és más, „alacsonyabb rendűnek” bélyegzett etnikai vagy más kisebbségek üldözéséről.¹⁵ Az alábbiakban a német faji politika Magyarországra gyakorolt hatását fogjuk megvilágítani.

*

A náci német nemzetiségi, illetve faji politika koordináta-rendszereit egymásra vetítve, mintegy átmeneti összegzésként megállapíthatjuk, hogy két ellentétes dinamikájú folyamatról volt szó. A II. világháború idején – a német expanzióval egyidejűleg – a „sajátira”, a külföldön élő németségre vonatkozó *integratív* népiségpolitikát (*Volkstumspolitik*) egyre inkább háttérbe szorította az „idegenre”, az alacsonyabb rendűnek tekintett népekre és fajokra vonatkozó, etnikai és vallási alapú üldözés és megsemmisítés *kirekesztési* politikája.

14 <http://www.dhm.de/lemo/html/dokumente/nuernberggesetz/index.html> (a letöltés ideje: 2012. dec. 29.)

15 Vö. az európai zsidók üldözését és meggyilkolását feldolgozó, 16 kötetesre tervezett monumentális dokumentumgyűjtemény: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945*. Hrsg. Götz Aly et al. Oldenbourg, München, 2008–.

A náci fajüldözés kiterjesztése Magyarországra (zsidók/cigányok)

A magyarországi holokauszt kutatásának az elmúlt évtizedekben könyvtárnyi irodalma jött létre,¹⁶ nagyszámú kutatója van, 2002 óta Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény működik Budapesten.¹⁷ Ennélfogva az alábbiakban a náci német megszállók magyarországi zsidóüldözését csak főbb körvonalaiban ismertetem, történeti meghatározottságába ágyazottan.

Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a 18 264 533 lakossal bíró történeti (Nagy-) Magyarország területén 911 227 fő izraelita vallású személy élt, akik az összlakosság csaknem 5 százalékát tették ki.¹⁸ A trianoni békediktátum (1920) következtében az ország lakóinak száma 58,4 százalékkal (7 990 202 főre) csökkent.¹⁹ Az izraeliták 1920 végén az úgynevezett Csonka-Magyarország népességének 5,9 százalékát alkották; arányszámuk az 1938-tól bekövetkezett „országgyarapításokat” követően – az 1941. január 31-én számba vett 13 643 620 főnyi összlakosságon belül – 6,2 százalékot tett ki.²⁰

A magyarországi zsidóság Horthy Miklós kormányzó (1920–1944) uralma alatt a Harmadik Birodalom által meghódított Európa más országaival összehasonlítva viszonylagos nyugalomban élhetett – a kül- és belpolitikai nyomásra meghozott megkülönböztető és kirekesztő, a „nürnbergi törvények” mintájára megfogalmazott úgynevezett „zsidótörvények” (1938, 1939, 1941) ellenére.²¹ Fel kell ugyanakkor jegyezni azt a sokáig elfedett tömeggyilkosságot, amelynek során

16 A magyar holokauszt kutatására a mai napig alapvető az Amerikai Egyesült Államokban élő kutató, *Randolph L. Braham* munkássága. Több mint harminc évvel ezelőtt megjelent, azóta több kiadásban napvilágot látott és mai napig mértékadónak tekintett főműve: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. I–II.* Columbia University Press, New York, 1981. Első magyar kiadása: *A magyar Holocaust. I–II.* Gondolat–Blackburn International Inc., Bp.–Wilmington (Del.), 1988. (A hivatkozott lapszámok az utóbbi kiadásra vonatkoznak.) A hazai szerzők sorából kiemeljük: *Stark Tamás: Zsidóság a vézskorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955.* MTA TTI, Bp., 1995; *Karsai László: Holocaust. Pannonica, [Bp.], 2001. Komoróczy Géza* nagyívű összefoglalója: *A zsidók története Magyarországon. I–II.* Kalligram, Pozsony, 2012. (a „zsidóellenes törvények koráról” ld. II. 505–866.)

17 <http://www.hdke.hu/> (a letöltés ideje: 2012. dec. 1.)

18 Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. 2., jav. kiad. Akadémiai, Bp., 1983. 420.

19 Magyarok a Kárpát-medencében. Szerk. Glatz Ferenc. Pallas, [Bp.], 1988. 236.

20 Magyarország történeti kronológiája. I–IV. Főszerk. Benda Kálmán. 2., jav. kiad. Akadémiai, Bp., 1983. III. 877. és 979.

21 Uo. 955. (1938:15. törvénycikk a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatékonyabb biztosításáról [ún. I. zsidótörvény], 1938. május 29.), 967. (1939:4. törvénycikk a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról [ún. II. zsidótörvény], 1939. május 5.), 982. (1941:15. törvénycikk a házassági jog módosításáról és a házassággal kapcsolatos fajvédelmi rendelkezésekről [ún. III. zsidótörvény], 1941. augusztus 8.). „Negyedik zsidótörvénynek” szokták nevezni az 1942. szeptember 6-án kihirdetett 15. törvénycikket a zsidók mezőgazdasági és erdőgazdasági ingatlanairól, amely korlátozta a zsidóknak minősülő személyek tulajdonszerzését és ezzel mintegy „utat nyitott az árjásítás előtt”. <http://mazsihisz.hu/index.php?scid=m49> (a letöltés ideje: 2012. dec. 29.). 1941-ben 725 ezer izraelita vallású ember élt Magyarország akkori államterületén, de az említett zsidótörvények még kb. 100 ezer embert érintettek. (Stark Tamás szíves közlése, 2012. dec. 29.)

1941 nyarán mintegy 18 ezer „hontalan”, „kétes állampolgárságú” zsidót deportáltak Magyarországról a németek által elfoglalt Kelet-Galícia területére, ahol nagy részüket német Einsatzgruppe-különítmények megölték.²² A nemzetiszocialista német vezetés ugyanakkor messzemenően nem volt elégedett a „zsidókérdés” magyarországi kezelésével. Kifogásolták többek között, hogy a zsidókat nem különítik el, sőt az országban menedéket találnak a környező országokból az üldözések elől menekülők. 1942 októberében a német kormány például hiába követelte, hogy a hazai zsidókat „teljes mértékben távolítsák el a gazdasági és a kulturális életből, viseljenek sárga csillagot, kezdődjenek meg a deportálások”.²³ A zsidók úgymond „kivételezett helyzete” ellen a náci külpolitika és maga Hitler is többször élesen tiltakozott Horthyánál 1942–1943-ban.²⁴

Magyarország német katonai megszállása (1944. március 19.) drámai fordulatot hozott a zsidókérdésben. Horthy kormányzó ugyan a helyén maradt, de a német megszállás egyben az „Endlösung” megvalósításának Magyarországra való kiterjesztését jelentette. Néhány hét leforgása alatt megkezdődött a zsidók stigmatizálása, gettósítása, internálótáborokba és Budapesten úgynevezett „sárga csillagos” házakba való kényszerítése. Május 16-án a vidéki Magyarországon megkezdődtek a deportálások; német adatok szerint 437 402 embert szállítottak Auschwitz-Birkenaubába és mintegy 15 ezer főt az ausztriai Strasshof munkatáborába.²⁵

A náci megsemmisítő faji politika magyarországi végrehajtói közül két nevet kell kiemelni: Edmund Veessenmayert, a Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottját és követét, aki politikailag volt felelős a deportálásokért, valamint Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführert, az elhurcolások operatív szervezőjét, aki mintegy 200 fős kommandója élén szervezte a deportálásokat.²⁶ A gettósítást és az elszállítást a Sztójay Döme vezette bábkormány utasításainak engedelmessé a magyar hatóságok hajtották végre, német segédlettel. Eichmann kis létszámú kommandójának mindenképpen támaszkodnia kellett a vidéki deportálások során a m. kir. csendőrségre, a „zsidótlánításra” kijelölt területeket is az ország csendőrkerületi beosztása alapján határozták meg.²⁷

22 *Braham, R.*: i. m. (16. jz.) I. 169. skk.

23 *Deborah S. Cornelius*: Hungary in World War II. Caught in the Cauldron. Fordham University Press, New York, 2011. Magyar összefoglalása *Uő*: Horthy és a II. világháború. Rubicon 23. (2012) 3. sz. 4–15., itt: 5. (A hivatkozott lapszámok az utóbbi műre vonatkoznak.)

24 *Vö. a Hitler és Horthy között 1943. április 16–17-én Klessheimben tartott megbeszélésekről készült jegyzőkönyveket. Hitler hatvanyszó tárgyalása, 1939–1944. II. Szerk. Ránki György. Magvető, Bp., 1983. 67–113. Ekkor hangzott el Horthy részéről Hitler vádjával szemben, hogy „akkor ugyan mihez kezdjen a zsidókkal... – elvégre mégsem ütheti őket agyon”. Ribbentrop birodalmi külügyminiszter mintegy válaszként ekkor nyíltan kijelentette, hogy a „zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba szállítani. Más lehetőség nincs.” Uo. 101.*

25 *Cornelius, D.*: i. m. (23. jz.) 9.

26 *Braham, R.*: i. m. (16. jz.), különösen II. 12. skk.

27 *Vö. Molnár Judit* hozzászólását a „Bűnbakok az európai és a magyar történelemben” c. konferencián (*Zánka*, 2012. augusztus 17–21.). *Gazdag László*: Beszámoló a „Bűnbakok az európai és a magyar történelemben” című konferenciáról. Századok 146. (2012) 1523.

Braham idézett művének megállapításai szerint mindösszesen 560–570 ezer magyarországi zsidó vált a náci fajüldözés áldozatává (megsemmisítő táborokba deportálás következtében, munkaszolgálatban, német és magyar részről elkövetett atrocitások által).²⁸ Karsai László is körülbelül 550 ezer főre teszi a magyar holokauszt áldozatainak számát.²⁹ A témával évekkal ezelőtt igen behatóan foglalkozó Stark Tamás szerint sem lehet a holokauszt magyarországi áldozatainak számát pontosan meghatározni, annyi mondható, hogy a magyar zsidó áldozatok száma 440 ezer és 550 ezer közé tehető.³⁰ A magyarországi (politikai) közbeszédben a kerek, „jelkép értékű” 600 ezres szám terjedt el.³¹

A magyar holokauszt sajátossága, hogy az öt zónára osztott vidéki területek kiürítése után (beleértve az 1938–1940 között Magyarországhoz visszakerült területeket északon, keleten és délen), ahonnan a deportálásokat rövid három hónap alatt megszervezték és végrehajtották, a terv szerint utolsóként hagyott VI. számú, fővárosi zóna sorra kerülése előtt, 1944. július elején Horthy kormányzó leállította a budapesti zsidóság deportálását. Lépésének okairól máig vitáznak a történetírás. A németek tájékoztak, de a Legfelsőbb Hadúr – ahogy Horthyt Magyarországon nevezték – döntésével nem tudtak szembeszállni, annál is inkább, mivel időközben a szövetségesek nyugati inváziója és a szovjet előrenyomulás miatt katasztrofális hadi helyzetbe kerültek. Sőt Horthy bukása után, mikor német segítséggel a magyar nácik, a nyilaskeresztesek jutottak uralomra Szálasi Ferenc nemzetvezetővel az élen (1944. október 15.), sem került sor a budapesti gettók (az úgynevezett nemzetközi és a nagygettó) szervezett likvidálására.³² A nyilas pártszolgálatosok önkényeskedéseinek, az éhezésnek és a betegségeknek így is mintegy 15 ezer zsidó polgári személy esett áldozatul a fővárosban.³³ A gettókat, a „sárga csillagos”, valamint semleges országok oltalma alá helyezett „védett házakat” 1945. január közepén szabadította fel a szovjet Vörös Hadsereg, mintegy 100 ezer ember életét megmentve.³⁴ Ugyanakkor 1944 október végén, november elején több tízezer fővárosi zsidót gyalogmenetekben hajtottak nyugatnak, a német/osztrák határ felé, hogy ott erődítéseket építsenek. A németeknek átadott magyar zsidók jelentős része már útközben életét vesztette.³⁵

Vitatott kérdés, hogy a cigányok nácik általi üldözése faji alapon történt vagy úgymond aszociális elemként kezelték őket. A náci német cigánypolitika lényege szerint mindenesetre a romákat alsóbbrendű, bűnözésre hajlamos, a társadalomra

28 *Braham, R.*: i. m. (16. jz.) 452. skk.

29 *Karsai L.*: i. m. (16. jz.) 253.

30 Ld. *Stark Tamás*: Adatok a holocaust magyarországi áldozatainak számáról. In: *Visszatérés – újrakezdés*. Szerk. Botos János–Kovács Tamás. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Bp., 2007. 13.

31 Vö. *Komoróczy G.*: i. m. (16. jz.) II. 881.: 17. jz.

32 Vö. *Karsai László*: A Szálasi-rendszer „zsidópolitikája”. *Történelmi Szemle* 54. (2012) 103–132.

33 *Ungváry Krisztián*: A kitörés. *Rubicon* 23. (2012) 3. sz. 18.

34 A Pesti Izraelita Hitközség közvetlen a háború után készített összesítése 70 ezer főre tette a megmenekültek számát. *Komoróczy G.*: i. m. (16. jz.) II. 882.

35 *Braham, R.*: i. m. (16. jz.) II. 208 skk.

veszélyes elemekként kezelték – Magyarországon is. Az elsősorban az ország nyugati feléről megsemmisítő táborokba hurcolt és meggyilkolt cigányok száma (a „porrajmos”) a történeti források alapján néhány ezerre tehető.³⁶ Az üldözöttek száma tízezrekben mérhető.³⁷

A német nemzetiségi politika érvényesülése Magyarországon

A trianoni „Csonka-Magyarország” területén, főként Buda környékén és a Dél-Dunántúlon, az úgynevezett Sváb-Törökországban (*Schwäbische Türkei*) éltek nagyobb tömbben németek. Az 1920. évi népszámlálás adatai 551 221 német nemzetiségű lakost jegyeztek fel Magyarországnak az I. világháború után meghúzott új államhatárain belül.³⁸ Ezzel a német népcsoport alkotta az ország legnagyobb lélekszámú nemzeti kisebbségét.

A Horthy Miklós kormányzó által vezetett Magyarországhoz a német külpolitika – a világháborús vesztesek „sorsközössége” mellett – ambivalensen viszonyult; ennek egyik oka éppen az volt, hogy nem nézték jó szemmel a magyar konzervatív-nacionalista kormányzatoknak a több mint félmillió lélekszámú német kisebbséggel szembeni asszimilációs politikáját. Ugyanakkor Németország a legkülönbözőbb módon – anyagilag is – támogatta a kooperációra kész magyarországi német politikusokat, illetve az itteni németség.

A magyar–német kapcsolatok terén figyelemre méltó – ámbár a magyar történeti köztudatban elfeledett – epizód, hogy az 1920-as évek derekán a Bethlen István gróf vezette magyar kormány felvetette azt az ötletet, hogy a Párizs környéki békeszerződések két nagy vesztese, Németország és Magyarország határokon túlra került nemzeti kisebbségeinek képviselői és szervezetei érdekeik érvényesítéséért közösen lépjenek fel az utódállamokkal szemben. A weimari Németország kulturális-politikai koncepciójába azonban nem illett bele egy ilyen együttműködés, így a terv hamvába holt.³⁹

Paradox módon a két világháború közötti Magyarországon mintegy „rasszista” alapon – hasonlóan a zsidókkal szembeni ellenérzetekhez – tapasztalható volt egyfajta németellenesség is, szembeállítva a „törzsökös” magyarsággal a germán népelemeket. Az 1930-as években még kormányzati körökben is felmerült a kényszerkitelepítés gondolata, hogy a hátrahagyott birtokokat, mezőgazdasági üzeme-

36 Vö. *Karsai László*: Cigánykérdés Magyarországon 1919–1944. Út a cigány Holocausthoz. Cserépfalvi, Bp., 1992.

37 Holokauszt és Társadalmi Konfliktusok Program (ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kara): Roma holokauszt. http://htkp.org/index.php?option=com_content&task=view&id=31&Itemid=33 (a letöltés ideje: 2012. dec. 31.)

38 *Zinner Tibor*: A magyarországi németek kitelepítése / Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Bp., 2004. 19.

39 *Tóth Ágnes*: „A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944” (Könyvbemutató a budapesti Magyarországi Németek Házában). Barátság 12. (2005) 5. sz. 4792.

ket igénybe véve növeljék a magyar nemzetvagyonot. A külpolitikai realitásokra való tekintettel, a Harmadik Birodalom növekvő befolyásának árnyékában azonban ezek az elképzelések fantazmagóriák maradtak. (A világháborút követő kitelepítések során azonban ismét felmerülnek majd hasonló ideológiai-politikai megfontolások a németek deportálásának szükségessége melletti érvek között.)⁴⁰

Magyarországon a német nemzetiség legjelentősebb szervezete az 1920-as évek elejétől a Gratz Gusztáv konzervatív, legitimista politikus által elnökölt, de szellemileg – a mai napig a magyarországi németiség elismert vezetőjeként számon tartott – Bleyer Jakab által irányított Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete (Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein) volt. Az alapvetően kulturális jellegű szervezet egyik legfőbb célja a trianoni Magyarország területén élő németiség fogyásának, asszimilációjának lassítása, illetve megállítása volt. (Az 1920. évi 551 ezer fővel szemben az 1930. évi népszámlálás adatai szerint már csak 480 ezren vallották magukat németnek.)⁴¹ A magyarországi németiség azonban megosztott volt, nemcsak származását, regionális történetét, társadalmi-gazdasági helyzetét illetően, hanem nem utolsósorban identitása meghatározása szempontjából. A német népcsoport tagjai közül számosan ragaszkodtak magyarországi szülőföldjükhöz, „nemcsak németek, hanem magyarországi németek akartak maradni”.⁴² A megosztottságot azonban az is növelte, hogy a magyar politikai vezetés a mérsékeltebb, patrióta beállítottságú német nemzetiségi képviselőkkel sem működött együtt fenntartások nélkül. Ez a helyzet tovább radikalizálta az elégedetlen kisebbségeket és „a magyarországi németek mind nagyobb részét lökte a náci Németország felé”.⁴³

A magyar nemzetiségi politikát német viszonylatban érő, fokozódó kritikával szemben az 1930-as évek közepén a Darányi-kormány a kisebbségi oktatás terén tett engedményekkel igyekezett csökkenteni a feszültségeket. Még 1935-ben született meg az a kormányrendelet, amely a kisebbségi népiskolák korábbi három típusa közül a vegyes tannyelvű B típus egységes alkalmazását írta elő a nemzetiségek lakta településeken, megszüntetve a magyar tannyelvű, C típusú oktatást, valamint az A típusú, kisebbségi nyelvű, a magyart mint kötelező tantárgyat előíró oktatást is. Mivel az érintett iskolák több mint kétharmadában korábban C típusú tanítást folytattak, a kormányrendelet – kompromisszumos jellege dacára – jelentős engedményt jelentett a náci Németország részéről támogatott kisebbségi oldal javára. 1937. július közepén Széll József magyar belügyminiszter és a külföldi németiséggel legmagasabb szinten foglalkozó Rudolf Hess között tünnepélyes nyi-

40 Ungváry Krisztián: Die Genese der Deutschenfrage in Ungarn. (Előadás a „Die »Volksdeutschen« in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei” c. nemzetközi konferencián. Gliwice, 2003. április 3–5.) A rendezvényről szóló beszámólót ld. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=214>.

41 Hatalmas veszteség volt. Szarka László a magyarországi németek kitelepítéséről. <http://nol.hu/archivum/archiv-59770> (a letöltés ideje: 2012. máj. 23.)

42 Tóth Á.: „A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944” i. m. (39. jz.) 4792.

43 Uo.

latkozcserére került sor, amelyben egyrészt a német kisebbség akadálytalan fejlődését, másrészt a magyar államhoz való hűségét deklarálták. A kisebbségi ütköztető azonban továbbra is erősen kézben tartotta a német fél.⁴⁴

Nem függetlenül a Harmadik Birodalom tényerésétől, az 1930-as évek utolsó harmadától a magyarországi németiség legjelentősebb szervezetévé a hivatalosan 1938 novemberében megalakult, a népcsoporti különállást hangsúlyozó Volksbund, teljes nevén Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) lett, amelynek vezetője 1939-től Franz Basch,⁴⁵ magyarországi német publicista és politikus volt – a német birodalmi szervek alig leplezett támogatásával. Az 1940. augusztusi II. bécsi döntés aláírásakor – amely német és olasz döntőbíráskodás által Erdély északi részét visszajuttatta Magyarországnak – magyar–német kisebbségi megállapodásban ismerték el a Volksbundot mint a magyarországi német népcsoport kizárólagos képviselőjét. A szervezet jelentősége nemcsak a Harmadik Birodalom által nyújtott immár hivatalos, központi támogatás révén növekedett meg, hanem a terület-visszacsatolások következtében Magyarországhoz került népességnövekedés által is.⁴⁶ A Volksbund taglétszáma a világháború csúcspontján (1942) – a szervezet tagozataival, a nőszövetséggel (Frauenshaft) és az ifjúsági tagozattal (Deutsche Jugend) együtt – mintegy 300 ezer főre becsülhető, amely az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások által megnövekedett számú magyarországi német kisebbség (svábok, szászok) mintegy 40%-át jelentette.⁴⁷ A történettudományban vitatott a szervezet megítélése: míg hosszú időn át egyszerűen a nácik „ötödik hadszínpontját” látták benne,⁴⁸ az újabb kutatás (főként Norbert Spannenberger nyomán) differenciáltabb képet igyekszik felvázolni a Volksbund kialakulásáról, szervezetéről és működéséről.⁴⁹ A Volksbund ezek szerint nem tekinthető egyszerűen a nemzetiszocialista ideológia fiókképviselőjének, már csak azért sem, mivel „hatalmas különbségek” állapíthatóak meg egyes szervezetei között.⁵⁰ Más kutatók véleménye szerint a Volksbund a saját erejéből, tehát „a hitleri Németország ösztönzése, sőt kényszeríté-

44 Magyarország története 1918–1919/1919–1945. Főszerk. Ránki György. 3., jav. kiad. Akadémiai, Bp., 1984. 918. sk. Az iskolatügyi kérdés helyi vonatkozásaihoz ld. *Eiler Ferenc*: Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta, 1920–1989. Argumentum, [Bp.], 2011.

45 Franz Bascht 1946. április 27-én háborús bűnősként kivégezték Budapesten. Vitatott személyiségéhez ld. *Albert Gábor*: Kiért szól a hidas harang...? – avagy a történelemben vetett ember felelőssége. Hírel 23. (2010) 11. sz. 64–86.

46 1939 májusában a német kisebbség Magyarországon immár 623 ezer főt tett ki (Észak-Erdély és Délvidék visszacsatolása előtt). Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland. Statistisches Bundesamt, Wiesbaden, 1960. 79.

47 A Volksbund saját kimutatása szerint a német ajkú lakosság 30 százaléka egyáltalán nem támogatta a szervezetet, ezzel szemben 28 százaléka a Hitlerjugend vagy a Volksbund egyszerű tagjaként fejtett ki benne tevékenységet, s vezető szerepet vitt vagy SS-katona lett 10 százaléka. *Sulyok Dezső*: A magyar Tragédia. I. (A trianoni béke és következményei). Newark, 1954. 205., idézi *Zimmer T.*: i. m. (38. jz.) 19.

48 Vö. *Tilkovszky L.*: i. m. (7. jz.).

49 Ld. *Norbert Spannenberger*: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler. Oldenbourg, München, 2002. Magyar kiadása: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944. Lucidus, Bp., 2005.

50 *Tóth Á.*: „A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944” i. m. (39. jz.) 4793.

se nélkül” soha nem lett volna képes arra, hogy a magyarországi németek csaknem felét megnyerje tagjának.⁵¹

Kétségtelen azonban, hogy a külföldi német szervezetek az 1930-as évek közepétől jelentős szerepet játszottak egyrészt a nemzetiszocialista „nagynémet” ideológia terjesztésében, másrészt a német fegyveres erők tényleges erősítésében is. A későbbiekben végzetes következményekkel járt, hogy a Heinrich Himmler elképzelése szerint német dominanciájú, de nemzetek feletti, fajilag és világnézeti-leg homogén Waffen-SS-ben (az alapvetően birodalmi német állampolgárokból sorozott Wehrmachttal ellentétben) a háború végső szakaszában egyre nagyobb lett a birodalmi határon túliak száma: a szervezetben 1944-ben 400 ezer birodalmi német mellett 310 ezer nem német állampolgárságú népi német szolgált (ezek mellett még 50 ezer „egyéb” germán és 150 ezer más nemzetiségű katona).⁵² A magyarországi németiség körében 1941-től kezdődött a fegyverképes férfiak körében a toborzás, amely magyar–német államközi szerződések keretében 1944-ig tartott, és mintegy 100–120 ezer német nemzetiségű férfit érintett, nem csak a Volksbundtagok körében. 1944 őszén sor került külön magyar Waffen-SS egységek felállítására is: létrejött az SS 25. (1. magyar) „Hunyadi” gránátoshadosztálya és az SS 26. (2. magyar) „Hungária” gránátoshadosztálya.⁵³

A II. világháborút követően – akárcsak más közép-kelet- és kelet-európai országokban – a német kisebbséget kollektív bűnösnek kezelték Magyarországon. A háború végső napjaiban többé-kevésbé szervezeten nyugatra evakuált, illetve elmenekült 39 ezer főnyi magyarországi németiséget 1945 és 1947 között további mintegy 200 ezer kitelepített követte, ebből 150 ezren Németország nyugati megszállási övezeteibe, 50 ezren a szovjet zónába kerültek.⁵⁴ A Magyarországon maradt (illetve visszaszökött)⁵⁵ német nemzetiségűek számát 240–270 ezerre becsülhetjük.⁵⁶

*

51 Szarka L.: Hatalmas veszteség i. h. (41. jz.). Vö. *Gerhard Seewann*: „Ungarndeutschtum” als Identitätskonzept und politische Ressource. In: *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. Hrsg. Peter Haslinger–Joachim von Puttkammer. Oldenbourg, München, 2007. 99–126.; *Uő*: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. II. 1860 bis 2006*. Herder-Institut, Marburg, 2012.

52 *Wolfgang Petter*: SA und SS als Instrumente nationalsozialistischer Herrschaft. In: *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*. Hrsg. Karl-Dietrich Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobsen. Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn, 1992. 93–94., idézi: *Németh I.*: i. m. (5. jz.) 222–223.

53 *Szakály Sándor*: Hogyan történt? Tények, események Magyarország második világháborús történetéből. *Rubicon* 23. (2012) 4–5. 107.

54 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. II. Das Schicksal der Deutschen in Ungarn*. Neuausg. Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte–Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2004. 72E.

55 Vö. *Ágnes Tóth*: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950*. Oldenbourg, München, 2012.

56 Az 1949. évi népszámláláskor mindösszesen 23 ezren vallották magukat német nemzetiségűnek. *Magyarország történeti kronológiája i. m. (20. jz.) IV. 1047.*

A katasztrofális nemzetiszocialista diktatúra összeomlása után a Német Szövetségi Köztársaság külpolitikájában – hangsúlyozottan a történeti felelősségtudat részeként – már a korai évektől nagy súlyt helyeztek a faji üldözés áldozatainak kárpótlására, az Izrael Állammal, illetve a nemzetközi zsidó szervezetekkel való viszony rendezésére. 1952 szeptemberében Luxemburgban került sor az NSZK és Izrael között annak az egyezménynek az aláírására, amelynek értelmében német részről 3 milliárd márka (DM) megfizetésére vállaltak kötelezettséget „a Németországból és az egykor német uralom alá került területekről származó, otthonukat veszített és vagyontalan zsidó menekültek beilleszkedési költségeinek globális megtérítésére”. (A rendelkezésre álló devizamennyiség szűkössége miatt a jóvátétel a kezdeti években áruszállítás és szolgáltatás formájában történt.) Az említettekhez járult további 450 millió DM a „Conference on Jewish Material Claims against Germany” (JCC) számára, a nemzetiszocialista üldöztetés zsidó áldozatainak támogatására, beilleszkedésére és letelepítésére Izrael területén kívül. A luxemburgi egyezmény megkötése mindazonáltal nem volt teljesen zökkenőmentes: Izraelben komoly vitákat okozott a kérdés, hogy a zsidó állam, illetve a nemzetközi zsidó közösség elfogadhat-e egyáltalán anyagi támogatást Németországtól.

Németország nyugati felében törvényi úton is igyekeztek rendezni a kárpótlás kérdését. Közvetlenül a II. világháború utáni években – még az NSZK 1949. májusi megalakítása előtt – a szövetséges hatalmak a megszállási övezeteikben jogérvényes határozatokat bocsátottak ki, amelyek a zsidóktól és más, a náci rezsim által üldözöttektől elkobzott javak kárpótlásáról, illetve az élet, az egészség és a szabadság elvesztése miatti jóvátételről rendelkeztek. Ezen rendelkezések irányelveit foglalta magában a Bundestag által az 1956. évben elfogadott szövetségi törvény a nemzetiszocialista üldözés áldozatainak járó jóvátételről, illetve az 1957. évi szövetségi kárpótlási törvény. A jóvátételi törvény alapján a náciizmus faji, vallási vagy világnézeti alapon üldözöttjeinek járadékot állapítottak meg az élet, az egészség, a szabadság, a tulajdon és a foglalkozás körében elszenvedett veszteségek kompenzálása érdekében. A kárpótlási törvény alapján kártérítési igényt lehetett benyújtani a Német Birodalom által elkobzott javak ellentételezéséért. Még 2011-ben is 39 ezer esetben biztosított jóvátételi járadékot a Németországi Szövetségi Köztársaság, mintegy 320 millió euró értékben. Ezeket a járadékokat az érintetteknek életük végéig, illetve túlélő házastársuknak folyósítják.⁵⁷

Az állami szuverenitás visszanyerése után a Német Szövetségi Köztársaság politikájának fontos része a német nemzeti kisebbségek kultúrájának, identitás-tudatának ápolása. Az 1953. évi szövetségi törvény az elűldözöttekről (*Bundesvertriebenengesetz*) 96. paragrafusa arra kötelezte a szövetségi államot és a tartományokat, hogy ápolják és a német nép tudatában tartsák fenn a hazájukból elűldözöttek kultúráját. A szövetségi alaptörvényből levezetett kultúrállam elve alapján ebbe beleértendő a német kultúra, a történelem és mindenekelőtt a német nyelv ápolásának támogatása, elsősorban a keleti területeken.

57 http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/InternatRecht/Entschaedigung_node.html (a letöltés ideje: 2012. dec. 29.)

Az 1950–1960-as években a Hallstein-doktrína által kimondott egyedüli német képviselőt elve még nagyon nehezé tette a kapcsolattartást a főként a szovjet blokk államaiban élő német közösségekkel. Az 1970-es években a brandti *Ostpolitik* jegyében megkötött, úgynevezett keleti szerződések⁵⁸ nyomán a legtöbb érintett országgal normalizálódott a viszony és megkezdődhetett a kulturális kapcsolatok ápolására szolgáló intézményhálózat kialakítása. A szovjet típusú rendszerek 1989–1990-ben történt összeomlása újabb, addig nem látott lehetőségeket nyitott meg a német kulturális támogatások előtt. Kibontakozhatott az a politika, amely az ezeken a területeken maradt német kisebbségek hídfunkciójának erősítését tekinti fő feladatának. Magyarország vonatkozásában az egykori szovjet blokk országai sorában az elsők között történtek ilyen lépések, amelyek az 1992-ben megkötött német–magyar barátsági szerződésben teljesedtek ki.⁵⁹

TIBOR DÖMÖTÖRFI

GERMAN ETHNIC AND RACIAL POLITICS IN HUNGARY DURING WORLD WAR II

The chief aim of the foreign minority policies of nazi Germany was to secure the acknowledgement of „völkisch” German minorities as an officially organised ethnic group (*Völkgruppe*) with autonomy rights. But during World War II the *integrative ethnic policy* with regard to the Germans was gradually pushed to the background by an *exclusion policy* which the nazi regime applied to the „inferior” peoples and races, and took the form of prosecution and extermination on the basis of ethnicity and religion.

Despite the discriminative „Jewish Laws” (1938, 1939), the Hungarian Jewry lived relatively undisturbed under the regime of governor Miklós Horthy. Dramatic change came in this regard with the German occupation of the country (19 March 1944). Then started the stigmatization, ghettoization and deportation of the Jews – predominantly to Auschwitz-Birkenau. The exact number of martyrs is still hotly debated. According to the most authoritative scholarly opinions, the number of deported Jewish victims can be put to between 440 and 550 thousand. Yet in political parlance and public history the round and symbolic figure of 600 thousand has become rooted. Another debated issue is whether the prosecution by the nazis of the Sinti and Roma was done on racial grounds, or they were treated as so-called anti-social elements. The number of Gypsies deported to extermination camps from Hungary can be put to a couple of thousand.

From the late 1930s the claim of instrumentalizing the German minorities in the service of the aggressive foreign political aims of the Third Reich became increasingly evident. In Hungary this role was assumed by the so-called *Volksbund* (People’s Association of Germans in Hungary). From the start of World War II, a new element in the policies of nazi Germany towards the foreign Germans appeared, which can be termed as the idea of „return” to the Empire („Heim ins Reich”). In order to accomplish the re-settlement

58 Vö. Benno Zündorf: Die Ostverträge. Beck, München, 1979.

59 1995:79. törvény a Magyar Köztársaság és a Németországi Szövetségi Köztársaság közötti, Budapest, 1992. február 6-án aláírt, baráti együttműködésről és az európai partnerségről szóló Szerződés kihirdetéséről (1995. szeptember 12.).

plans, the Germans concluded interstate treaties with almost all countries in Europe where German minorities lived. (The agreement with Hungary was signed on 29 May 1940, but it was never put into effect.) In the eastern regions occupied during the war an overt and brutal Germanizing policy was implemented, based on the *Generalplan Ost*, which had been elaborated in offices of the SS specially assigned to this task.

In the foreign policies of the Federal Republic of Germany, especially under the aegis of the Brandtian *Ostpolitik*, considerable emphasis was put on relations with the states belonging to the former German settlement area, such as Hungary, and on strengthening the bridge-function of those German minorities which had remained there after refuge and deportation in the war.

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

Péter Erdő: The Canonization Process of Saint Elisabeth and Contemporary Canon Law	1
László Szabolcs Gulyás: The Customary Law of Real Estate Trade in Market Towns in the 14th to 16th Centuries. The Case of Zemplén County and its Region	23
Tamás Goreczky: Pan-Slavism in Russia in the 1880s in the Reports of István Burián, Austro-Hungarian Consul General in Moscow	63
Gusztáv D. Kecskés: The Swiss Reception of Hungarian Refugees in 1956	85

WORKSHOP

David Papajik: Solving the Problem of Establishing the Cause of Death of Hungarian and Czech King Ladislav V	115
Ovidiu Ghitta: The Lessons of an Extraordinary Conscription. The Census Record of Şimon, Greek-Catholic Priest of Tomány, from 1773	127
József Pap: The Voters of Eger in the Middle of the 19th Century	149
Tibor Dömötörfi: German Ethnic and Racial Politics in Hungary during World War II	165

E számunk szerzői

DÖMÖTÖRFI TIBOR PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • ERDŐ PÉTER, az MTA rendes tagja, bíboros, prímás, esztergom-budapesti érsek • OVIDIU GHITTA PhD, egy. tanár (Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár) • GORECZKY TAMÁS PhD, történész • GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS PhD, főiskolai adjunktus (Nyíregyházi Egyetem) • KECSKÉS D. GUSZTÁV PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • PAP JÓZSEF PhD, főiskolai tanár (Eszterházy Károly Főiskola) • DAVID PAPAJÍK PhD, egy. tanár (Palacký Egyetem, Olomouc)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható